

ΚΙΚΕΡΩΝ  
ΓΙΑ ΤΑ ΥΠΕΡΤΑΤΑ ΑΓΑΘΑ  
ΚΑΙ  
ΤΑ ΥΠΕΡΤΑΤΑ ΚΑΚΑ  
(DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM )



Γαλλική Μετάφραση : Guyau M. , Ch. Delagrave, Paris 1875

Με εισαγωγή και σημειώσεις και επεξηγήσεις  
σχετικά με την ιστορία της επικούρειας φιλοσοφίας  
από τον M. Guyau.

Απόδοση στα Ελληνικά : Λεωνίδας Α. Αλεξανδρίδης.

ΑΘΗΝΑ 2022



7.11.85  
NOUVELLE COLLECTION CLASSIQUE D'OUVRAGES PHILOSOPHIQUES

CICÉRON

DES SUPRÊMES BIENS

ET

DES SUPRÊMES MAUX

(DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM)

TRADUCTION DESMARAIS REVUE  
AVEC INTRODUCTION ET NOTES  
SUIVIS D'ÉCLAIRCISSEMENTS

RELATIFS

A L'HISTOIRE DE L'ÉPICURISME

PAR M. GUYAU

Professeur délégué de philosophie au lycée Fontanes



PARIS

LIBRAIRIE CH. DELAGRAVE

58, RUE DES ÉCOLES, 58

Histoire de la Philosophie, par M. FOUILLET, maître de conférences à l'École normale supérieure; 1 vol. in-8, broché.  
Extraits des principaux Philosophes, par LE MÊME; 1 vol. in-8, br.

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque H. Ey. C.H. de Sainte-Anne



## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος .....	4
Εισαγωγή από τον J.M. Guyau.....	5
I. Έκθεση και προσωρινή κριτική του συστήματος του Επίκουρου.....	7
II. Έκθεση και απολογία της ηθικής του Επίκουρου.....	9
III. Κριτική της Επικούρειας ηθικής.....	17
Βιβλίο Πρώτο .....	31
Αρχή του διαλόγου.....	31
Μέρος Πρώτο.....	42
Μέρος Δεύτερο.....	50
Επίλογος.....	74
Βιβλίο Δεύτερο.....	76
Εισαγωγή.....	76
Δεύτερο μέρος της κριτικής. Επικούρεια θεωρία των επιθυμιών... ..	94
Τρίτο μέρος της κριτικής. Επικούρεια θεωρία της αρετής.....	101
Τέταρτο μέρος της κριτικής. Επικούρεια θεωρία για την ευτυχία.....	129
Επίλογος.....	144



## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ποιες πράξεις ευγνωμοσύνης δεν χρωστάμε άραγε σ' αυτόν, που έβαλε όλους τους συνετούς ανθρώπους στο δρόμο της ευχάριστης και ήρεμης ζωής; ( De fin. I-XX)

Το έργο «για τα υπέρτατα αγαθά και τα υπέρτατα κακά» (de finibus bonorum et malorum) ανήκει στα φιλοσοφικά έργα του Κικέρωνα και υπό μορφή διαλόγων αναφέρεται στην ηθική θεωρία των τριών κυριότερων φιλοσοφικών σχολών της εποχής του, την Επικούρεια, την Στωική και την σύγχρονή του Ακαδημία. Αποτελείται από πέντε βιβλία εκ των οποίων τα δυο πρώτα αναφέρονται στην Επικούρεια φιλοσοφία (το πρώτο είναι έκθεση από τον Τορκουάτο της επικούρειας ηθικής και το δεύτερο πολεμική του ίδιου του Κικέρωνα εναντίον της επικούρειας φιλοσοφίας) και το τελευταίο στους ακαδημαϊκούς της εποχής του. Και είναι ειρωνεία της ιστορίας ότι το έργο αυτό του Κικέρωνα, του πιο σφοδρού ίσως πολέμιου του Επίκουρου και της Επικούρειας φιλοσοφίας, υπήρξε βασική πηγή για τη γνωριμία της Δύσης με τον Επίκουρο, αφού από τον τεράστιο όγκο και πλήθος των έργων της επικούρειας φιλοσοφίας, που γράφτηκαν κατά την αρχαιότητα ελάχιστα διασώθηκαν.

Η ελληνική μετάφραση που περιλαμβάνει το Πρώτο και το Δεύτερο Βιβλίο του έργου, από την Γαλλική μετάφραση ενός πολύ σημαντικού Γάλλου φιλοσόφου του 19<sup>ου</sup> αιώνα, του Ζαν-Μαρί Γκυγιώ, καθώς και την εισαγωγή του, που αναφέρεται στα δύο αυτά Βιβλία και στην επικούρεια φιλοσοφία. Ο καθηγητής Χαράλαμπος Θεοδωρίδης αναφερόμενος στον Επίκουρο και στην διδασκαλία του για τον ιντετερμινισμό είτε την ενδεχομενικότητα, την contingence, με νεότερη ορολογία, γράφει για τον Γκυγιώ: « *Οι απόψεις του έχουν βαρύτητα για το περίμαχο και στην εποχή μας ζήτημα, όπως τόδειξε ο M. Guyau σ' ένα εξαιρετικό κεφάλαιο του βιβλίου του: Contingence et liberté, που το συνιστώ σε όσους αγάπησαν τον Επίκουρο.*»<sup>1</sup>

Προσπάθησα, κατά το δυνατό, να αποδώσω πιστά από τα γαλλικά τα δύο Βιβλία του Κικέρωνα άλλα και την εισαγωγή και τα σχόλια του Γκυγιώ, έργα τα οποία πέραν από την ανεκτίμητη αξία τους, αποτελούν αυτά τα ίδια ιδιαίτερα γοητευτικά κείμενα.

Αισθάνομαι ιδιαίτερη χαρά να μοιραστώ το αποτέλεσμα της προσπάθειας μου αυτής με του φίλους της επικούρειας φιλοσοφίας.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

---

<sup>1</sup> Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, *Επίκουρος η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1954.





# ΚΙΚΕΡΩΝ

## ΓΙΑ ΤΑ ΥΠΕΡΤΑΤΑ ΑΓΑΘΑ ΚΑΙ ΤΑ ΥΠΕΡΤΑΤΑ ΚΑΚΑ ( DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM )

### Εισαγωγή<sup>2</sup>

Από τον M.Guyau<sup>3</sup>

Την εποχή του Κικέρωνα , υπήρχαν στη Ρώμη δύο ομάδες στις οποίες είχαν χωριστεί οι άνθρωποι των γραμμάτων: οι μεν, πιστοί στις αρχαίες ρωμαϊκές παραδόσεις, απέρριπταν ως άχρηστες ή περιφρονούσαν ως ανάρμοστες τη φιλοσοφία και όλες τις κερδοσκοπικές επιστήμες. Οι δε, αποκλειστικοί υποστηρικτές των ελληνικών γραμμάτων, ήθελαν να μάθουν φιλοσοφία, αλλά πίστευαν ότι δεν μπορούσαν να τη μάθουν παρά μόνο στην Ελλάδα, και περιφρονούσαν κάθε μετάφραση των πρωτοτύπων ελληνικών έργων στα

---

<sup>2</sup> έχουν πολύ συχνά κρίνει με μεγάλη αυστηρότητα την έκθεση και την αναίρεση του επικούρειου συστήματος που περιέχονται στα δυο πρώτα βιβλία του De finibus. – Η έκθεση, λένε, δεν είναι πιστή ή τουλάχιστον είναι ατελής. Η αναίρεση είναι ατελής και ακόμη επιφανειακή. - Υπάρχουν σίγουρα αλήθεια σε αυτές τις επικρίσεις που επαναλαμβάνονται από τους ίδιους τους σχολιαστές του Κικέρωνα. Εντούτοις νομίζουμε ότι θα ήταν δυνατόν να αναβρούμε, κάτω από την πραγματική ή την φαινομενική αταξία του De finibus, και να ανασυγκροτήσουμε στο σύνολό της την ηθική του Επίκουρου, όπως και τα ευφυή και συχνά βαθυστόχαστα επιχειρήματα με τα οποία οι στωικοί, οι περιπατητικοί και οι ακαδημαϊκοί απαντούσαν σε αυτήν: είναι αυτό το οποίο προσπαθήσαμε να δείξουμε σε αυτή τη σύντομη ανάλυση.

### <sup>3</sup> Ζαν-Μαρί Γκυγιώ (1854-1888)

Γάλλος φιλόσοφος και ποιητής, θεωρείται ως ο Νίτσε της Γαλλίας. Γιός της Αυγουστίνας Τουϊλερί , συγγραφέως του έργου « Ο γύρος της Γαλλίας από δύο παιδιά» με το ψευδώνυμο G. Bruno, από το όνομα του Τζιορντάνο Μπρούνο, και ξαναπαντρεμένης με τον φιλόσοφο Αλφρέντ Φουϊγέ, υπήρξε από μικρός μεγαλοφυής. Μετέφρασε τον Επίκτητο όταν ήταν σε εφηβική ηλικία, έγγραψε μελέτες για την επικούρεια φιλοσοφία, την στωική και την Ωφελμιστική λίγο αργότερα. Η διδακτική του καριέρα κόπηκε σύντομα λόγω της κακής του υγείας, αλλά έγγραψε αρκετές σημαντικές εργασίες στη σύντομο χρόνο της ζωής του, στις οποίες περιλαμβάνεται και ένας τόμος ποίησης με τον τίτλο «Στοιχείο ενός φιλοσόφου». Το αριστούργημά του είναι το έργο του 1885 «Esquisse d' un morale sans obligation ni sanction» (Σχέδιο μιας ηθικής χωρίς καταναγκασμό ή τιμωρία), που έθετε μια ηθική ελεύθερη από οποιεσδήποτε τεχνητά επιβεβλημένες αντιλήψεις. Ο Νίτσε θαύμαζε το βιβλίο αυτό, αντίτυπο του οποίου το είχε γεμίσει με σημειώσεις.

Ο Γκυγιώ θεωρείται επικούρειος και αντιλαμβανόταν τον Ωφελμισμό ως την σύγχρονη έκφραση της επικούρειας φιλοσοφίας. Αν και ήταν θερμός θαυμαστής των έργων του Τζέρεμυ Μπένθαμ και του Τζών Στούαρτ Μίλλ, δεν προχώρησε σε λεπτομερή έρευνα της προσέγγισής τους στην ηθική.

λατινικά. Σε αυτές τις δύο ομάδες απευθύνεται συγχρόνως ο Κικέρων στην αρκετά μακροσκελή εισαγωγή του: στους μεν, αποδεικνύει γενικά την χρησιμότητα της φιλοσοφίας, και κυρίως της ηθικής. Στους δε, δείχνει ότι μία μετάφραση δεν είναι ποτέ για περιφρόνηση εφ' όσον είναι πιστή και σωστή: Άλλωστε, προσθέτει, ο ίδιος δεν περιορίζεται να μεταφράζει, αλλά συχνά σκέπτεται και μιλά για λογαριασμό του.

Αφού για λίγο ανέμιξε στο εγκώμιο της φιλοσοφίας αυτό της λατινικής γλώσσας, και τέλος αφού αφελώς κάθε τόσο επανέφερε το εγκώμιο του εαυτού του, ο Κικέρων περνά στο αντικείμενο του βιβλίου, στο διάλογο για τα υπέρτατα αγαθά και τα υπέρτατα κακά. Μας εισάγει στην βίλλα του στην Κούμα, κοντά στην οποία ήδη συνέβησαν οι *Ακαδημαϊκές Συζητήσεις*. Ο Τορκουάτος και ο Τριάριος, ο ένας επικούρειος, ο άλλος στωικός, πήγαν να τον δουν στη Κούμα. Στην αρχή συζήτησαν για τα γράμματα, που αγαπούσαν και οι δύο με πάθος. «Κατόπιν ο Τορκουάτος μου είπε: Καθώς σε βρίσκουμε εδώ να αναπαύεσαι, θα ήθελα να μάθω από σένα γιατί δεν επιδοκιμάζεις έναν άνδρα, που νομίζω ότι είναι ο μόνος που είδε την αλήθεια». Με αυτά τα λόγια, ο Κικέρων θέλει να μας δείξει την συνηθισμένη εμπιστοσύνη με την οποία οι επικούρειοι ανέπτυσαν την φιλοσοφία του δασκάλου τους, οριοθετώντας τις συζητήσεις με ασφάλεια, μιλώντας για όλα σαν τα γνώριζαν όλα, και πιστεύοντας ότι ήταν αρκετό να κάνουν γνωστό το σύστημά τους για να το κάνουν αποδεκτό από τους άλλους.- Αλλά, απαντά ο Κικέρων, εάν δεν αποδέχεται καθόλου τον Επίκουρο, δεν οφείλεται στο ότι δεν γνωρίζει την φιλοσοφία του: την διδάχτηκε στην Αθήνα κοντά στο Φαίδρο και στον Ζήγωνα. Εάν απορρίπτει την επικούρεια φιλοσοφία, το κάνει με σκέψη και γνωρίζοντας την αιτία. - Επιχειρεί λοιπόν μια προσωρινή κριτική στο σύνολο του συστήματος του Επίκουρου, κριτική συχνά επιφανειακή, συχνά άδικη, και χωρίς να έχει στην πραγματικότητα άλλο σκοπό από το να προκαλέσει την απάντηση του Τορκουάτου.

## **Έκθεση και προσωρινή κριτική του συστήματος του Επίκουρου.**

Οι επικούρειοι διαιρούσαν την φιλοσοφία σε τρία μέρη: η ηθική δείχνει στον άνθρωπο τον τελικό σκοπό του. Η φυσική ή φυσιολογία χρησιμεύει για να επιβεβαιώσει την ηθική, και δείχνει ότι δεν υπάρχει κανένα εμπόδιο στην εξωτερική φύση που εμποδίζει τον άνθρωπο να πετύχει αυτόν το σκοπό. Το τρίτο μέρος, το λογικό ή το κανονικό, συμπληρώνοντας τη φυσική και την ηθική, διδάσκει να κρίνουμε όλη την αλήθεια με την αλάνθαστη μαρτυρία των αισθήσεων. Έτσι η ηθική δείχνει στον άνθρωπο που είναι η ευδαιμονία, η φυσική διώχνει κατά κάποιο τρόπο όλα τα εξωτερικά εμπόδια που θα μπορούσαν να εμποδίσουν την πραγματοποίηση αυτής της ευδαιμονίας, και τελικά, η λογική, ξεπερνά όλα τα εσωτερικά εμπόδια, ξεπερνώντας την πλάνη και κάνοντας γνωστή σε όλους την αλήθεια.

Ο Κικέρων επιτίθεται κατ' αρχήν στη φυσική, στην οποία ο Επίκουρος στήριζε την ηθική του. Καταλογίζει στον Επίκουρο ότι δανείστηκε το μεγαλύτερο μέρος της φυσικής του από τον Δημόκριτο, - πράγμα που οι ίδιοι οι επικούρειοι δεν αρνούταν. - Η κύρια αλλαγή, συμπληρώνει, που έκανε ο Επίκουρος, είναι η θεωρία της παρέκκλισης των ατόμων: «καθαρή φαντασία», την οποία κοροϊδεύει χωρίς να εξετάσει τα ευφυή επιχειρήματα με τα οποία οι επικούρειοι την υπερασπίζονται, και που τα βρίσκουμε να επαναλαμβάνονται στον Λουκρήτιο.

Από τη φυσική, ο Κικέρων περνά, στη λογική, που για τους επικούρειους ήταν το απαραίτητο συμπλήρωμα της. Η επικούρεια λογική, σύμφωνα με τον Κικέρωνα, είναι εντελώς ανεπαρκής. Με καλύτερη διατύπωση, συνίσταται στην ίδια την κατάργηση της λογικής, ως επιστήμης της λογικής και του συλλογισμού: δεν κάνει τις αισθήσεις μοναδικούς κριτές της αλήθειας;

Τέλος έρχεται η σειρά της επικούρειας ηθικής, που εμφάνιζε στην ηδονή τον μοναδικό σκοπό του ανθρώπου: και αυτό ήταν το θεμελιακό σημείο όλου του συστήματος. Και η φυσική και η λογική της επικούρειας φιλοσοφίας δεν είχαν

παρά ένα σκοπό, να επιβεβαιώσουν, μέσω την γνώσης της φύσης των πραγμάτων και της γνώσης της φύσης της σκέψης, τη γνώση της φύσης του αγαθού, που βρίσκεται στην ηδονή. Ο Κικέρων καταλογίζει στην επικούρεια ηθική έλλειψη πρωτοτυπίας: είναι οι δοξασίες του Αρίστιππου τροποποιημένες. Όταν ο Αρίστιππος και ο Επίκουρος συμφωνούν να βεβαιώνουν ότι ο καθένας δεν επιδιώκει και δεν πρέπει να επιδιώκει κάτι άλλο πέραν από την ευχαρίστησή του, είναι μια άλλη δήλωση που δεν διστάζει να σχηματίσει την κοινή κατεύθυνση όλων των ανθρώπων: όλοι επιδιώκουν και οφείλουν να επιδιώκουν το υπέρτατο αγαθό στην ηδονή: επ' αυτού ο Κικέρων αναφέρει διάφορα παραδείγματα ανιδιοτέλειας: οι ήρωες της παλαιάς Ρώμης ασταμάτητα θυσίαζαν την ευχαρίστησή τους στο καθήκον τους. Ασταμάτητα ακόμα, στις ασήμαντες πράξεις της ζωής, ο καθένας μας προτιμάει τις ανιδιοτελείς απολαύσεις της μελέτης και της επιστήμης από τις χυδαίες ηδονές.

Μετά τη σύντομη αυτή έκθεση και την εξ' ίσου σύντομη κριτική της επικούρειας φιλοσοφίας, ο Κικέρων σταματά: κατά βάθος, δεν είχε άλλο σκοπό, το γνωρίζουμε, από το να προκαλέσει τη συζήτηση και να την οδηγήσει σε ευνοϊκό πεδίο. Εάν ξεπέρασε το μέτρο της κριτικής, είναι για να επιτρέψει στον Τορκουάτο να ξεπεράσει το μέτρο των εγκωμίων, και έτσι να αποκαταστήσει την αλήθεια μέσω μιας μεθόδου αντιστάθμισης και αντίβαρου που θυμίζουν περισσότερο τους συνηγόρους του Forum παρά τις συζητήσεις της Ακαδημίας ή του Λυκείου.

«Φαίνεται ότι έχεις διαγράψει τελείως τον Επίκουρο από την τάξη των φιλοσόφων», παρατήρησε ο Τριάριος. «Εάν το επιθυμείς, λέει με τη σειρά του ο Τορκουάτος, θα είχα να απαντήσω σ' αυτά που είπες.- Πιστεύεις, λοιπόν, του απάντησα, ότι θα μιλούσα έτσι, εάν δεν ήθελα να σε ακούσω; - Λοιπόν! προτιμάς να εκθέσω όλη τη φιλοσοφία του Επίκουρου ή να μιλήσω μόνο για την ηδονή που είναι τώρα το θέμα μας; - Αυτό είναι στην επιλογή σου. -Λοιπόν, θα μείνω μόνο σ' αυτό το θέμα, που έχει την μεγαλύτερη σπουδαιότητα». Έτσι η συζήτηση, που φαινόταν να εκτείνεται στο σύνολο του επικούρειου φιλοσοφικού συστήματος, περιορίστηκε στην ηθική: - Είναι η ηδονή το υπέρτατο αγαθό, ο τελικός σκοπός στην οποία πρέπει να ανάγονται

όλοι οι δευτερεύοντες σκοποί, και στην οποία τείνουν όλες οι ενέργειες, χωρίς να εξαιρέσουμε ακόμα και αυτές που φαίνεται να απομακρύνονται από αυτήν;

## II

### **Έκθεση και απολογία της ηθικής του Επίκουρου.**

#### **1<sup>ο</sup> Η ηδονή είναι ο μόνος φυσικά επιθυμητός σκοπός.**

Οι αισθήσεις αποτελούν την αληθινή φύση του ανθρώπου: γιατί εάν, υποθέσουμε, ότι αφαιρούσαμε τις αισθήσεις από τον άνθρωπο, δεν θα του έμενε τίποτα. Ή, μόνο η φύση μπορεί να κρίνει τι είναι σύμφωνο ή αντίθετο με τη φύση. Μόνο οι αισθήσεις πρέπει λοιπόν να το κρίνουν.

Αλλά οι αισθήσεις μας κάνουν να προτιμάμε την ηδονή, να αποφεύγουμε τον πόνο. Όπως αισθανόμαστε ότι η φωτιά είναι θερμή και ότι το χιόνι είναι λευκό, αισθανόμαστε αμέσως ότι πρέπει να προτιμάμε την ηδονή και ότι πρέπει να αποφεύγουμε τον πόνο, και όλα τα ζώα, από τη γέννησή τους, αγαπούν την πρώτη και μισούν τον δεύτερο.

Συνεπώς η ηδονή είναι σύμφυτη με τη φύση μας, και ο πόνος είναι αντίθετος μ' αυτήν. Ή, αυτό που είναι σύμφωνο με τη φύση είναι αγαθό, εκείνο που είναι αντίθετο μ' αυτήν είναι κακό. Η ηδονή είναι λοιπόν το αγαθό, και ο πόνος το κακό. Έτσι, «είναι αρκετό να έχουμε αισθήσεις και σάρκα ώστε η ηδονή να εμφανισθεί ως το αγαθό».

Στους ανθρώπους, σύμφωνα με τον Επίκουρο, ακόμη και η ψυχή και η νόηση προέρχονται από την αίσθηση και τη σάρκα: σ' αυτή την νόηση, πολύπλοκο προϊόν της αίσθησης, άραγε, η ηδονή εξακολουθεί να εμφανίζεται ως αγαθό; - Χωρίς αμφιβολία, απαντούν οι επικούρειοι. Η λογική, σύμφωνα με αυτούς, σε αυτό το σημείο είναι ανίκανη να διαφθείρει την μαρτυρία των αισθήσεων. Δεν μπορεί να συλλάβει άλλο αγαθό εκτός από την ηδονή, και από τις διαφορετικές ιδέες που διαμορφώνει για το υπέρτατο αγαθό μπορούμε πάντα να ξαναβρούμε την ιδέα και την αρχική αίσθηση της ηδονής. Κατά βάθος, για τη νόηση, σύμφωνα με τους επικούρειους, ως κύριο προϊόν της αίσθησης και με άλλα λόγια, κατασκευασμένη με ηδονή και πόνο, ο

έρωτας της ηδονής, η απέχθεια για τον πόνο είναι γ' αυτήν φυσικά και έμφυτα.

Οι αισθήσεις και η νόηση λοιπόν συμφωνούν: από τη μία οι αισθήσεις αναγνωρίζουν ότι η ηδονή είναι το αγαθό, από την άλλη μεριά, η νόηση δεν μπορεί αντιληφθεί άλλα αγαθά πέραν από την ηδονή, και έτσι, από την ίδια τη δύναμη της φύσης, όλα τα μέρη της ψυχής μας τείνουν εξ' ίσου προς την ηδονή σαν σκοπό τους.

## **2<sup>ο</sup> Η ηδονή είναι ο μόνος επιθυμητός σκοπός.**

Η ηδονή λοιπόν αποτελεί έναν σκοπό επιθυμητό από την φύση. Αλλά είναι αλήθεια ότι δεν υπάρχει άλλος σκοπός ορθολογικά και ηθικά επιθυμητός; Είναι πραγματικά η ηδονή αγαθό, με όλη τη δύναμη της λέξης αυτής, ή, για να βρούμε αυτό που λέγεται αγαθό, δεν πρέπει να υψωθούμε, όπως θα ήθελαν οι στωικοί, πάνω από την σφαίρα της ηδονής και του πόνου, από τα αισθητά «πλεονεκτήματα» και τα «μειονεκτήματα» ;

«Τέλος υπάρχουν και άλλοι, και εγώ σκέφτομαι όπως αυτοί, οι οποίοι βλέποντας ένα μεγάλο αριθμό φιλοσόφων να υποστηρίζουν ότι δεν πρέπει να κατατάξουμε την ηδονή στην τάξη των αγαθών, ούτε τον πόνο στην τάξη των κακών, λένε ότι δεν πρέπει να υπάρχει εφησυχασμός για την επάρκεια των θέσεων μας, αλλά να εξετάσουμε με προσοχή κάθε τι που μπορεί να λεχθεί για την ηδονή και τον πόνο».

Τι είναι λοιπόν η ηδονή για την οποία μιλάει ο Επίκουρος; Είναι ανάγκη να εμβαθύνουμε κατ' αρχήν στη ίδια τη φύση για να γνωρίσουμε εάν μπορεί να αποτελέσει το μόνο πραγματικά επιθυμητό σκοπό.

Κατά πρώτον, όταν ο Επίκουρος δηλώνει ότι η ηδονή είναι το υπέρτατο αγαθό, δεν πρέπει να αντιλαμβανόμαστε από αυτό αυτήν ή την άλλη συγκεκριμένη ηδονή, αλλά την ηδονή στην πιο γενική έννοια της λέξης, ή ακόμα καλύτερα την ευδαιμονία. Ο Επίκουρος, πράγματι, δεν στηρίζεται στην δοξασία του Αρίστιππου, που πρότεινε ως το υπέρτατο αγαθό για τον άνθρωπο την ηδονή της παρούσας στιγμής, και, δεχόταν τόσους «ειδικούς σκοπούς» όσες και ειδικές ηδονές.

Ο Επίκουρος, ο ίδιος, δεν δέχεται παρά μόνο ένα γενικό σκοπό, την ευχαρίστηση ολόκληρης της ζωής και, έτσι συμπληρώνει κυριολεκτικά την

δοξασία της ηδονής όπως αποκαλείται, στην οποία σταμάτησε ο Αρίστιππος, με την δοξασία της ωφέλειας ή της ευδαιμονίας. Ο άνθρωπος δεν πρέπει να επιδιώκει μόνο αυτή ή την άλλη ηδονή, αλλά την μεγαλύτερη ποσότητα ηδονών, που συνιστούν την μέγιστη ηδονή.

Από αυτό συμπεραίνεται ότι ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει να αποφεύγει κάποια συγκεκριμένη ηδονή, εάν αυτή η ηδονή έχει σαν συνέπεια τον πόνο και αντίθετα να επιδιώκει τέτοιο πόνο εάν αυτός ο πόνος έχει σαν συνέπεια την ηδονή.

Με αυτή την αρχή ερμηνεύονται όλες οι θυσίες και όλες οι περιπτώσεις αφοσίωσης που αναφέρονται στην ιστορία και που δίνουν τόσο ωραίο πεδίο για συζήτηση. Ακόμα και αν φαίνεται, λοιπόν, σε μια έξαρση ηρωισμού, η επιδίωξη του πόνου, αυτό που επιδιώκουμε στην πραγματικότητα, είναι η ηδονή που θα τον ακολουθήσει. Εδώ οι επικούρειοι προηγούνται στις μεγαλοφυείς αναλύσεις του La Rochefoucauld και της Αγγλικής Σχολής, προσπαθώντας να αποδείξουν ότι οι πλέον αδιάφορες εξωτερικά πράξεις κρύβουν στο εσωτερικό τους την συνεχή επιδίωξη για προσωπικό όφελος. – Γενικός κανόνας: «δεν παραιτείται κάποιος από καμία ηδονή παρά μόνο εν όψει της απόκτησης μιας μεγαλύτερης ηδονής, δεν διαλέγει κάποιος κανένα πόνο, παρά μόνο για να αποφύγει πιο σκληρούς πόνους».

Η ηδονή στην οποία ο Επίκουρος τοποθετεί το υπέρτατο αγαθό, είναι όπως μόλις είδαμε, η μέγιστη ηδονή, που έχει την μεγαλύτερη δυνατή διάρκεια. Αλλά σε ποιο είδος ηδονής θα βρούμε την μέγιστη ένταση και διάρκεια; Ο Επίκουρος διακρίνει δύο είδη ηδονής: η πρώτη, η μόνη που γνώριζε ο Αρίστιππος, είναι «η ηδονή που γαργαλάει τη φύση με δεν ξέρω ποια μυστική γλυκύτητα, και που διεγείρει ευχάριστα συναισθήματα» και που συνίσταται, κατ' ουσία στην κίνηση των οργάνων (*έν κινήσει*). Πάνω από αυτό το πρώτο είδος ηδονής, υπάρχει ένα άλλο: είναι η ηδονή που υπάρχει μέσα στη ηρεμία (*έν στάσει, καταστηματική*), στο εσωτερικό συναίσθημα της «της απονίας του σώματος και της αταραξίας της ψυχής». Αυτή η ηδονή, η πιο αγνή από όλες γεννιέται μόλις πάψει ο πόνος. Από τη στιγμή που δεν υποφέρουμε, απολαμβάνουμε. Η παντελής έλλειψη πόνου, είναι λοιπόν η μοναδική προϋπόθεση για την υπέρτατη απόλαυση, ο μοναδικός σκοπός που οφείλουμε να επιδιώκουμε.

Εν ολίγοις, η υπέρτατη ηδονή δεν είναι άλλο πράγμα από την συνολική ευτυχία της ζωής, και η ίδια η ευτυχία οδηγεί στην ανάπαυση, στην αταραξία.

Τώρα που γνωρίζουμε την ίδια τη φύση της ηδονής, σύμφωνα με τον Επίκουρο, ας τη θεωρήσουμε σε συσχετισμό με την επιθυμία.

Εν πρώτοις, δεν μπορούμε να αντιληφθούμε ως αντικείμενο επιθυμίας μια κατάσταση ανώτερη από εκείνη ενός ανθρώπου που δεν θα είχε κανένα πόνο, δεν θα δοκίμαζε κανένα φόβο, θα απολάμβανε συγχρόνως τις ηδονές του παρόντος με την αίσθησή του, τις ηδονές του παρελθόντος με την θύμηση του, τις ηδονές του μέλλοντος με την ελπίδα. Αυτή η κατάσταση είναι η πιο επιθυμητή του κόσμου. Είναι συνεπώς το υπέρτατο αγαθό.

Δεύτερον, δεν μπορούμε να αντιληφθούμε ως αντικείμενο απέχθειας μια κατάσταση χειρότερη από αυτή ενός ανθρώπου θλιμμένου ταυτόχρονα με όλους τους πόνους και όλες τις φοβίες. Μια τέτοια κατάσταση είναι αυτή που πρέπει να φοβόμαστε πιο πολύ. Ή αυτό που πρέπει να φοβόμαστε πιο πολύ αποτελεί το υπέρτατο κακό. Συνεπώς ο πόνος είναι το υπέρτατο κακό. Αντίστοιχα η ηδονή μας φαίνεται εκ νέου ως το υπέρτατο αγαθό.

Τέλος, δεν μπορούμε, κατά γενική έννοια, να επιθυμήσουμε τίποτα ούτε να φοβηθούμε τίποτα που δεν μας προσφέρει την εικόνα της ηδονής και του πόνου. Αλλά, η επιθυμία και ο φόβος είναι οι μόνες δυνάμεις που μας αποσπούν από την ηρεμία. Όλες μας οι κινήσεις και όλες μας οι πράξεις ανάγονται λοιπόν στην ηδονή. Αλλά το υπέρτατο αγαθό είναι αυτό στο οποίο όλα ανάγονται και που αυτό το ίδιο δεν ανάγεται σε τίποτα. Η ηδονή είναι λοιπόν το υπέρτατο αγαθό.

### **3<sup>ο</sup> Οι αρετές είναι απλά μέσα σε σχέση με την ηδονή.**

«Για τις αρετές σας, που είναι τόσο εξαιρετικές και τόσο ωραίες, ποιος θα μπορούσε να τις βρει ωραίες και επιθυμητές εάν δεν παρείχαν την ηδονή;»

Όπως η ιατρική και όλες οι άλλες τέχνες, η τέχνη της ζωής ή η φρόνηση έχει μοναδικό σκοπό της να προσφέρει στον άνθρωπο την ηδονή. Αντίθετα με την άγνοια που είναι αιτία ταραχής και πόνου, η φρόνηση, ταυτισμένη με την επιστήμη, μετριάζει τα πάθη και τα κάνει να υπηρετούν την πιο μεγάλη ηδονή: αυτή είναι η χρησιμότητά της.



Η ίδια η εγκράτεια, βασική αρετή στην επικούρεια φιλοσοφία, μόνο εχθρός της ηδονής δεν είναι. Δεν την μειώνει κάποτε παρά για να την αυξήσει.

Η ανδρεία, επίσης, δεν μπορεί να έχει την αιτία του στον εαυτό της: απλά πρέπει να μην αφήνει να ταραζείται η εσωτερική μας ευχαρίστηση από καμία ανησυχία και κανένα φόβο που προέρχεται από έξω από μας.

Τέλος, το ίδιο συμβαίνει με την δικαιοσύνη. Οι δίκαιοι είναι τέτοιοι μόνο από συμφέρον,

1<sup>ο</sup> διότι φοβούνται την εσωτερική ταραχή που η αδικία, με μόνη την παρουσία της ( hoc ipso, quod adest), προκαλεί στην ψυχή.

2<sup>ο</sup> διότι φοβούνται τις επιπτώσεις που απορρέουν από την αδικία. Και διότι δεν θέλουν να υποστούν την τιμωρία της κοινωνίας, αλλά αντίθετα να αποκτήσουν την εκτίμηση και τον έπαινο. Μόνο η δικαιοσύνη δίνει ηρεμία, μόνο η ηρεμία δίνει ευτυχία.

Έτσι οι αρετές δεν παρουσιάζονται, σε σχέση με την ηδονή, παρά σαν απλά μέσα. Αυτό που μας έλκει και μας καλεί, ενώ πιστεύουμε ότι μας έλκει η αρετή, είναι η ηδονή που συνδέεται με αυτήν. Η αρετή, το υποτιθέμενο υπέρτατο αγαθό, πρέπει λοιπόν να παραχωρήσει την θέση της στην ηδονή, και, κάτω από αυτή τη νέα άποψη, η ηδονή μας παρουσιάζεται συνολικά ο μοναδικός και υπέρτατος σκοπός.

Κάθε ηθική αρετή αποκτά έτσι την αξία της από την ηδονή. Επί πλέον, κάθε ηθική ή πνευματική ηδονή έχει την καταγωγή της από τη σωματική ηδονή. «Η χαρά και ο πόνος της ψυχής προέρχονται από το σώμα, και στο σώμα ανάγονται».

Εξ' άλλου δεν συνεπάγεται ότι οι σωματικές ηδονές, είναι προτιμητέες, επειδή είναι αρχικές. Πράγματι, οι σωματικές ηδονές περιορίζονται στο παρόν, αυτές της ψυχής αγκαλιάζουν το παρελθόν και το μέλλον, συνεπώς είναι μεγαλύτερες, πρέπει λοιπόν να τις επιδιώκουμε κατά προτίμηση. Με τους πόνους της ψυχής, ο άμυαλος δεν γίνεται να μην είναι δυστυχισμένος. Με τις ηδονές της ψυχής, ο συνετός δεν γίνεται να μην είναι ευτυχισμένος.

**4<sup>ο</sup> Η ευχάριστη ζωή ή η ευτυχία, σκοπός επιθυμητός και ποθητός, δεν μπορεί να αποκτηθεί παρά μέσω της επικούρειας φιλοσοφίας.**

«Δρόμε της ευτυχίας που είσαι εύκολος, ευθύς, ανοικτός σε όλους! Εάν η πιο επιθυμητή μοίρα είναι να ζούμε χωρίς πόνο και χωρίς θλίψη, και να απολαμβάνουμε τις μεγαλύτερες ηδονές του σώματος και της ψυχής, μπορούμε άραγε να πούμε ότι δεν έχουμε λησμονήσει τίποτα εδώ από αυτά που μπορούν να κάνουν ευχάριστη τη ζωή και να οδηγήσουν στο υπέρτατο αγαθό που αναζητούμε;»

Το πρώτο μέσο, το αλάνθαστο μέσο για να αποκτήσουμε την ευτυχία, είναι η αρετή. Η αρετή, παρ' ότι, δεν είναι η ίδια η ευτυχία, εντούτοις δεν ξεχωρίζει από αυτήν.

Επίσης, η επιστήμη ή η *φρόνηση* του επικούρειου δεν έχει παρά ένα σκοπό, να εξασφαλίσει την ευτυχία του με την άσκηση των διαφόρων αρετών. Πρώτον, ο σοφός θα μετριάσει όλες του τις επιθυμίες, αφού ξεπεράσει όλες εκείνες που γεννιόνται από ψεύτικη γνώμη (*κενοδοξία*), και αφού δεν προσηλώνεται να ικανοποιήσει παρά τις φυσικές επιθυμίες (*εγκράτεια*).

Δεύτερον, θα αφαιρέσει από την ψυχή του κάθε φόβο για το μέλλον, για τον θάνατο, για τους θεούς. «ο σοφός θυμάται με ευχαρίστηση τα πράγματα του παρελθόντος, απολαμβάνει τις ηδονές του παρόντος, και μετρά με την σκέψη του την ποσότητά τους και την ποιότητά τους, δεν κρέμεται από τα γεγονότα του μέλλοντος: τα αναμένει με ηρεμία». (είναι η αρετή της *άνδρείας*).

Κάθε τι που δεν χρησιμεύει για να αυξήσει την επιστήμη του και την πρακτική του φρόνηση, και με αυτήν να αυξήσει την εγκράτεια του, να σταθεροποιήσει την ανδρεία του, ο επικούρειος το απορρίπτει με περιφρόνηση. Γι' αυτό ακριβώς ο Επίκουρος δεν θέλει την διαλεκτική και τη λογική, ξερή γνώση, στην οποία εξαντλούνται οι ακαδημαϊκοί και οι στωικοί. Η φυσική του είναι αρκετή, στο βαθμό που χρησιμεύει να επιβεβαιώσει την ηθική της ηδονής από τα συμπεράσματα που βγαίνουν από τη φύση των πραγμάτων και από αυτόν τον κανόνα «που φαίνεται να κατέβηκε από τον ουρανό» και που η συνταγή του είναι: - Οι αισθήσεις είναι οι μόνοι κριτές του αγαθού και του αληθινού.

Σε σχέση με τους ομοίους του, ο σοφός δεν θα αρκестεί να ασκήσει την αυστηρή *δικαιοσύνη* : θα δεθεί με αυτούς με αυτή την πλατιά *φιλία* για την οποία ο Επίκουρος έδωσε πρώτος το παράδειγμα. Πράγματι, «από όλα όσα η φρόνηση μπορεί να αποκτήσει για να κάνει τη ζωή ευτυχισμένη, δεν υπάρχει τίποτα πιο εξαιρετικό, πιο καρποφόρο και πιο πλεονεκτικό από τη *φιλία*».

Αλλά, θα πει κάποιος, σε μια φιλοσοφία που οδηγεί τα πάντα στο ατομικό συμφέρον, πως ερμηνεύεται η φιλία;

Υπάρχουν τρεις επικούρειες θεωρίες σχετικά με την φύση της φιλίας:

1<sup>ο</sup> *Θεωρία του Επίκουρου*. Η φιλία είναι ιδιοτελής. Συνδεόμαστε με κάποιον άλλον, πρώτα για την άμεση ηδονή που προκύπτει από την φιλία, κατόπιν για την μελλοντική ωφέλεια που θα προκύψει. Αλλά δεν μπορούμε να διατηρήσουμε την φιλία, εάν δεν συμπεριφερόμαστε έναντι του φίλου μας όπως έναντι ενός άλλου εαυτού μας. Και έτσι η φιλία, αν και στο βάθος ιδιοτελής, είναι αναγκασμένη, για να επιβιώσει, να παίρνει όλα τα εξωτερικά γνωρίσματα της ανιδιοτέλειας.

2<sup>ο</sup> *Θεωρία των Ρωμαίων επικούρειων*. Οι δεσμοί φιλίας ξεκινούν από την ωφέλεια, και στην αρχή δεν αγαπάμε τους φίλους μας παρά μόνο για τον εαυτό μας: αλλά, με την πάροδο του χρόνου, η συνήθεια μας δένει με αυτούς όπως μας δένει με τους σκύλους, τα άλογα, και ακόμα με τα μέρη που συχνάζουμε, και έτσι κατορθώνει να τους κάνει αγαπητούς σε μας για αυτούς τους ίδιους.

3<sup>ο</sup> *Θεωρία άλλων επικούρειων*. Σχηματίζεται μεταξύ των φίλων ένα είδος ανεκδήλωτης συμφωνίας, με την οποία αγαπιούνται ο ένας με τον άλλο όχι λιγότερο από ότι ο καθένας από αυτούς αγαπά τον εαυτό του.

Έτσι η φιλία δεν λείπει στον επικούρειο σοφό για να συμπληρώσει την ευτυχία του. Η επιδίωξη της ηδονής, που προσέγγισε τους ενάρετους, θα προσεγγίσει επίσης τους μεν με τους δε. Δεν ερμηνεύει την φιλία μόνο η ατομική ωφέλεια, αλλά χωρίς την ωφέλεια πως μπορούμε να την ερμηνεύσουμε; Είναι η κοινή ευχαρίστηση που μόνο αυτή δένει τους ανθρώπους μεταξύ τους.

«Εάν οι αρχές που μόλις σας ανέπτυξα είναι πιο καθαρές και πιο φωτεινές ακόμα και από τον ήλιο, εάν αντλούνται από την πηγή της φύσης, εάν επιβεβαιώνονται από την αλάνθαστη μαρτυρία των αισθήσεων, εάν τα παιδιά, εάν ακόμα και τα ζώα, που η κρίση τους δεν έχει διαφθαρεί ούτε τροποποιηθεί, μας φωνάζουν, με τη φωνή της φύσης, ότι τίποτα δεν μπορεί να φέρει την ευτυχία εκτός από την ηδονή, και τίποτα δεν μπορεί να φέρει την δυστυχία εκτός από τον πόνο, ποιες πράξεις ευγνωμοσύνης δεν χρωστάμε άραγε σ' αυτόν που, ευαίσθητος σ' αυτή τη φωνή, άκουσε τόσο καθαρά και

αντιλήφθηκε σε βάθος όλα αυτά που η φωνή θέλει να πει, που έβαλε όλους τους συνετούς ανθρώπους στο δρόμο της ευχάριστης και ήρεμης ζωής;

### III.

## **Κριτική της Επικούρειας ηθικής.**

### **1<sup>ο</sup> Επικούρεια θεωρία της ηδονής.**

#### **Η υπέρτατη ευχαρίστηση.**

Στο δεύτερο βιβλίο, ο Κικέρων παίρνει το λόγο για να διαψεύσει την επικούρεια ηθική. Κατ' αρχήν προσπαθεί να ξεκινήσει με τον Τορκουάτο, τον υπερασπιστή του Επίκουρου, μια μεθοδευμένη συνομιλία. Αλλά σύντομα, αφού σταμάτησε το διάλογο, όπου αισθανόταν χωρίς αμφιβολία άσχημα, προχώρησε σε μια συνεχή ομιλία, ένα είδος κατηγορητηρίου ενάντια στην επικούρεια φιλοσοφία. «Σε κάθε κανονική και μεθοδική συζήτηση», λέει ο Κικέρων, «αυτοί που αντιπαράτιθενται, πρέπει πρώτα, σύμφωνα με το παράδειγμα των νομολόγων που καθορίζουν το αντικείμενο της δίκης, να ορίσουν σαφώς το θέμα.» Και απευθυνόμενος στον Τορκουάτο: «Και επειδή δεν απεχθάνεσαι τους ορισμούς, θα επιθυμούσα, αν το θεωρείς σωστό, να μου όριζες επίσης τι είναι η ηδονή για την οποία μιλάμε σήμερα».

Ο Τορκουάτος που προκλήθηκε με αυτό τον τρόπο να ορίσει την ηδονή, δεν μπορεί να το κάνει. Επειδή, σύμφωνα με τον Κικέρωνα, στην επικούρεια θεωρία βασίλευε παντοτινή αμφισημία στο θέμα της πραγματικής ουσίας της ηδονής. Ο Αρίστιππος έθετε ως υπέρτατο αγαθό την ηδονή, ο Ιερώνυμος την απουσία πόνου: ο Επίκουρος συγχέει τις δύο αυτές ιδέες. Εντούτοις είναι αδύνατο να τις αναγνωρίσει πραγματικά. Η απουσία πόνου δεν είναι η ηδονή, ότι και να λέει ο Επίκουρος, είναι μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ ηδονής και πόνου. Η ύπαρξη τέτοιας κατάστασης μοιάζει ευνόητη στην κοινή αίσθηση.

Ο Επίκουρος δεχόμενος ταυτόχρονα ως τελικό σκοπό και την ηδονή και την απουσία πόνου, θα έπρεπε κατά συνέπεια να δεχθεί ταυτόχρονα δύο τελικούς σκοπούς, ή τουλάχιστον να προσπαθήσει να ενώσει τις δύο τόσο διαφορετικές ιδέες.

Εξάλλου, ο ίδιος ο Επίκουρος, παρά τη θέλησή του, συχνά διαχωρίζει στην πράξη αυτές τις δύο ιδέες. Σε κάποιες από τις δοξασίες του, τολμά να κάνει την απολογία, όχι στην απουσία πόνου, αλλά περισσότερο κυριολεκτικά στην ηδονή. Η θεωρία του δεν δικαιολογεί τις αισθησιακές ηδονές; Εάν ο Επίκουρος επικρίνει τους χυδαίους φιλήδονους, δεν θα μπορούσε παρά να εγκρίνει τους εκλεπτυσμένους φιλήδονους. Βρίσκεται, έτσι, σε αντίθεση και με τον εαυτό του και με την αίσθηση της ηθικής.

Υπάρχει κάτι πιο ευχάριστο από την αυτή την ηδονή του Επικούρου, είναι η εγκράτεια και η φρόνηση.

## **2° Επικούρεια θεωρία των επιθυμιών.**

### **Η υπέρτατη επιθυμία.**

Εάν ο Επίκουρος τριγυρνάει και αντιφάσκει σε ότι αφορά την φύση της ηδονής, δεν κάνει λιγότερο λάθος στο θέμα της φύσεως και του αντικειμένου της επιθυμίας.

### **1° Ο Επίκουρος συγχέει την επιθυμία και το πάθος.**

Οι στωικοί δέχονται δύο τελείως διαφορετικά είδη επιθυμιών: Τα πάθη, που είναι άλογα και άμετρα, (*έπιθυμία*), και την φυσική επιθυμία (*όρεξις*), που γεννιέται από φυσική ανάγκη που διέπεται από το λογικό. Αυτός, ο Επίκουρος, οδηγώντας το ίδιο το λογικό στις αισθήσεις, εύρισκε την αρχή των πάντων στην αίσθηση, *η επιθυμία λοιπόν* δεν ξεχώριζε καθόλου γι' αυτόν από την *όρεξιν*, και η φρόνηση δεν μπορούσε ως όφειλε να καταργήσει τα πάθη αλλά να τα ελέγξει.

Ο Κικέρων μαζί με τους στωικούς απαντά ότι η ακολασία υφίσταται στο άλογο, και το πάθος, που είναι κατά βάση παράλογο, είναι κατά βάση ακόλαστο. Η αρετή, εάν δεν υφίσταται παρά για να μετριάσει το πάθος, τότε δεν υφίσταται παρά για να μετριάσει την ακολασία! «Διαφορετικά

η φιλαργυρία θα είχε το μέτρο της, η ασωτία το μέτρο της. Τι φιλοσοφία είναι αυτή που δεν ασχολείται με την καταστροφή της ακολασίας αλλά μόνο με την ρύθμισή της! »

### **2° Η απουσία πόνου δεν είναι αντικείμενο επιθυμίας.**

Σύμφωνα με τον Επίκουρο, η υπέρτατη επιθυμία, είναι η ευχαρίστηση της ηρεμίας, που, σε τελευταία ανάλυση, οδηγεί στην απουσία πόνου. Αλλά πως μια κατάσταση καθαρά αρνητική, όπως είναι η απουσία πόνου, μπορεί να διεγείρει την επιθυμία; Είναι προφανές ότι ούτε τα παιδιά ούτε τα ζώα, τα οποία αρέσκεται ο Επίκουρος να φέρνει για παράδειγμα, δεν επιδιώκουν στις πρώτες τους επιθυμίες την απουσία πόνου.

Όχι, θα πεις, επιδιώκουν και επιθυμούν την ηδονή που ορθά ονομάζεται κινητική ηδονή. Αλλά τότε εσείς οι ίδιοι αντιφάσκετε. Ερωτάτε τη φύση ποιος είναι ο τελικός σκοπός που είναι εξ' αρχής επιθυμητός από μόνος του για να τον καταστήσετε το υπέρτατο αγαθό σας. Σας απαντά ότι είναι η ηδονή στην πιο φανερή της μορφή, η κινητική ηδονή, και στη συνέχεια τοποθετείτε το υπέρτατο αγαθό στην απουσία πόνου! Δημιουργείτε, με αυτό τον τρόπο απόλυτη αντίθεση μεταξύ αυτού που είναι η υπέρτατη επιθυμία και εκείνου που είναι φυσικά επιθυμητό.

### **3° Η ίδια η ευχαρίστηση δεν είναι αρχικό αντικείμενο επιθυμίας.**

Τέλος, μένει ακόμα να γνωρίσουμε εάν αυτό που η φύση επιδιώκει και επιθυμεί αρχικά, είναι, όπως ισχυρίζεται ο Επίκουρος και ο Αρίστιππος, η ηδονή. Σε τι τείνει η αυθόρμητη δραστηριότητα όλων των όντων, πριν νοιώσουν ηδονή; Δεν είναι απλά να συντηρήσουν την ύπαρξή τους; Και επιδιώκοντας έτσι την συντήρηση της ύπαρξής μας και την απομάκρυνση των αιτίων της καταστροφής, συναντάμε την ηδονή, αλλά δεν την αναζητάμε ευθύς εξ' αρχής. Το πραγματικό αντικείμενο της ηδονής, ο πραγματικός τελικός σκοπός, είναι η αυτοσυντήρηση, η συντήρηση της φύσης μας, η ζωή σύμφωνα με τη φύση μας.

### 3<sup>ο</sup> - Θεωρία της αρετής.

#### Το υπέρτατο αγαθό.

Σε τελευταία ανάλυση, όλη η θεωρία του Επίκουρου, που μέχρι εδώ δεν έχει καθόλου εξεταστεί παρά μόνο στις προθέσεις της, στηρίζεται σ' αυτή τη βασική αρχή: οι αισθήσεις είναι οι μόνοι κριτές του καλού και του κακού, και αυτό που αναγνωρίζουν ως την υπέρτατη επιθυμία, αυτό που επιδιώκουν ως την υπέρτατη επιθυμία, είναι και το υπέρτατο αγαθό.

Αλλά με το να αναγορεύουμε τις αισθήσεις κριτές του καλού και του κακού, τους αποδίδουμε περισσότερη αρμοδιότητα από αυτή που τους ανήκει. Εάν ανήκει στις αισθήσεις να κρίνουν για το γλυκό ή το πικρό, το λείο ή το τραχύ, το καλό και το κακό είναι πέραν από την ικανότητά τους. Μόνο το λογικό, εδώ, μπορεί να απαγγείλει απόφαση, ή το λογικό έχει την ιδέα ενός υπέρτερου αγαθού πέρα από την ηδονή: της **ηθικής αξίας**.

1<sup>ο</sup> Πρέπει να αποκόψουμε από την φιλοσοφία κάθε γνώμη που, όπως αυτή του Αρίστιππου, του Ιερώνυμου, του Καρνεάδη, αποκόπτουν την **ηθική αξία** από το υπέρτατο αγαθό. Ο άνθρωπος, θνητός θεός, είναι γεννημένος για κάτι άλλο πέρα από τις ζωώδεις ηδονές.

2<sup>ο</sup> Πρέπει επίσης να απορρίψουμε τις θεωρίες εκείνες, όπως αυτές του Καλλιφώνα και του Διόδωρου, που προσθέτουν στην ποιότητα της ψυχής την ηδονή, που αυτή επικρίνει, ή την απουσία πόνου, που δεν είναι αγαθό.

3<sup>ο</sup> Πρέπει τέλος να απορρίψουμε τα συστήματα, όπως αυτά του Πύρρωνα, του Αρίστωνα και του Ηρίλλου, που δεν δίνουν καμιά αξία στις φυσικές μας ορμές, και δεν μπορούν να συμπεράνουν στην ιδέα τους για το υπέρτατο αγαθό κανέναν πρακτικό κανόνα συμπεριφοράς.

Βάζοντας όλες τις άλλες θεωρίες στην άκρη, ο Κικέρων επιτίθεται σ' αυτήν του Επίκουρου. «Η αρετή θα φιλονικήσει με την ηδονή». Πρέπει πρώτα να ορίσουμε την ιδέα της ποιότητας της ψυχής, ώστε να την αντιπαραθέσουμε, την πραγματικότητά της και την αλήθειά της, με τις κατώτερες έννοιες. **Η ηθική αξία**, είναι αυτό που αξίζει την εκτίμηση για

αυτό το ίδιο, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε άποψη οφέλους. Οι αρετές, δικαιοσύνη, ανδρεία, φρόνηση, εγκράτεια, προκύπτουν από την **ηθική αξία**, και δεν είναι παρά διαφορετικές της μορφές.

Αντίθετα, σύμφωνα με τον Επίκουρο, ή η **ηθική αξία** δεν είναι τίποτα, ή είναι απλά αυτό που υμνεί το πλήθος, δεν επιδιώκουμε την **ηθική αξία** παρά αποβλέποντας στην ηδονή του επαίνου, και, όπως η ίδια η ηδονή, όλες οι αρετές κατευθύνονται σ' αυτόν τον τελικό σκοπό: την ηδονή.

Για να διαψεύσουμε τον Επίκουρο, πρέπει να εξετάσουμε τις διάφορες αρετές στις αρχές τους και τον τελικό τους σκοπό.

Και πρώτα η φρόνηση δεν έχει ως τελικό της σκοπό αυτή την ίδια, και δεν την αγαπούμε γι' αυτή την ίδια, όχι γιατί είναι θεραπευτική της ηδονής; «Τι φλογερούς έρωτες θα διέγειρε, εάν ήταν ορατή!»

Σε ότι αφορά την δικαιοσύνη, δεν έχει καθόλου ως αρχή την γνώμη των ανθρώπων όπως ισχυρίζεται ο Επίκουρος, αλλά τη φύση των πραγμάτων. Δεν έχει καθόλου ως τελικό σκοπό της τον έρωτα της ηδονής ή το φόβο της τιμωρίας. Εάν ήταν έτσι, η δικαιοσύνη δεν θα υπήρχε πλέον για αυτούς που, έχοντας διαπράξει έγκλημα, γνωρίζουν να αποφεύγουν την τιμωρία. Έτσι έκανε ο Σεξτίλιος Ρούφος, που νόμιμα άδικος και αναγκαστικά ατιμώρητος, μάδησε αυτήν που κηδεμόνευε από την κληρονομιά της. Πάντως όταν ο άδικος συναντούσε την τιμωρία, ο Επίκουρος θα γνώριζε να του διδάξει να την περιφρονήσει, όπως πρέπει να περιφρονούμε κάθε πόνο. Τι να πούμε, εξάλλου, γι' αυτούς που η ισχύς τους βάζει πάνω από την τιμωρία, όπως ο Κράσσος; Τι να πούμε τέλος γι' αυτούς που, σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορούν να διαπράξουν άδικες πράξεις εν αγνοία όλων. Επιδέξια αδικία, αδικία ισχύος, κρυμμένη αδικία, είναι λοιπόν δίκαιες για τον επικούρειο, που δεν αναγνωρίζει την άδικη πράξη παρά μόνο στην τιμωρία που την ακολουθεί.

Η εγκράτεια, όπως η δικαιοσύνη, έχει δική της ανεξάρτητη αξία από τις αισθητές της συνέπειες. Υπάρχουν πράγματα που είναι από μόνα τους αισχρά, ενώ παραμένουν κρυφά και ατιμώρητα.



Καθ' όμοιο τρόπο υπάρχουν πράξεις ανδρείας που δεν μπορούμε να τις εκπληρώσουμε αποβλέποντας στην ηδονή ή την ωφέλεια. Τέτοιες ήταν οι πράξεις αφοσίωσης του Δέκιου.

Ο τύπος ανθρώπου που εκπληρώνει την επικούρεια αρετή, είναι αυτός του Θόριου Μπάλμπου, από το Λανούβιο, που δεν ήταν καθόλου δεισιδαίμονας, δεν φοβόταν καθόλου τον θάνατο, γνώριζε να χορταίνει τις επιθυμίες του, - πλούσιος εξ' άλλου και γεμάτος υγεία. Εντούτοις, πάνω από αυτήν την υποτιθέμενη αρετή της επικούρειας φιλοσοφίας που πραγματοποιούσε με την συμπεριφορά του, ποιος δεν αισθάνεται ικανός να αναπτύξει την ανώτερη ιδέα της πραγματικής αρετής; Η τύχη του Θόριου Μπάλμπου που έπινε πάνω σε ένα κρεβάτι από τριαντάφυλλα ήταν λιγότερο επιθυμητή από αυτήν του Ρέγκουλου που πέθανε στην Καρθαγένη για την τιμή της πατρίδας του.

Όχι μόνο η υποτιθέμενη αρετή του Επίκουρου δεν είναι η πραγματική αρετή, αλλά είναι απόλυτα αντίθετη με την πραγματική αρετή, και πρέπει οι επικούρειοι είτε να καταδικάσουν τις πράξεις που είναι καθαρά ανιδιοτελείς, είτε να εγκαταλείψουν την θεωρία τους. Αισχρή επιλογή, στην οποία βρίσκεται εγκλωβισμένο το επικούρειο σύστημα, να αρνηθεί τον εαυτό του ή να αρνηθεί την αρετή. Η πιστή εικόνα της επικούρειας θεωρίας, είναι ο πίνακας του Κλεάνθη. Ποιος θα έδειχνε στους ακροατές του την ηδονή καθισμένη σε θρόνο και έχοντας γύρο της τις αρετές ως υπηρέτριες της; Μάταια ο Επίκουρος θέλει να καταστήσει τις ηδονές και την αρετή αχώριστες: δεν μπορεί να το επιτύχει. Οι αρετές, από τη στιγμή που θα γίνουν υπηρέτριες της ηδονής, δεν είναι αρετές. Η υποταγή της ποιότητας της ψυχής στην ηδονή, είναι η ίδια η καταστροφή της ποιότητας της ψυχής.

Κατά βάθος, η επικούρεια αρετή έχει κρυφή αρχή της το ελάττωμα της υποκρισίας. Πράγματι, ο Επίκουρος δεν διακρίνει στην αρετή παρά μόνο τα εξωτερικά της πλεονεκτήματα, ή, αυτά τα πλεονεκτήματα υφίστανται πάντα επειδή, αντί να είναι ενάρετοι, αρκούνται στο να φαίνονται έτσι. Συνεπώς ο Επίκουρος δεν έχει το δικαίωμα να συμβουλεύει τους οπαδούς του για την παρουσία της αρετής. «έλεγε ο Σωκράτης, όχι να φαινόμαστε άνθρωποι του καλού, αλλά να είμαστε».

«Πρέπει να συμπεριφερόμαστε ώστε, θα πει ο Επίκουρος, όχι να είμαστε άνθρωποι του καλού, αλλά να φαινόμαστε». Από την άποψη της ωφέλειας, πράγματι, η υποκρισία και η αρετή συγχέονται απόλυτα, ή καλύτερα η πρώτη έχει όλα τα πλεονεκτήματα, επειδή στοιχίζει λιγότερο και έτσι αποδίδει.

Ο Κικέρων προχωράει ακόμη περισσότερο, και υποστηρίζει ότι η επικούρεια φιλοσοφία στο σύνολό της στηρίζεται στην υποκρισία. Οι υπερασπιστές της δεν τολμούν να δείξουν παρά μόνο ένα μέρος της, κρύβουν επιμελώς ένα άλλο μέρος της. Ο Τορκουάτος θα τολμούσε να παραδεχθεί δημόσια ότι δεν συμπεριφέρεται παρά μόνο από συμφέρον; Οι επικούρειοι έχουν συνέχεια στο στόμα τους τις λέξεις αμεροληψία, καθήκον, ευθύτητα και ηθική. «Όταν μιλάς έτσι μέσα στα δικαστήρια, στη σύγκλητο, σε θαυμάζουμε, τόσο βλάκες είμαστε, και συ γελάς μόνος σου: επειδή, σε όλα αυτά, καμιά αναφορά στην ηδονή!»

Ο επικούρειος, ανίκανος για την πραγματική αρετή, δεν θα είναι λιγότερο ανίκανος για την πραγματική φιλία. Στις σχέσεις του ανθρώπου με τους ομοίους του, όπως στις σχέσεις του με το ηθικά καλό, η ανικανότητα της επικούρειας θεωρίας είναι το ίδιο αισθητή.

Ποια θέση μένει πραγματικά για την φιλία; Η πραγματική φιλία υποθέτει ότι αγαπάμε τους άλλους για τον εαυτό τους, όχι για μας τους ίδιους. Εάν μόνο η προσωπική ωφέλεια δένει την φιλία, μια μεγαλύτερη ωφέλεια θα την διαλύσει. Είναι αλήθεια, ο Επίκουρος και οι μαθητές του δεν σταματούν να εγκωμιάζουν και να ασκούν την φιλία, αλλά αυτή η πρακτική αντίφαση μπορεί να συγχωρήσει και να δικαιολογήσει την ηθική τους θεωρία;

Το έχουμε διαπιστώσει, οι επικούρειοι διαχωρίζονται στο θέμα της φιλίας, και η θεωρία του Επίκουρου έδωσε πεδίο σε τρεις ιδιαίτερες θεωρίες, που πρέπει να τις εξετάσουμε κατά σειρά.

*1<sup>ο</sup> Θεωρία του ίδιου του Επίκουρου* :- Αγαπάμε τους φίλους μας για τον εαυτό μας.- Αντικρούεται από τα προηγούμενα επιχειρήματα.

*2<sup>ο</sup> Θεωρία των Ρωμαίων επικούρειων* :- Στο τέλος αγαπάμε τους φίλους μας για αυτούς τους ίδιους.- Είναι μια ασυνέπεια στο σύστημα του Επίκουρου.

3<sup>ο</sup> *Θεωρία άλλων επικούρειων*: -Η φιλία γεννιέται από ένα είδος ανεκδήλωτης συμφωνίας με την οποία οι φίλοι δένονται σε μια αμοιβαία ανιδιοτέλεια.- Αυτή η θεωρία, τοποθετώντας πάντα το θεμέλιο της φιλίας στην ωφέλεια, κάνει ώστε, όταν αλλάζει η ωφέλεια, να σταματά η φιλία και να διαλύεται η συμφωνία.

Συνολικά, οι τρεις επικούρειες θεωρίες καταλήγουν στο ίδιο αποτέλεσμα: αρνούνται εξ' ίσου την πραγματική φιλία. Η αγάπη του επικούρειου δεν μπορεί να απευθύνεται, στα άλλα όντα όπως στην ίδια την αρετή, παρά μόνο σ' αυτό που είναι το πιο εξωτερικό, το πιο ανάξιο της αγάπης. «Πρέπει να είμαι εγώ ο ίδιος αυτόν που αγαπάς, και όχι ότι είναι δικό μου, για να μπορούμε να είμαστε αληθινοί φίλοι!»

#### **4ο Επικούρεια θεωρία της ευτυχίας.**

Όλη η θεωρία του Επίκουρου στο βάθος δεν έχει άλλο σκοπό από το να δώσει στον άνθρωπο την ευτυχία. Έχει επιτύχει αυτόν τον σκοπό;

Η πραγματική ευτυχία είναι αυτή που εξαρτάται μόνο από μας, ο Επίκουρος τοποθετεί την ευτυχία στην ηδονή, την κάνει να εξαρτάται από εξωτερικά πράγματα, με αυτό τον τρόπο της αφαιρεί τον βασικό της χαρακτήρα : την ανεξαρτησία.- Αλλά, θα πει ο Επίκουρος, αυτό που δεν εξαρτάται από τον σοφό, είναι η διάρκεια της ηδονής: ή η διάρκεια δεν επηρεάζει καθόλου την ηδονή. Η ίδια η ηδονή δεν μειώνεται επειδή η διάρκεια της είναι περιορισμένη. - Και λοιπόν! απαντά ο Κικέρων η διάρκεια δεν προσθέτει στον πόνο; Θα προσθέτει λοιπόν στην ηδονή, η ηδονή λοιπόν δεν είναι ανεξάρτητη από αυτήν. Αυτό που κάνει την υπεροχή της ευδαιμονίας των θεών από αυτή των ανθρώπων, είναι η αιωνιότητα της. Υπάρχει μόνο ένα πράγμα ανώτερο στο χρόνο, και που δεν του δανείζει τίποτα από την αξία του, είναι η αρετή. Ο Επίκουρος, είναι αλήθεια, προσπαθεί να κάνει κατά κάποιο τρόπο την ευτυχία προσιτή σε όλους. Σύμφωνα με αυτόν, ο σοφός είναι πάντα αρκετά πλούσιος από τα αγαθά της φύσης. Η ηδονή δεν εξαρτάται κατ' ανάγκη από τα πράγματα που την γεννούν, και «δεν αισθανόμαστε λιγότερη ηδονή για τα πιο ευτελή πράγματα από αυτήν για τα πιο πολύτιμα πράγματα». - Εδώ απαντά ο Κικέρων, «δεν του λείπει μόνο η κρίση, αλλά του λείπει και το γούστο». Μπορούμε χωρίς αμφιβολία να απαξιώσουμε την ηδονή, άλλα αυτό

γίνεται με το να υψωθούμε πάνω από τις αισθήσεις, και οι επικούρειοι δεν μπορούν να το κάνουν. Εξ' άλλου, όταν ο επικούρειος απολάμβανε εύκολα τις μεγαλύτερες ηδονές, δεν θα είχε πάντοτε να φοβάται τον πόνο, δηλαδή το μεγαλύτερο από τα κακά; Εάν η ευτυχία δεν συνίσταται παρά, όπως έλεγε ο Μητρόδωρος, «στο αίσθημα και την ελπίδα να βρίσκεσαι σε καλή κατάσταση» ο πόνος ή μόνο ο φόβος του πόνου θα είναι αρκετός να την καταστρέψει.

Οι επικούρειοι επικαλούνται ενάντια στον πόνο τα φάρμακα που τους παρέχει ο δάσκαλός τους. «Εάν ο πόνος είναι δυνατός είναι σύντομος, λέει ο Επίκουρος, εάν είναι μακροχρόνιος είναι ελαφρύς». Δωρεάν διαβεβαιώσεις που κάποια γεγονότα αρκούν για να τις καταστρέψουν. Ότι και να λέει ο Επίκουρος, υπάρχει μόνο ένα φάρμακο ενάντια στον πόνο, είναι αυτό ακριβώς που η θεωρία του απαγορεύει να το χρησιμοποιήσει, είναι η μεγαλοσύνη της ψυχής και το ηθικό σθένος. Άπιστος στην ίδια του τη θεωρία ο Επίκουρος δεν γνώριζε να παραμείνει σταθερός στον πόνο, ήσυχος και γεμάτος με ηθική χαρά στο μέσο των πιο ανελέητων φυσικών πόνων; Είναι τουλάχιστον αυτό που δηλώνει στην τελευταία του επιστολή που έγραψε πριν πεθάνει, σ' αυτήν ο ίδιος αντιφάσκει.

Ο επικούρειος σοφός, ανίκανος να ανακουφίσει τον πόνο του παρόντος, θα είναι πιο ικανός να λησμονήσει τον πόνο του παρελθόντος, για να κρατήσει στην ψυχή του μόνο την ανάμνηση και την ελπίδα της ηδονής; Ουμόμαστε, ότι ο Επίκουρος τοποθετούσε μεγάλο μέρος της ευτυχίας σ' αυτή τη λησμονιά των πόνων, σ' αυτή την ανάμνηση των ηδονών που ανανεώνονται αιωνίως. – Αλλά ούτε η ανάμνηση ούτε η λησμονιά εξαρτώνται από μας. Εξ' άλλου, εάν εξαρτιόνταν από μας, η ανάμνηση των καθαρά σωματικών ηδονών θα μπορούσε να μας προξενήσει νέα ηδονή; Μακριά από αυτό, οι φυσικές απολαύσεις αφήνουν πίσω τους πολύ συχνά κάτι πικρό.

Εάν η ανάμνηση μας φαίνεται ανίκανη ώστε να θυμηθούμε την ηδονή όταν αυτή περάσει, συγχρόνως φαίνεται ανεπαρκής από αυτή τη θεωρία του Επικούρου σύμφωνα με την οποία οι πνευματικές ηδονές ή ηθικές ηδονές δεν είναι παρά η ανάμνηση και η ελπίδα φυσικών ηδονών. –Εάν ήταν έτσι, πως οι πνευματικές ηδονές, που προέρχονται από τις σωματικές, θα μπορούσαν, με την ίδια την ομολογία του Επικούρου, να είναι ανώτερες από εκείνες σε ένταση; Η απόλαυση της ψυχής υπερέρχει αυτής των αισθήσεων διότι δεν

γεννιέται απ' αυτές. - Εξ' άλλου, θα ήταν λοιπόν η ψυχή ανίκανη από μόνη της να τραβήξει αμέσως τις ηδονές της χωρίς να τις δανεισθεί από τα όργανά της; Οι ηθικοί πόνοι και οι ηθικές ηδονές γεννιόνται από την άμεση αναφορά της νόησης στο αντικείμενο της, και δεν υπάρχει ανάγκη, για να ερμηνεύσουμε την ηδονή ή τον πόνο, να εισάγουμε ανάμεσα στη νόηση και στα αντικείμενα της νόησης έναν ενδιάμεσο όρο, το σώμα.

## Επίλογος

Στις τελευταίες σελίδες, αναδεικνύεται η σκέψη του Κικέρωνα: μετά από αυτή την κριτική γεμάτη από ισχυρογνωμοσύνη για την θεωρία του Επίκουρου, κριτική συχνά σωστή, κάποιες φορές περιορισμένη, φαίνεται ότι θέλει να την κρίνει από πιο ψηλά, να φτάσει σε συνολική άποψη για όλο του το σύστημα.

Εάν η ηδονή είναι ο τελικός σκοπός του ανθρώπου, θα είναι το τέλος στο οποίο πρέπει να σταματήσουν οι προσπάθειές του. Αλλά αισθανόμαστε μέσα μας μια δύναμη ανίκανη να περιορισθεί σε έναν τέτοιο τελικό σκοπό, δυσανάλογο για ένα τέτοιο τέλος, και που δεν τον φτάνει παρά για να τον ξεπεράσει.

Το χαρακτηριστικό σημείο της θεωρίας του Επίκουρου, είναι ότι δεν έχει καθόλου αντιληφθεί σε μας το πιο ανώτερο μέρος του εαυτού μας, το λογικό. Επίσης δεν απευθύνεται καθόλου στο λογικό, και δεν προτείνει καθόλου ένα τελικό σκοπό αντάξιο του. Δεν έχει δει παρά το κατώτερο μέρος του εαυτού μας, που είναι κοινό με αυτό των ζώων: Από εκείνο προέρχεται χωρίς αμφιβολία το ότι θέλει να κάνει τελικό μας σκοπό την ηδονή των ζώων αντί την ευδαιμονία των θεών.

Πάνω από έναν τέτοιο τελικό σκοπό, ότι και να λέει ο Επίκουρος, η νόησή μας αντιλαμβάνεται έναν άλλο, τελικό σκοπό ανώτερο και αντάξιο για μας. Και, καθώς η ανθρώπινη νόηση τον αντιλαμβάνεται, η βούλησή του πρέπει να τον επιλέξει, να τον πραγματοποιήσει με τις πράξεις του.

Ο Κικέρων φαίνεται να έχει αντιληφθεί ότι, σε όλη αυτή τη συζήτηση που αφορά τις αρχές της ηθικής, καταλήγουμε λογικά σε ένα είδος επιλογής που το ηθικό υποκείμενο πρέπει μόνο του να αποφασίσει. Πρέπει να επιλέξουμε, ανάμεσα στους διάφορους τελικούς σκοπούς που προτείνουν οι ηθικολόγοι,

αυτόν που φαίνεται ο πιο αντάξιός μας: αναπόφευκτη επιλογή, που κάθε άτομο οφείλει να κάνει, και που μόνο αυτό πρέπει να κάνει.

Ανάμεσα στον άνθρωπο που υποβιβάζεται ο ίδιος από τη θεωρία της ηδονής, και στον άνθρωπο που εργάζεται με την βούλησή να εξυψώσει τον εαυτό του και να εξυψώσει τους άλλους, ανάμεσα σ' αυτό το όν που μόλις διακρίνεται από το ζώο, που ο Επίκουρος φαντάζεται, και σε αυτό το όν που είναι φτιαγμένο για να γίνει θεός που οι στωικοί παρίσταναν με την μεγάλη μορφή του Ηρακλή, ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο διαφορετικούς τύπους που αντιλαμβάνεται το ανθρώπινο λογικό, είναι απαραίτητη η επιλογή, και πρέπει η ηθική βούληση να κάνει ελεύθερα την επιλογή. « Μην την περιμένεις παρά από τον ίδιο σου τον εαυτό», λέει ο Κικέρων στον Τορκουάτο. Διότι, ο καθένας, πράγματι, ορίζει στον εαυτό του τον τελικό σκοπό που πιστεύει άξιο να ακολουθήσει. Διότι καθένας εκτιμάται για την αξία του.

Πρέπει ο ίδιος μας ο εαυτός να δει εάν θέλει στην ίδια του την ψυχή να υποβιβάσει την ανθρωπότητα κάτω από την ηδονή, ή να την εξυψώσει πάνω απ' αυτήν δίνοντας της για τελικό σκοπό την ηθική.

# Κικέρων

## ΓΙΑ ΤΑ ΥΠΕΡΤΑΤΑ ΑΓΑΘΑ ΚΑΙ ΤΑ ΥΠΕΡΤΑΤΑ ΚΑΚΑ<sup>4</sup>

### ΒΙΒΛΙΟ 1

#### Κεφάλαιο 1.

#### Εισαγωγή

Ο Κικέρων σκοπεύει να πραγματευθεί στα λατινικά θέματα που ήδη τα έχουν πραγματευθεί οι Έλληνες φιλόσοφοι. Απάντηση σε διάφορες αντιρρήσεις ενάντια στη φιλοσοφία.

Δεν αγνοούσα, Βρούτε, εμπιστευόμενος στη λατινική γλώσσα θέματα που έχουν ήδη πραγματευθεί στα ελληνικά φιλόσοφοι με μεγάλο πνεύμα και βαθιά γνώση, ότι η εργασία μου ήταν εκτεθειμένη σε διάφορες μομφές. Οι μεν, χωρίς να είναι εντελώς στερημένοι από μόρφωση, δεν μπορούν να αντέξουν να διαβάζουν επιμελώς φιλοσοφία. Οι άλλοι δεν την απορρίπτουν σε αυτό το

---

<sup>4</sup> Ο τίτλος *De finibus bonorum et malorum* μεταφράζεται συνήθως ως *Για τα όρια των αγαθών και των κακών*, ή ως *Για τα αληθινά αγαθά και τα αληθινά κακά*. Εδώ, φαίνεται να είναι μη ακριβής μετάφραση. Πράγματι ο Κικέρων δεν ασχολείται ακριβώς, σε αυτό το βιβλίο, ούτε να προσδιορίσει τα αγαθά και τα κακά, ούτε να διακρίνει τα φαινομενικά αγαθά και κακά από τα πραγματικά αγαθά και κακά. Το αντικείμενο στο οποίο σκοπεύει το έχει δείξει επακριβώς. I, XX: *Quaerimus quid sit extremum, quid ultimum bonorum, quod omnium philosophorum sententia tale debet esse, ut ad id omnia, referri oporteat, ipsum autem nusquam*. Δεν είναι λοιπόν μόνο τα αληθινά αγαθά και τα αληθινά κακά τα οποία αναζητά ο Κικέρων: κυνηγά με όλη την αρχαιότητα το υπέρτατο αγαθό, το τέλος, το ου ένεκα (δες Πλάτων, *Λύσις*. Αριστοτέλης *Ηθικά Νικομάχεια*. Στοβαίος, *Ηθικά Εκλογαί*, σ. 278 εκδ. Heeren. Σέξτος Εμπειρικός *Πυρρ. Υποτυπώσεις*, I, 25). Ο Κικέρων δεν κάνει άλλο από το να μεταφράσει στα λατινικά ελληνικές διατριβές *Περί τέλους και περί τελών*. Αυτό που έχει για πολύ καιρό φέρει σε δύσκολη θέση τους σχολιαστές, είναι η λέξη *malorum*. Ο J. Scaliger (*De subtil. Exerc.*, CCL), και ο Muret (*Var. Lect. XVII, 1*) κατηγορούν και οι δυο τον Κικέρωνα ότι έχει χρησιμοποιήσει την έκφραση *finis malorum*. Αλλά, όπως παρατηρούν ο Devies και ο Madvig, ο Κικέρων, δεν κάνει, και εδώ, τίποτα άλλο από το να μεταφράζει το ελληνικό *τελικά κακά* (δες Διογ. Λαέρτ., II 97). Από τη στιγμή που το *τέλος* ή το *finis* γίνεται αντιληπτό ως ο υπέρτατος όρος στον οποίον έρχεται να συνδεθεί όλη η σειρά των αγαθών, τι πιο φυσικό από το να υποθέσουμε έναν άλλον όρο να τοποθετείται, κατά κάποιο τρόπο, στην άλλη άκρη της σειράς, και στον οποίον θα έρχονταν να αναφέρονται όλα τα κακά; Η ιδέα του υπέρτατου αγαθού συνδέεται λογικά με την αντίθετη ιδέα του υπέρτατου κακού. Δες για το θέμα αυτό το έργο *Ακαδημαϊκά*, II, XLII: «*Fines constituendi sunt ad quos et bonorum et malorum summa referatur*». Με τον όρο υπέρτατο κακό ο Κικέρων δεν εννοεί εξάλλου ένα πραγματικό κακό το οποίο θα υπήρχε έξω από την ανθρώπινη σκέψη και θα αντιτίθετο στην πραγματοποίηση του αγαθού. Αντιλαμβάνεται απλά την έννοια λογικά αντίθετη με αυτήν του υπέρτατου αγαθού. Το *finis bonorum*, είναι αυτό, το οποίο στην συμπεριφορά μας, πρέπει να επιδιώκουμε με κάθε τίμημα. Το *finis malorum*, είναι αυτό το οποίο πρέπει να αποφεύγουμε με κάθε τίμημα. «*Quid sequatur natura ut summum ex rebus expetendis, quid fugiat ut extremum malorum*». (I,IV). Συμπερασματικά, ο τίτλος του Κικέρωνα είναι εντελώς παραδεκτός και μπορεί να αποδοθεί με αρκετή πιστότητα στα Γαλλικά.

σημείο, αρκεί η απασχόληση τους με αυτήν να είναι με μέτρο, αλλά θα ήθελαν να αφιέρωναν σε αυτήν λίγο λιγότερη μελέτη και κόπο. Θα υπάρξουν άλλοι οι οποίοι, γνωρίζοντας ελληνικά και περιφρονώντας την ίδια τους τη γλώσσα, θα πουν ότι προτιμούν να μπου στον κόπο να διαβάζουν τους Έλληνες. Τέλος, εδώ δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, κάποιος θα μου υπενθυμίσουν άλλες μελέτες: αυτό το είδος της γραφής, θα πουν, όποια και αν είναι η γοητεία της, δεν ταιριάζει αρκετά με την τάξη σου και τον χαρακτήρα σου.

Δεν θα είναι άσκοπο, νομίζω, να απαντήσω ειδικά σε κάθε έναν από αυτούς. Είναι αλήθεια ότι έχω ήδη απαντήσει επαρκώς στους εχθρούς της φιλοσοφίας σε αυτό το βιβλίο όπου την έχω υπερασπιστεί φανερά ενάντια στις κατηγορίες του Ορτένσιου<sup>5</sup>. Το βιβλίο μου έχοντας την έγκριση σου και αυτήν ανθρώπων που θεωρώ ότι έχουν τη δύναμη να το κρίνουν, ανέλαβα να συνεχίσω, από φόβο να φανώ ότι διεγείρω μόνο την περιέργεια των ανθρώπων, χωρίς να είμαι ικανός να την συγκρατήσω. Σε ότι αφορά αυτούς που επιτρέπουν να επιδίδονται στη φιλοσοφία, αλλά με μέτρο, ζητούν ένα πολύ δύσκολο μέτρο σε μια μελέτη η οποία, δεν μπορεί πλέον να συγκρατηθεί ούτε να καταπολεμηθεί. Έτσι, αυτοί ακόμη που θέλουν να μας απομακρύνουν εντελώς από τη φιλοσοφία είναι, μέχρι ενός σημείου, πιο δίκαιοι από αυτούς που θέλουν να βάλουν όρια σε ένα απεριόριστο θέμα, και που απαιτούν μέτριο ζήλο σε μια μελέτη που δεν γνωρίζουμε ποτέ καλύτερα την αξία της παρά όταν την ωθούμε όσο το δυνατόν πιο μακριά.

Πράγματι, εάν μπορούμε να φτάσουμε στην αληθινή σοφία, δεν αρκεί να την έχουμε αποκτήσει, πρέπει να την χαρούμε. Εάν η απόκτηση της είναι μακρά και επώδυνη, δεν πρέπει να πάψουμε να αναζητούμε το αληθινό, που δεν το έχουμε βρει, και θα ήταν ντροπή να μας λείπει η επιμονή και το θάρρος στις επιδιώξεις μας, όταν έχουμε ως σκοπό την υπέρτατη ομορφιά. Εάν η φιλοσοφία είναι θέμα που μου δίνει χαρά να γράφω, γιατί να στερήσω από τον εαυτό μου μια έντιμη ευχαρίστηση; Και εάν είναι μια προσπάθεια την οποία κάνω, γιατί να εμποδίσω τον εαυτό μου να ασκήσω το πνεύμα μου; Μπορούμε να συγχωρήσουμε τις καλοπροαίρετες προθέσεις του *Χρήμη* του Τέρεντιου<sup>6</sup>, που δεν θέλει ο νέος του γείτονας

---

<sup>5</sup> Αυτό το βιβλίο είχε τίτλο: *Hortensius* (v. *De divinat.*, II, *Tusc*, II και III). Έχει χαθεί.

<sup>6</sup> *Heautontimorumenos*, I, X, 17.



να σκάβει τη γη, να οργώνει και να κουβαλά βάρη,

δεν θέλει παρά να τον απαλλάξει από μια κοπιαστική και επώδυνη εργασία. Αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο με αυτούς τους αδιάκριτους φίλους, που απαιτούν να με αποσπάσουν από μια εργασία γεμάτη με γοητεία για μένα.

## Κεφάλαιο 2

### Εισαγωγή (συνέχεια)

Απάντηση σε αυτούς που προτιμούν να διαβάζουν τα ίδια πράγματα γραμμένα στα ελληνικά παρά μεταφρασμένα στα λατινικά.

Δεν είναι ίσως τόσο εύκολο να απαντήσω καλά σε αυτούς που δεν εκτιμούν καθόλου οτιδήποτε μεταφράζεται στη γλώσσα μας<sup>7</sup>, αν και εκπλήσσομαι που άνθρωποι που δεν σταματούν να ευχαριστιούνται με τραγωδίες, μεταφρασμένες από τα ελληνικά λέξη προς λέξη, δεν μπορούν να υποφέρουν τη γλώσσα της πατρίδας στην ανάπτυξη πιο σοβαρών θεμάτων<sup>8</sup>.

Υπάρχει, πράγματι, άνθρωπος αρκετά εχθρός του ρωμαϊκού ονόματος, για να αρνηθεί να διαβάσει είτε την *Μήδεια* του Έννιου, είτε την *Αντιόπη*<sup>9</sup> του Πακούβιου, και να τολμήσει να πει ότι ευχαριστιέται να διαβάζει τα ίδια έργα στον Ευριπίδη, αλλά χωρίς να μπορεί να υποφέρει τις μεταφράσεις; Θα πρέπει λοιπόν, θα πει, να περιορισθώ να διαβάσω τις *Νέες Συντροφισσες*<sup>10</sup> του Κεκίλιου, ή την *Ανδρία* του Τερέντιου, αντί να διαβάσω τα ίδια έργα στον Μένανδρο; Γιατί όχι! Επιπλέον, αν και η *Ηλέκτρα* θαυμάζεται στον Σοφοκλή, και η μετάφραση του Ατίλιου είναι πολύ κακά γραμμένη, δεν σταματώ εντούτοις να την διαβάζω στον Ατίλιο<sup>11</sup>. Ο Λικίνιος<sup>12</sup> λέει γι' αυτόν:

Είναι συγγραφέας από σίδηρο,

<sup>7</sup> Δεν ήταν. Πράγματι, τόσο εύκολο να τους απαντήσει, επειδή υπήρχε μέρος της αλήθειας σε αυτά που έλεγαν. Οι απλές μεταφράσεις δεν άξιζαν πάντοτε λιγότερο από το πρωτότυπο;

<sup>8</sup> Το ίδιο επιχείρημα στο έργο *Académiques* I, 3.

<sup>9</sup> Η Αντιόπη ήταν τραγωδία του Ευριπίδη μεταφρασμένη από τον Pacuvius. Κάποια αποσπάσματα από αυτήν έχουν διασωθεί. (V. Ribbeck, *Trag. lat. reliq.*, p. 62).

<sup>10</sup> Οι Συνέφηβοι, ή νέες συντροφισσες, κωμωδία του Μένανδρου μεταφρασμένη από τον Κεκίλιο. Έχουν σωθεί μόνο κάποια αποσπάσματα. (δες Ribbeck, p. 58).

<sup>11</sup> Ο Atilius, αρχαίος ποιητής. Ένας στίχος από μια κωμωδία του παρατίθεται από τον Κικέρωνα ( Ad. Att., xiv, 20).

<sup>12</sup> Δεν γνωρίζουμε ποιος είναι αυτός ο Licinius.

Αλλά είναι συγγραφέας, και θα πρέπει να τον διαβάζουμε.

Θα έπρεπε να έχουμε, στην πραγματικότητα, ή τόσο μεγάλη νωχέλεια, ή τόσο μεγάλη λεπτότητα, για να μην θέλουμε να ρίξουμε το βλέμμα μας στους ποιητές μας.

Για μένα, δεν θα μπορούσα να θεωρήσω μορφωμένο έναν άνδρα που αγνοεί την λογοτεχνία μας. Τί! Αυτοί οι σίχοι:

Έβρεξε στον ουρανό που το δάσος...<sup>13</sup>

δεν μας ευχαριστούν λιγότερο στον Έννιο από ότι στον Ευριπίδη και δεν θα θέλαμε να δούμε να εμπλουτίζεται η γλώσσα μας με ιδέες του Πλάτωνα σε ότι αφορά την ευτυχία και την αρετή; Τι λέω; Εάν δεν γράφω καθόλου σαν απλός μεταφραστής<sup>14</sup>, αλλά εκθέτοντας αυτά που προχώρησαν οι Έλληνες, σημειώνω αυτό που σκέπτομαι, και εξετάζω διαφορετικά, με άλλη διάταξη αυτά που έχουν πει, γιατί να προτιμήσω αυτά που έγραψαν οι Έλληνες<sup>15</sup> από αυτά που δεν υστερούν στη γλώσσα μας ούτε σε λάμψη ούτε σε πρωτοτυπία; Εάν ισχυριζόμαστε ότι οι Έλληνες έχουν πραγματευθεί όλα τα θέματα, γιατί λοιπόν αυτοί εκεί οι ίδιοι που μιλούν με αυτόν τον τρόπο, διαβάζουν τόσο διαφορετικούς Έλληνες συγγραφείς πάνω στο ίδιο θέμα; Ο Χρύσιππος<sup>16</sup>, για παράδειγμα, δεν έχει ξεχάσει τίποτα από αυτά που θα μπορούσαν να λεχθούν υπέρ των στωικών: εντούτοις διαβάζουμε εδώ πάνω τον στωικό Διογένη<sup>17</sup>, τον Αντίπατρο<sup>18</sup>, τον Μνήσαρχο<sup>19</sup>, τον Παναίτιο<sup>20</sup>, και πολλούς

---

<sup>13</sup> Είναι η αρχή ενός σίχου του Έννιου:

Utinam ne in memore Polio securibus

Caesa accidisset abiegna ad terram trabes...

Cic., *De fato*, c. XV. *Rhet. Ad Herenn.*, II, XXII.

Η *Médée* του Εππίου, μεταφρασμένη από αυτήν του Ευριπίδη. Δες Ευριπ., *Med.*, III.

<sup>14</sup> Είναι κάτι που κάνει πολύ συχνά ο Κικέρων σε αυτά τα φιλοσοφικά έργα του, και οι συμπολίτες του είχαν δίκιο να τον επικρίνουν.

<sup>15</sup> Γιατί θα προτιμήσουμε τον Αριστοτέλη ή τον Πλάτωνα από τον Κικέρωνα;

<sup>16</sup> Ο Χρύσιππος, μαθητής του Κλεάνθη, ο οποίος ήταν ο ίδιος μαθητής και διάδοχος του Ζήνωνα. Είναι ο φιλόσοφος της αρχαιότητας ο οποίος έγραψε τα περισσότερα. Ο Κικέρων έχει πει πολλά πράγματα δανεισμένα από αυτόν στο *De finibus*.

<sup>17</sup> Ο Διογένης ο Βαβυλώνιος ήταν μαθητής του Χρύσιππου. Την εποχή του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου, οι Αθηναίοι τον έστειλαν στη Ρώμη με τον Καρνεάδη τον Ακαδημαϊκό και τον Κριτόλαο τον περιπατητικό.

<sup>18</sup> Ο Αντίπατρος, μαθητής αυτού του Διογένη, οικοδιδάσκαλος του Κάτωνα του Πρεσβύτερου, ή τουλάχιστον φίλος του. (δες *de Offic.*, III).

<sup>19</sup> Για τον Μνήσαρχο, μαθητή του Παναίτιου, δες *De Orat.*, I, XLX. *Acad.*, II, XCVI. Δεν γνωρίζουμε παρά αυτά που έχει πει ο Κικέρων γι' αυτόν.

<sup>20</sup> Ο Παναίτιος, στωικός από τη Ρόδο, μαθητής του Αντίπατρου, οικοδιδάσκαλος του Σκιπίωνα. Ο Κικέρων τον θαυμάζει, κάνει κάτι καλύτερο, τον αντιγράφει. Το *De Officiis* είναι απομίμηση του έργου *Περί του Καθήκοντος*, του Παναίτιου.

άλλους, και κυρίως τον φίλο μας τον Ποσειδώνιο<sup>21</sup>. Τι! Ο Θεόφραστος, ασχολούμενος με τα ίδια θέματα για τα οποία είχε μιλήσει πριν από αυτόν ο Αριστοτέλης, δεν δίνει ακόμη ευχαρίστηση να τον διαβάζουμε<sup>22</sup>; Και οι επικούρειοι δεν γράφουν καθημερινά όσο θέλουν για θέματα που έχει ήδη πραγματευθεί ο Επίκουρος και οι αρχαίοι; Εάν τους Έλληνες τους έχουν διαβάσει οι Έλληνες πάνω στα ίδια πράγματα που τα έχουν πραγματευθεί με διαφορετικό τρόπο, γιατί οι Λατίνοι, που τα έχουν επίσης πραγματευθεί με την ίδια διαφορετικότητα, δεν θα διαβαστούν από τους Λατίνους;

Κεφάλαιο 3.

### Εισαγωγή (συνέχεια)

Ο Κικέρων γράφει στα λατινικά με σκοπό να γράφει για όλους. Έπαινος για τη λατινική γλώσσα.

Και εάν ακόμη έκανα μόνο μετάφραση του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη, όπως οι ποιητές μας έχουν μεταφράσει τις ελληνικές τραγωδίες, οι συμπατριώτες μου θα με ευγνωμονούσαν λίγο να τους κάνω να γνωρίσουν το είδος των έξοχων και σχεδόν θεϊκών πνευμάτων; Αλλά αυτό είναι κάτι που δεν το έχω καθόλου κάνει ακόμη: και πάντως, όταν φανεί η περίπτωση να μεταφράσω

---

<sup>21</sup> Ο Ποσειδώνιος από την Απάμεια, μαθητής του Παναίτιου, φίλος και δάσκαλος του Κικέρωνα. Έχουμε διατηρήσει από αυτόν έναν διάσημο λόγο. Δες Διογένη Λαέρτιο, Χ, 3: « Ο Πομπήιος, κατά την επιστροφή του από τη Συρία, περνώντας από τη Ρόδο όπου βρισκόταν ο Ποσειδώνιος, σχεδίαζε να πάει να ακούσει έναν φιλόσοφο με τέτοια φήμη. Φτάνοντας στην πόρτα του σπιτιού, του απαγόρευσαν, παρά την κανονική συνήθεια, να κτυπήσει: ο θυρωρός, νέος άνδρας, τον πληροφόρησε ότι ο Ποσειδώνιος ήταν λίγο άρρωστος. Αλλά αυτό δεν εμπόδισε τον Πομπήιο να επισκεφθεί τον φιλόσοφο. Αφού μπήκε, του εξέφρασε πόσο πόνος ένιωθε που δεν μπορούσε να τον ακούσει. – Μπορείς, απάντησε ο Ποσειδώνιος και δεν μπορούμε να πούμε ότι ένας σωματικός πόνος είναι η αιτία που ένας τόσο μεγάλος άνδρας έκανε ανώφελα τον κόπο να έρθει στο σπίτι μου. Μετά ο φιλόσοφος αυτός, στο κρεβάτι του, άρχισε να μιλάει με σοβαρότητα και ευγλωττία πάνω σε αυτή την αρχή: ότι δεν υπάρχει αγαθό παρά σε ότι είναι έντιμο. Πολλές φορές, τη στιγμή που ο πόνος γινόταν πιο δυνατός «πόνε, φώναζε, ότι και να κάνεις, όσο ενοχλητικός και αν είσαι δεν θα παραδεχθώ ποτέ ότι είσαι κακό. – έχουν αναφέρει ότι, όταν έφευγε ο Πομπήιος τον ρώτησε εάν είχε κάτι να του πει, ο Ποσειδώνιος απάντησε με αυτόν το στίχο του Ομήρου:

*Να είσαι πάντα καλύτερος και πιο μεγάλος από κάθε άλλον.*

<sup>22</sup> Ο Θεόφραστος ήταν από τη Λέσβο. Άκουσε τον Πλάτωνα, ήταν μαθητής του Αριστοτέλη και διαδέχθηκε αυτόν τον τελευταίο. Λίγο πριν από τον θάνατο του, οι μαθητές του του ζήτησαν μια τελευταία σκέψη. Τους είπε σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο V, 2: « Η αγάπη για την δόξα κάνει να περιφρονούμε την γλυκύτητα της ζωής, πεθαίνουμε όταν αρχίζουμε να ζούμε, και τίποτα δεν είναι πιο μάταιο από το πάθος της δόξας. Να είστε ευτυχισμένοι, και να παίρνετε το μέρος, είτε να εγκαταλείπετε την μελέτη της σοφίας, επειδή απαιτεί πολύ κόπο, είτε να συνδέεστε εντελώς με αυτήν. Επειδή θα σας προσφέρει μεγάλη ευτυχία. Κατά τα άλλα, δεν υπάρχει μεγαλύτερη επιπολαιότητα από ευχαρίστηση στη ζωή».

κάποια μέρη των δυο μεγάλων ανδρών που μόλις ανέφερα, όπως έχει μεταφράσει ο Έννιος κάποια μέρη από τον Όμηρο, και ο Αφράνιος<sup>23</sup> από τον Μένανδρο, δεν θα απαγορεύσω στον εαυτό μου αυτή την ελευθερία. Δεν θέλω καθόλου να μοιάσω με τον Λουκίλιο<sup>24</sup> μας, που δεν γράφει, λέει, για όλους. Ναι! Να μην μπορώ να έχω για αναγνώστες τον Περσία<sup>25</sup>, τον Σκιπίωνα τον Αφρικανό, τον Ρουτίλιο<sup>26</sup>, που φοβόταν τόσο πολύ την κρίση τους, που έλεγε πως έγραφε μόνο για τους κατοίκους του Τάραντα, της Κωνσέντιας και της Σικελίας<sup>27</sup>! Είναι ένα από τα έξυπνα αστεία του: αλλά δεν υπήρχαν τότε πολλοί σοφοί, ώστε να έπρεπε να κοπιάσει πολύ για την επιδοκιμασία τους, και σε όλα όσα έχει γράψει, υπάρχει περισσότερο ευχαρίστηση παρά γνώση. Σε ότι αφορά εμένα, ποιόν αναγνώστη θα πρέπει να φοβάμαι, επειδή σε σένα, που δεν υποκύπτεις στους ίδιους του Έλληνες, απευθύνω το έργο μου, σε αντάλλαγμα του εξαιρετού έργου σου *Για την*

---

<sup>23</sup> Ο Afranius, ποιητής, μετέφρασε πολλές ελληνικές κωμωδίες. - Horace, Ep. II: *Dicitur Afrani toga convenisse Menandre*. Δες Quintilien, *Instit.*, 1 X.

<sup>24</sup> Δες *De Orat.*, II, 25: V. *De Orat.* II, 25: C. *Lucilius, homo doctus et perurbanus, dicere solebat, ea quae scriberet, neque ab indoctissimis se neque ab doctissimis legi velle, quod alteri nihil intelligerent, alteri plus fprtasse quam ipse; de quo etiam scripsit: Persium bono curo legere; hic enim fuit, ut noramus, omnium fere nostrorum hominum doctissimus; ... Laelium Decimum volo; quem cognovimus virum bonum et non illiteratum, sed nihil ad Persium.*

Ο Λουκίλιος ήταν ο πρώτος από τους μεγάλους Ρωμαίους σατυρικούς. Έχουν διασωθεί από αυτόν ωραίοι στίχοι, οι οποίοι μπόρεσαν, ότι και να λένε, να διαβαστούν και να τους θαυμάσουν όλοι: αυτοί εδώ για παράδειγμα που αφορούν την αρετή: « η αρετή, Αλμπίνο, είναι να μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε στην πραγματική τους αξία τα πράγματα που μας περιβάλλουν, και που στα σπλάχνα τους ζούμε. Η αρετή, για τον άνθρωπο, είναι να γνωρίζει αυτό που είναι το κάθε πράγμα απ' εαυτό. Η αρετή, για τον άνθρωπο, είναι να διακρίνει τι είναι δίκαιο, χρήσιμο, τι είναι έντιμο, ποιο είναι το αγαθό, ποιο είναι επίσης το κακό, τι είναι άχρηστο, ντροπιαστικό, ανέντιμο. Η αρετή είναι να γνωρίζουμε το όριο και το μέτρο της ανάγκης να επιτύχουμε. Η αρετή, είναι να μπορούμε να ζυγίζουμε τα πλούτη με την τιμή τους. Η αρετή, είναι να αποδίδουμε ότι οφείλεται στις τιμές. Είναι να είμαστε ο δημόσιος αντίπαλος και ο ιδιωτικός εχθρός των μοχθηρών ανθρώπων και των κακών ηθών. Να είμαστε ο υπερασπιστής, αντίθετα, αυτού που είναι καλό, ανθρώπων ή ηθών, να δοξάζουμε τους αγαθούς, και να τους είμαστε εντελώς αφοσιωμένοι, να ζουν οι φίλοι μας. Είναι να βάζουμε στην πρώτη σειρά, στην καρδιά μας, τα πλεονεκτήματα της πατρίδας, στην δεύτερη αυτά των μαθητών μας, στην τρίτη και τελευταία τα δικά μας.

<sup>25</sup> Ο Persius, αυτός ο σοφός. Δες *Brutus*, 99.

<sup>26</sup> Ο Publius Rutilius Rufus, ήταν επιδέξιος νομομαθής. Δες *Brutus*, 25. Είναι αυτός που, αφού καταπολέμησε τις καταχρήσεις των Ρωμαίων ιπποτών τελωνών στην επαρχία της Ασίας, κατηγορήθηκε ο ίδιος άδικα όταν γύρισε στη Ρώμη, και καταδικάστηκε στην απώλεια της περιουσίας του.

<sup>27</sup> Ο Lucilius απορρίπτει ως κριτές τον Περσία, τον Σκιπίωνα, τον Ρουτίλιο, επειδή γνωρίζουν πάρα πολλά. Ζητά ως κριτές αυτούς τους λαούς οι οποίοι, κατοικώντας τρόπος του λέγειν στα σύνορα της ελληνικής γλώσσας και της λατινικής γλώσσας, δεν αναζητούν την καθαρότητα ούτε στην μια ούτε στην άλλη: *bilingues brutales*, λέει ο Ennius. Δες Madvig., σελ. 20.

Αρετή<sup>28</sup>; Αλλά νομίζω ότι, εάν υπάρχουν κάποιοι που δεν αγαπούν αυτά τα έργα σε κοινή γλώσσα, είναι επειδή έχουν πέσει πάνω σε κακά γραμμένα στα ελληνικά βιβλία, και ακόμη πιο κακά μεταφρασμένα. Τότε, έχω την ίδια άποψη με αυτούς, εφόσον σκέπτονται με τον ίδιο τρόπο για τα πρωτότυπα. Σε ότι αφορά τα έργα που ξεχωρίζουν για την εξέχουσα σκέψη, την σοβαρότητα και τον στολισμό της απαγγελίας, ποιος θα μπορέσει να αρνηθεί να τα διαβάσει, εκτός εάν θέλει να περάσει εντελώς για Έλληνας, όπως ο Αλμπούκιος, τον οποίο ο Μούκιος Σκέβολα, πραιτόρας, τον χαιρέτησε στα ελληνικά στην Αθήνα<sup>29</sup>; Ο Λουκίλιος, που έχει εδώ μεγάλη χάρη στο πνεύμα, κάνει τον Μούκιο να λέει:

*«Αλμπούκιε, δεν αξίζεις λοιπόν τίποτα  
Επειδή στα τείχη της η Ρώμη σε είδε να γεννιέσαι;  
Αλλά, επειδή πολίτης της Αθήνας  
Θέλεις στην Αθήνα να φαίνεσαι  
Για να σου φερθώ όπως θέλεις να είσαι,  
Σε υποδέχομαι λέγοντας σου:  
Χαίρε!»  
Την ίδια στιγμή όλοι οι συγκεντρωμένοι,  
Ακόμη και οι σωματοφύλακες, του φωνάζουν και αυτοί:  
Χαίρε!  
Και έτσι έγινε να με μισεί ο Αλμπούκιος  
Έτσι με κάνει Δηλωμένο του εχθρό.*

Ο Μούκιος χωρίς αμφιβολία είχε δίκιο, Και δεν μπορώ ποτέ να σταματήσω να εκπλήσσομαι βλέποντας την μικρή εκτίμηση που έχουν κάποια πρόσωπα για την γλώσσα μας. Δεν είναι εδώ το μέρος να πραγματευθώ ένα τέτοιο θέμα. Αλλά πάντοτε πίστευα, και έχω συχνά εξηγηθεί γι' αυτό, ότι η λατινική γλώσσα

---

<sup>28</sup> Η πραγματεία του Brutus για την Αρετή είχε πράγματι εκτιμηθεί. Είχε γράψει ακόμη μια πραγματεία *De Officio* ( Δες Σενέκα, Επιστ. XIV).

<sup>29</sup> « Ο Titus Albucius, λέει ο Κικέρων στο έργο του *Brutus*, ήταν τόσο σοφός στα ελληνικά ώστε θεωρείτο σχεδόν Έλληνας: Ήρθε στην Αθήνα πολύ νέος και έγινε επικούρειος. Ήταν τότε που όταν πήγε να δει τον Μούκιο Σκέβολα, πραιτόρα της Αχαΐας, ο Σκέβολα τον χαιρέτησε στα ελληνικά. Όλοι όσοι ήταν με τον Σκέβολα τον μιμήθηκαν, ακόμη και οι Ρωμαίοι Ραβδούχοι: ο Albicius διατήρησε τέτοια μνησικακία, ώστε στην επιστροφή του κατηγόρησε τον Σκέβολα για κατάχρηση».

όχι μόνο δεν είναι καθόλου πτωχή, όπως την φαντάζονται, αλλά είναι ακόμη πιο πλούσια από την ελληνική γλώσσα<sup>30</sup>. Έχουμε δει ποτέ, για παράδειγμα, χωρίς να ισχυρίζομαι ότι αναφέρομαι στον ίδιο τον εαυτό μου, τους καλούς μας ρήτορες και τους καλούς μας ποιητές, από τότε που είχαν πρότυπα να μιμηθούν, να στερούνται από όρους για να εκφράσουν κομψά όλα όσα ήθελαν να πουν;

Κεφάλαιο 4.

### **Εισαγωγή (συνέχεια)**

Ο Κικέρων θέλει να είναι χρήσιμος στην πατρίδα του με τις μελέτες του και με τα κείμενα του όπως ήταν σε αυτήν με το λόγο του και τις πράξεις του. Χρησιμότητα της φιλοσοφίας και κυρίως της ηθικής.

Ως προς εμένα, που, μέσα στους κόπους, στις εργασίες και τους κινδύνους του φόρουμ, δεν εγκατέλειψα ποτέ τη θέση όπου με είχε τοποθετήσει ο ρωμαϊκός λαός, οφείλω χωρίς αμφιβολία, σε ότι με αφορά, να εργαστώ επίσης για να διαφωτίσω τους συμπολίτες μου με τις μελέτες μου και τα ξενύχτια μου. Χωρίς να θέλω να εναντιωθώ στο γούστο αυτών που προτιμούν να διαβάζουν τους Έλληνες, εφόσον τους διαβάζουν αποτελεσματικά και δεν περιορίζονται να το κάνουν πιστευτό στους άλλους, θα είμαι τουλάχιστον χρήσιμος και σε αυτούς που θα θελήσουν να καλλιεργήσουν τις δυο γλώσσες, και σε αυτούς που θα μπορέσουν να μείνουν τώρα στη γλώσσα της πατρίδας τους. Γι' αυτούς που θα ήθελαν να έγραφα για κάθε άλλο θέμα εκτός από τη φιλοσοφία, θα έπρεπε να είναι πιο δίκαιοι, και να σκεφθούν ότι έχω ήδη γράψει πολλά για διαφορετικά θέματα, και περισσότερο από κάθε άλλον Ρωμαίο, χωρίς να υπολογίσω αυτά που μπορώ ακόμη να γράψω. Και εντούτοις όποιος θα θελήσει να διαβάσει επιμελώς τα έργα μου πάνω στη φιλοσοφία, θα βρει ότι δεν υπάρχει κανένα άλλο θέμα από το οποίο μπορεί να επωφεληθεί περισσότερο. Αλλά, ανάμεσα στις πολυτίμες έρευνες της φιλοσοφίας, υπάρχει προτιμότερη από αυτήν που αποτελεί ειδικά το θέμα αυτών των βιβλίων, να γνωρίσουμε ποιος είναι ο κύριος σκοπός στον οποίον πρέπει όλα να ανάγονται, και αυτό που η φύση πρέπει είτε να αναζητά ως το πιο μεγάλο από τα αγαθά, είτε να αποφεύγει ως

---

<sup>30</sup> Ο πατριωτισμός του Κικέρωνα τον κάνει μεροληπτικό για την λατινική γλώσσα. Σχετικά *De finibus*, III, 6; *Tusc.*, II, 36 ; *de Nat. deorum*, I, 8.

το πιο μεγάλο από τα κακά; Καθώς τα αισθήματα των πιο σοφών είναι διχασμένα ως προς αυτό το θέμα, μπορώ να θεωρήσω την έρευνα της αλήθειας την πιο σημαντική για την συμπεριφορά όλης της ζωής, σαν απασχόληση που δεν ανταποκρίνεται στη γνώμη που θέλουν να έχουν για μένα;

Τι! Δυο μεγάλες προσωπικότητες της δημοκρατίας, ο Πούμπλιος Σκέβολα και Μάρκος Μανίλιος<sup>31</sup>, θα έχουν συζητήσει μεταξύ τους εάν το παιδί μιας σκλάβας πρέπει να πούμε ότι θεωρείται καρπός που ανήκει στον κύριο της σκλάβας; Ο Μάρκος Βρούτος σε αυτό το θέμα θα έχει διαφορετική άποψη από τη δική τους: και καθώς πρόκειται για ζήτημα δικαίου αρκετά λεπτό, και που έχει κάποια χρήση στην κοινωνία, θα διαβάσουμε ευχαρίστως και τις δικές τους εκθέσεις και άλλες του ίδιου είδους. Και θα αγνοήσουμε αυτό που περιβάλλει ολόκληρη την πορεία της ζωής; Οι μελέτες τους, εάν θέλεις, έχουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το λαό, οι δικές μας είναι πιο γόνιμες. Είναι αλήθεια ότι εναπόκειται στους αναγνώστες να κρίνουν, αλλά μπορώ να πω πάντοτε ότι πιστεύω ότι έχω αναπτύξει εδώ όλο το θέμα για τα υπέρτατα αγαθά και τα υπέρτατα κακά, και ότι, καθώς δεν είμαι ικανοποιημένος να έχω εκφράσει την γνώμη μου<sup>32</sup>, έχω συγκεντρώσει σε αυτήν την μελέτη όλα όσα λένε γι' αυτό το θέμα οι διαφορετικές φιλοσοφικές σχολές.

Κεφάλαιο 5.

### **Αρχή του διαλόγου.**

Γιατί ο Κικέρων δεν επιδοκιμάζει του Επίκουρο.

Για να ξεκινήσουμε από το πιο εύκολο, θα εξετάσω τη γνώμη του Επίκουρου, που είναι πολύ γνωστή σε όλο τον κόσμο<sup>33</sup>. Και θα την

---

<sup>31</sup> Ο Π. Σκέβολα, ο ίδιος χωρίς αμφιβολία με τον Μούκιο Σκέβολα για τον οποίον μόλις μίλησε ο Κικέρων (κεφ. 3). Είναι ένας από τους συνομιλητές στα βιβλία του έργου ο *Ρήτορας*, όπου ο Κράσσοσ, αφού έχει δώσει τον ορισμό του καλού νομομαθή, φέρνει ως παράδειγμα τον Πούμπλιο Μούκιο και τον Μ. Μανίλιο. Ο Aulu-Gelle (XVII-VII) μιλά και αυτός γι' αυτούς και για τον Μάρκο Βρούτο, ως τους τρεις μεγάλους νομομαθείς της εποχής τους.

<sup>32</sup> Ακριβώς, αυτό που μπορούμε να κατηγορήσουμε τον Κικέρωνα, είναι ότι δεν έχει εκφράσει σε αυτή την διατριβή κάποια γνώμη η οποία να είναι δική του.

<sup>33</sup> Ο επικουρισμός ήταν δημοφιλής στη Ρώμη : «*Commota multitudo contulit se ad eamdem potissimum disciplinam*». *Tusc.* IV, III. Η θρησκεία από τη στιγμή ου καταστράφηκε, στράφηκε φυσικά προς την ωφελμιστική ηθική, η οποία ήταν, τελικά, η ίδια η βάση της θρησκείας, και η οποία έμεινε μόνη από τη στιγμή που αφαιρέθηκαν τα δίγματα. Τα πρώτα φιλοσοφικά κείμενα, αυτά των Αμαφίνιου, του Ραμπίριου, του Κάτου, ήταν εκθέσεις της

εκθέσω με τόση φροντίδα και αμεροληψία όση θα μπορούσαν αυτοί που την υποστηρίζουν. Γιατί δεν έχω άλλη φροντίδα από το να ανακαλύψω την αλήθεια και καθόλου να καταπολεμήσω ή να νικήσω έναν αντίπαλο. Το σύστημα του Επίκουρου για την ηδονή το υπερασπίστηκε κάποια μέρα με επιμέλεια μπροστά μου ο Λούκιος Τορκουάτος<sup>34</sup>, άνδρας με βαθιά μόρφωση. Και του απάντησα παρουσία του Γάιου Τριάριου<sup>35</sup>, ενός φρόνιμου νέου και με πολύ πνεύμα. Όταν είχαν έρθει και οι δύο να με επισκεφτούν στο σπίτι μου κοντά στην Κούμα, η συζήτηση περιστράφηκε στην αρχή γύρω από την λογοτεχνία, που και οι δύο αγαπούσαν με πάθος. Κατόπιν ο Τορκουάτος μου είπε:

- Καθώς σε βρίσκουμε εδώ να αναπαύεσαι, θα ήθελα να μάθω από σένα, όχι γιατί μισείς τον Επίκουρο, όπως συνήθως κάνουν οι ανταγωνιστές του, αλλά γιατί δεν επιδοκιμάζεις έναν άνδρα, που νομίζω ότι είναι ο μόνος που είδε την αλήθεια<sup>36</sup>, έναν φιλόσοφο που απελευθέρωσε το πνεύμα των ανθρώπων από τα μεγαλύτερα λάθη<sup>37</sup>, και που τους έδωσε τις απαραίτητες διδαχές για να ζήσουν μέσα στη σύνεση και την ευτυχία<sup>38</sup>. Εγώ νομίζω, ότι εάν δεν είναι του γούστου σου, είναι επειδή έχει παραμελήσει τη χάρη του λόγου περισσότερο από τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Θεόφραστο. Επειδή εξάλλου δεν μπορώ να φαντασθώ, ότι θεωρείς τη γνώμη του λανθασμένη<sup>39</sup>.

---

επικούρειας φιλοσοφίας. Δες τα έργα *Brutus*, *Επιστολές στους συγγενείς του*, XV ; *Τουσκοιανές Διατριβές*, II, III ; *Ακαδημαϊκά*, I, II.

<sup>34</sup> Δες *Brutus*, κεφ. LXXVI: «Ο Λ. Τορκουάτος ήταν άνδρας μεγάλης και βαθιάς σοφίας, και θαυμαστής μνήμης. Μιλούσε με μεγάλη αξιοπρέπεια και λεπτότητα, και αυτό που πρόσθετε μεγάλη αξία σε όλα αυτά, ήταν η φρόνηση και η τιμιότητα της ζωής του». Ο Κικέρων υπερασπίστηκε ενάντια στον Τορκουάτο την υπόθεση του Πούμπλιου Σύλλα.

<sup>35</sup> Ο Τριάριος, στωικός, μένει απλώς παρατηρητής σε αυτή την έκθεση και σε αυτή την κριτική της επικούρειας φιλοσοφίας. Ο Κικέρων λέει για τον Τριάριο στο έργο του *Brutus*: «Εβλεπτα σε αυτόν με ευχαρίστηση, σε μικρή ηλικία, την μεστή ευγλωττία των γηρατειών. Τι δεν ήταν η σοβαρότητα του ύφους του και το βάρος των λόγων του! Δεν είχε ποτέ να μετανιώσει ούτε για μια λέξη».

<sup>36</sup> «Ο μόνος που είδε την αλήθεια». Οι επικούρειοι απέδιδαν στον δάσκαλο του αποκλειστική λατρεία. Όλα όσα είχαν λεχθεί πριν από αυτόν ήταν μη γενόμενα: ο λόγος του αποτύπωνε την αλήθεια. « *Unius ductu et auspiciis dicta* », λέει ο Σενέκας μιλώντας για την επικούρεια θεωρία (Επιστ. XXXIII). Δες αποσπάσματα από τον Λουκρήτιο.

<sup>37</sup> Κυρίως λάθη της δεισιδαιμονίας. Δες αποσπάσματα από τον Λουκρήτιο.

<sup>38</sup> « *Bene beateque vivendum* ». Σύμφωνα με τον Επίκουρο, η αρετή και η ευτυχία είναι αεχώριστες: αναζητούμε την ευτυχία, και όταν τη βρίσκουμε, βρίσκουμε απαραίτητα την αρετή. Δες αποσπάσματα από τον Επίκουρο.

<sup>39</sup> « *Ut ea quae senserit ille, tibi non vera videatur* ». Εδώ είναι η ειλικρινής πεποίθηση, αλλά λίγο εξεζητημένη, η οποία ενέπνεε στους μαθητές του την θεωρία του Επίκουρου. Δεν



- Βλέπεις, Τορκουάτε, πόσο λάθος κάνεις, του απάντησα, το ύφος του Επίκουρου δεν με προσβάλλει καθόλου. Λέει αυτό που θέλει να πει, και το κάνει με τρόπο που ο λόγος του είναι πολύ κατανοητός<sup>40</sup>. Δεν θυμώνω με την ευφράδεια ενός φιλοσόφου, αλλά δεν είναι αυτό που ζητάω. Είναι αποκλειστικά το ίδιο το υλικό της φιλοσοφίας του που δεν με ικανοποιεί και αυτό σε περισσότερα σημεία. Εντούτοις όσοι άνθρωποι, τόσες γνώμες<sup>41</sup>, έτσι μπορεί και να κάνω λάθος .

- Σε τι λοιπόν δεν σε ικανοποιεί; ρώτησε, γιατί, λαμβάνοντας υπόψη ότι έχεις κατανοήσει σωστά ότι έχει πει, δεν έχω καμιά αμφιβολία ότι θα είσαι δίκαιος κριτής.

-Έχω παρακολουθήσει τον Φαίδρο<sup>42</sup> και τον Ζήωνα<sup>43</sup>, του απάντησα, και στο βαθμό που δεν τους υποψιάζεσαι ότι με έχουν εξαπατήσει, πρέπει να πιστέψεις ότι γνωρίζω τέλεια τις δοξασίες του Επίκουρου. Αυτό που μου άρεσε σε αυτούς ήταν ο ζήλος τους. Τους παρακολουθούσα τακτικά με τον Απτικό<sup>44</sup>, που τους θαύμαζε και τους δύο και που αγαπούσε ιδιαίτερα τον Φαίδρο. Συχνά συζητούσαμε μεταξύ μας αυτά που μας είχαν διδάξει, και ποτέ δεν είχαμε αντιδικήσει για το νόημα των λόγων, αλλά μόνο για τις δοξασίες.

---

μπορούσαν να πιστέψουν ότι δεν περιείχε την αλήθεια, και ότι αυτή η αλήθεια δεν ήταν φανερή σε όλα τα μάτια.

<sup>40</sup> Όχι πάντα. Υπάρχουν αποσπάσματα πολύ σκοτεινά στις επιστολές του Επίκουρου και μάλιστα και στις *Κύριες Δόξες* τις οποίες μας διέσωσε ο Διογένης Λαέρτιος. Ο Κικέρων δεν έχει καταλάβει πάντοτε τον Επίκουρο.

<sup>41</sup> «*Quot homines, tot sententiae*». Δες τον Terence, *Phorm.*, IV, XIV.

<sup>42</sup> Ο Φαίδρος ήταν διακεκριμένος επικούρειος την εποχή του. Ο Κικέρων παιδί ακόμη τον άκουσε στη Ρώμη, αργότερα στην Αθήνα. Δες *Nat. Deor.*, I. XCIII : Ο Κικέρων δανείστηκε από τον Φαίδρο στο έργο *De Natura Deorum*, όπως δείχνουν τα χειρόγραφα που ανακαλύφθηκαν πρόσφατα στο *Herculaneum*.

<sup>43</sup> Αυτός ο Ζήων, τον οποίον δεν πρέπει να συγχέουμε με τον Ζήωνα τον Ελεάτη ή με τον Ζήωνα τον Κιπία, ήταν σημαντικός επικούρειος την εποχή του. Δες *De Natura Deorum*, XLIII. *Tusc.*, III, XXXVII. – Έχουμε βρει επίσης κάποια αποσπάσματα του Ζήωνα στους παπύρους του *Herculaneum*.

<sup>44</sup> Ο ίδιος ο Απτικός ήταν επικούρειος.

## ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Προσωρινή έκθεση και κριτική του συστήματος του Επικούρου.

Κεφάλαιο 6.

### Κριτική στη Φυσική του Επικούρου

Δανεισμός του Επικούρου από τον Δημόκριτο.

Η ατομική θεωρία, η παρέκκλιση των ατόμων.

- Άλλη μια φορά, είπε, σε τι δεν σε ικανοποιεί ο Επίκουρος;

-Καταρχήν, είπα, η φυσική του για την οποία είναι πολύ υπερήφανος, είναι όλη δανεισμένη<sup>45</sup>. Επαναλαμβάνει ότι λέει ο Δημόκριτος<sup>46</sup>, και όταν αλλάζει κάτι, νομίζω ότι, είναι πάντα προς το χειρότερο.

Τα άτομα, σύμφωνα με τον Δημόκριτο<sup>47</sup> (γιατί έτσι αποκαλεί τα μικροσκοπικά σωματίδια που είναι αδιαίρετα λόγω της στερεότητας τους<sup>48</sup>) κινούνται

---

<sup>45</sup> « *In physicis, quibus maxime gloriatur, totus est alienus*». Κανείς Γάλλος μεταφραστής δεν φαίνεται να έχει καταλάβει αυτή τη φράση. Δες ο Le Clerc, για παράδειγμα, μεταφράζει: «Δεν καταλαβαίνει τίποτα στη φυσική», και αυτή η έννοια, η οποία είναι γενικά αποδεκτή από τότε, είχε γίνει κατά κάποιο τρόπο κλασσική. Αυτό θα το καταλαβαίναμε εάν υπήρχε στο κείμενο: *physicis alienus*. Αλλά τότε το *totus* δεν θα είχε πλέον κανένα νόημα, και θα έπρεπε να το αντικαταστήσουμε με ένα επίρρημα, όπως το *omnino*. Εάν προσέξουμε τη συνέχεια του αποσπάσματος, θα δούμε εξάλλου ότι ο Κικέρων δεν ισχυρίζεται ότι ο Επίκουρος δεν έχει σχέση με τη φυσική, – αυτό θα ήταν πράγματι παράλογο. – Υποστηρίζει μόνο ότι η φυσική του Επικούρου δεν του ανήκει, την δανείζεται από τον Δημόκριτο. Η μόνη παραδεκτή έννοια της φράσης φαίνεται να είναι λοιπόν η ακόλουθη: « Ο Επίκουρος, στη φυσική, δεν έχει τίποτα που να μην είναι δανεισμένο, Η φυσική του ανήκει εξολοκλήρου σε άλλον». Έτσι λέμε στα λατινικά : *aes alienum, aliena virtus*.- Δες Κικέρων *Acad.*, I.6 : « *Si Epicurum, id est, si Democritum probarem* ». Οι ίδιοι οι επικούρειοι απείχαν από το να αρνούνται αυτά τα δάνεια του δασκάλου τους από τον Δημόκριτο. Ο Μητρόδωρος, ο μαθητής και φίλος του Επικούρου, έλεγε: *Ει μη καθηγήσατο Δημόκριτος, ουκ αν προήλθεν Επίκουρος επί την σοφίαν*. Πλούταρχος, *Προς Κωλώτ.* III. Δες επίσης *De finibus* IV. V.

<sup>46</sup> Ο Δημόκριτος από τα Άβδηρα, σύγχρονος του Σωκράτη και του Πλάτωνα, ένας από τους μεγαλύτερους φυσικούς της αρχαιότητας, οπαδός ενός καθολικού μηχανισμού. Για την ζωή του και την θεωρία του δες τα *Αποσπάσματα*.

<sup>47</sup> «*Ille atomos quas appellat*». Το *Ille* αναφέρεται προφανώς στον Δημόκριτο: είναι στον Δημόκριτο που αναφέρεται ολόκληρο αυτό το απόσπασμα, ενώ από τους Γάλλους μεταφραστές έχει αναφερθεί στον Επίκουρο.

<sup>48</sup> Δες Λουκρήτιο, I, 85 :

*Sed quae sunt rerum primordia, nulle potest vis Stringere ; nam solido vincunt ea corpore demum.*

Αυτή η απόλυτη στερεότητα των ατόμων προέρχεται από το ότι δεν συμμετέχουν καθόλου στο καθολικό κενό: *άτομος άμέτοχος κενού*. Ενώ όλα τα άλλα σώματα σχηματίζονται από κενά και στερεά, σύνθετα και κατά συνέπεια διαλυόμενα, το άτομο, εντελώς στερεό, δεν αφήνει να εισδύσει σε αυτό καμία δύναμη η οποία θα μπορούσε να το διαλύσει. Αυτή η στερεότητα κάνει την αιωνιότητα του: Άγένητα, άϊδια, άφθαρτα, ούτε θραυσθήναι δυνάμενα ούτε διαπλασμών έκ τών μερών λαβείν ούτ' άλλοιωθήναι. ( Στοβαίος, Εκλογ. Φυσ. σ. 300, εκδ. Heer).

ασταμάτητα με τέτοιο τρόπο στο κενό που έχει άπειρη έκταση<sup>49</sup>, όπου δεν υπάρχει ούτε πάνω, ούτε κάτω, ούτε μέση, που καθώς ενώνονται μεταξύ τους στη συνεχή δίνη τους, σχηματίζουν όλα αυτά που βλέπουμε. Επιπλέον, θέλει αυτή η κίνηση των ατόμων να μην προέρχεται από κάποια αρχή, αλλά να υπάρχει στην αιωνιότητα<sup>50</sup>.

Ο Επίκουρος, εκεί όπου ακολουθεί τον Δημόκριτο, δεν κάνει σχεδόν κανένα λάθος. Αλλά, πέραν από το ότι δεν συμφωνώ ούτε με τον έναν, ούτε με τον άλλον σε πολλά θέματα, διαφωνώ ακόμα περισσότερο με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την φύση. Αν και υπάρχουν στη φύση δύο συστατικά, αφ' ενός η ύλη από την οποία έχουν όλα κατασκευασθεί, και αφετέρου αυτό που δίνει την μορφή σε κάθε πράγμα, ο Δημόκριτος και ο Επίκουρος έχουν μιλήσει μόνο για την ύλη και δεν έχουν μιλήσει καθόλου για την πραγματική αιτία των πάντων<sup>51</sup>. Να τι παρέλειψαν και ο ένας και ο άλλος: Αλλά να τα λάθη του ίδιου του Επίκουρου.

Ισχυρίζεται ότι τα άτομα κινούνται από μόνα τους κατευθείαν προς τα κάτω, και ότι αυτή είναι η φυσική κίνηση όλων των σωμάτων<sup>52</sup>. Κατόπιν ο επιτήδειος φιλόσοφος σκεπτόμενος ότι, εάν όλα τα άτομα κινούνταν προς τα κάτω σε ευθεία γραμμή, δεν θα συνέβαινε ποτέ κάποιο άτομο να μπορεί να αγγίξει κάποιο άλλο, φαντάστηκε με επιδεξιότητα μια αδιόρατη κίνηση παρέκκλισης, με αποτέλεσμα μόλις τα άτομα συναντήσουν το ένα το άλλο να ενώνονται, να ζευγαρώνουν και να προσκολλώνται μεταξύ τους<sup>53</sup>. Εδώ

---

<sup>49</sup> Οι αρχαίοι δεν κάνουν διάκριση ανάμεσα στο κενό και τον χώρο.

<sup>50</sup> Ήταν, όπως παρατηρεί ο Αριστοτέλης ( *Περί Ουρ.*, III, 2), να στηρίζει το σύστημα του σε μία αντίφαση: επειδή η κίνηση δεν γίνεται αντιληπτή χωρίς κάποιο πράγμα το οποίο κινείται, και κάθε μηχανικό σύστημα είναι αναγκασμένο να δεχθεί μια κίνηση προηγούμενη από την ίδια την κίνηση.

<sup>51</sup> Αυτή η κριτική αξίζει ενάντια στον Δημόκριτο, ο οποίος ανάγει τα πάντα σε ένα καθαρό μηχανισμό. Αξίζει λιγότερο στον Επίκουρο: γι' αυτόν, η τελεσιουργός αιτία του κόσμου είναι η αυθόρμητη κίνηση των ατόμων, η οποία γίνεται στον άνθρωπο η ελευθερία της αδιαφορίας.

Δες το έργο μας *Histoire de la morale utilitaire*, t. I. (Η ελευθερία της αδιαφορίας είναι μια έννοια της κλασικής ηθικής φιλοσοφίας, που δηλώνει την ικανότητα του ανθρώπινου υποκειμένου να κάνει ή να μην κάνει μια ενέργεια, αδιάφορα ή να επιλέξει οποιαδήποτε από τις πολλές δυνατότητες που του παρουσιάζονται, με κάθε αδιαφορία, σηματοδοτώντας έτσι ότι είναι προικισμένος με ελεύθερη βούληση και όχι αποφασισμένος στις επιλογές που κάνει).(Σ.Μ.)

<sup>52</sup> Αυτή η κίνηση από πάνω προς τα κάτω (*deorsum*, *κάτω φορά*) διασχίζοντας έναν άπειρο χώρο ο οποίος κατά συνέπεια δεν έχει ούτε πάνω ούτε κάτω (*nec summum*, *nec infimum*) είναι κάτι το οποίο είναι ακατανόητο και αντιφατικό στην θεωρία του Επίκουρου.

<sup>53</sup> Στη θεωρία του σχηματισμού του κόσμου από την αυθόρμητη κίνηση των ατόμων, -θεωρία η οποία δεν είναι τόσο παιδαριώδης όσο τη λέει ο Κικέρων, - Δες τα Αποσπάσματα από τον Λουκρήτιο.

διακρίνω μια παιδαριώδη φαντασία, και συγχρόνως βλέπω ότι αυτή δεν μπορεί καθόλου να είναι αποτελεσματική για το σύστημά του. Πράγματι, πρόκειται για καθαρή φαντασία, που δίνει στα άτομα μια ελαφρά κίνηση παρέκκλισης, για την οποία δεν επικαλείται καμία αιτία<sup>54</sup>, πράγμα που είναι ντροπή για ένα φυσικό φιλόσοφο<sup>55</sup>, και συγχρόνως, αφαιρεί από τα άτομα, χωρίς καμία αιτία, την ευθύγραμμη κίνηση από πάνω προς τα κάτω, που είχε δεχθεί ως φυσική κίνηση για όλα τα σώματα. Και όμως, παρ' όλες αυτές τις υποθέσεις που εφευρίσκει, δεν μπορεί να φτάσει στο αποτέλεσμα που ισχυρίζεται. Επειδή, εάν όλα τα άτομα έχουν εξίσου μια κίνηση παρέκκλισης, δεν πρόκειται ποτέ να συμπλεχτούν μεταξύ τους. **Η εάν κάποια άτομα έχουν αυτή την κίνηση, ενώ άλλα δεν την έχουν καθόλου: πρώτον, σημαίνει να ορίζουμε στα άτομα χωρίς λόγο διαφορετικές λειτουργίες, όπως να δίνουμε ευθεία κίνηση σε κάποια, και πλάγια κίνηση σε κάποια άλλα. Και κατά δεύτερο λόγο, με όλα αυτά (τον ίδιο ψόγο μπορούμε να αποδώσουμε και στο Δημόκριτο<sup>56</sup>), δεν θα είναι ποτέ λιγότερο αδύνατο αυτή η τυχαία συνάντηση των ατόμων να παράγει ποτέ την τάξη και την ομορφιά στο σύμπαν<sup>57</sup> που γνωρίζουμε.** Δεν αρμόζει σε έναν φυσικό φιλόσοφο να πιστεύει σε σώματα τόσο μικροσκοπικά που να είναι αδιαίρετα<sup>58</sup>: ποτέ δεν θα πίστευε κάτι τέτοιο, εάν είχε προτιμήσει να μάθει την γεωμετρία του Πολύαινου του φίλου του, αντί να κάνει τον Πολύαινο να την ξεμάθει<sup>59</sup>.

---

<sup>54</sup> Η αιτία την οποίαν επικαλείται είναι το αυθόρμητο.

<sup>55</sup> Δεν είναι πλέον μόνο για τη φυσική, είναι για τη μεταφυσική και ένας μεταφυσικός είναι πάντοτε υποχρεωμένος να επικαλείται, για να ερμηνεύσει τα φυσικά φαινόμενα, μια έσχατη αιτία η οποία να μην είναι η ίδια φυσική.

<sup>56</sup> Ούτε ο Δημόκριτος ούτε ο Επίκουρος δεν έχουν την ιδέα της τελικής αιτίας. Αλλά τουλάχιστον ο Επίκουρος έχει κάποια ιδέα για την πραγματική τελεσιουργή αιτία, την ιδέα της ελευθερίας ( τὸ ἐφ' ἡμῖν). Ο Δημόκριτος, αντίθετα, ανάγει όλα στον κόσμο σε έναν καθαρό μηχανισμό. Δες το έργο μας *Histoire de la morale utilitaire*, t. I

<sup>57</sup> Ο Επίκουρος και ο Λουκρήτιος δεν μπορούν πράγματι να εξηγήσουν την τάξη κι την ομορφιά του σύμπαντος, αλλά προκαλούν τους αντιπάλους τους να εξηγήσουν την αταξία και την ασκήμια (Λουκρήτιος II, 177). « Εγώ, και αν αγνοούσα ακόμη τι είναι τα αρχικά στοιχεία, από τα ίδια τα ουράνια φαινόμενα και από πολλά άλλα θα τολμούσα να αποδείξω πως είναι αδύνατον ο κόσμος να είναι πλασμένος για μας από τον θεό. Τόσες ατέλειες έχει!»: *Nequaquam nobis divinitus esse creatam Naturam mundi, quae tanta est praedita culpa.*

<sup>58</sup> Τα άτομα του Επικούρου δεν είναι μόνο αδιαίρετα επειδή είναι μικρά, αλλά επειδή είναι πλήρη. Σωστά ή λάθος, οι σύγχρονοι χημικοί έχουν επανέλθει στην υπόθεση των ατόμων.

<sup>59</sup> Ο Πολύαινος, από την Λάμψακο, μαθητής του Επικούρου: «Cum mathematicus fuisset, postea, Epicuro austore, totam geometriam falsam esse putavit». (*Acad.* II, 100). Ο Επίκουρος δεν ήθελε την επιστήμη παρά στο βαθμό που χρησιμεύει στην ηρεμία και την ευδαιμονία.

Ο Δημόκριτος, που ήταν επιδέξιος στη γεωμετρία, πιστεύει ότι ο ήλιος έχει τεράστιο μέγεθος. Ο Επίκουρος του δίνει μέγεθος περίπου δύο πόδια, και υποθέτει ότι είναι περίπου όπως τον βλέπουμε, λίγο μεγαλύτερος ή λίγο μικρότερος<sup>60</sup>. Έτσι όταν ο Επίκουρος παραποιεί τις δοξασίες του Δημόκριτου, τις παραποιεί προς το χειρότερο. Επιπλέον, από τον Δημόκριτο πήρε τα άτομα, το κενό και τις εικόνες που τις ονομάζει «είδωλα»<sup>61</sup>, από τη συνάντηση των οποίων όχι μόνο βλέπουμε αλλά και επίσης σκεφτόμαστε: Από αυτόν πήρε, επίσης, την άπειρη έκταση, που την ονομάζει «απειρία» και αυτή την αναρίθμητη πολλαπλότητα των κόσμων, που δημιουργούνται και χάνονται συνέχεια: Αν και δεν αποδέχομαι καθόλου αυτές τις φαντασίες του Δημόκριτου<sup>62</sup>, δεν μπορώ να υποφέρω, το γεγονός ότι ένας άνδρας που τα πήρε όλα από αυτόν, αρέσκεται, όπως κάνει ο Επίκουρος, να τον κατακρίνει, ενώ πολλοί άλλοι τον επικροτούν<sup>63</sup>.

## Κεφάλαιο 7

### Κριτική της λογικής του Επίκουρου.

#### Προσωρινή κριτική της ηθικής του.

Αδυναμία του Επίκουρου στη λογική. Καταργεί τους ορισμούς. Δεν διδάσκει ούτε την ανάλυση των θεμάτων, ούτε την συναγωγή συμπερασμάτων. Κάνει τις αισθήσεις κριτήριο για κάθε αλήθεια. Στην ηθική επαναλαμβάνει τον Αρίστιππο. Επίκληση παραδειγμάτων του Μάνλιου και του Τορκουάτου κατά της ηθικής του Επίκουρου.

Σε ότι αφορά στη λογική, που είναι το δεύτερο μέρος της φιλοσοφίας που έχει σκοπό τον σχηματισμό του λογισμού και τη χρήση της ως οδηγού, ο Επίκουρος σας στερείται και αποκόπτεται εξ ολοκλήρου από κάθε τι που

---

<sup>60</sup> Ο Επίκουρος αναζητά να μικρύνει τα εξωτερικά αντικείμενα ώστε μεγαλώσουμε μπροστά τους και να μας αφαιρέσει κάθε φόβο γι' αυτά. Μειώνει το μέγεθος του ήλιου όπως είχε καταργήσει την δύναμη των θεών. Εξάλλου, στην φυσική, ο Επίκουρος βεβαιώνει γενικά λίγα πράγματα: τι τον ενδιαφέρει από ποιες αιτίες παράγονται τα φαινόμενα, αρκεί να αποδεικνύεται ότι καμία υπερφυσική αιτία δεν τα παράγει; Επίσης επιμένει, όπως λέει ο Πλούταρχος, στο «ίσως του» ( Πλούταρχος, *Plac. Phil.*, I.26), και κάνει φυσική μισοκοιμισμένος «*quas oscitans hallucinatus est*». ( *De nat. deor.*, I, 26).

<sup>61</sup> Είναι η θεωρία των «ειδώλων» του Δημόκριτου.

<sup>62</sup> Ο Κικέρων έχει άδικο να μην παραδέχεται την μεγάλη ιδέα της απειρίας των κόσμων και του χώρου.

<sup>63</sup> Οι κριτικές και τα αστεία του Επίκουρου για τον Δημόκριτο, τον Αριστοτέλη και τους άλλους φιλοσόφους, είναι λίγο-πολύ αυθεντικές. Ο Διογένης τις αναφέρει, αλλά αμφιβάλλει εάν είναι του Επίκουρου. *Δες τα Αποσπάσματα*.

μπορεί να του είναι χρήσιμο: αφαιρεί όλους τους ορισμούς, δεν διδάσκει ούτε την διάκριση των θεμάτων, ούτε τη διαίρεση, ούτε την εξαγωγή συμπερασμάτων μέσω της συλλογιστικής, ούτε την επίλυση ενός παιδαγωγικού επιχειρήματος, ούτε την ανάπτυξη αυτού που μπορεί να είναι διαφορούμενο σε ένα συλλογισμό και τέλος κάνει τις αισθήσεις πραγματικό κριτήριο των πάντων<sup>64</sup>, που νομίζει ότι, αν κάποτε θεωρήσουμε ένα λανθασμένο πράγμα ως ορθό, δεν είναι δυνατό πλέον να εξασφαλίσουμε ότι μπορούμε να κρίνουμε ορθά οτιδήποτε<sup>65</sup>.

Το σημείο στο οποίο επιμένει περισσότερο ο Επίκουρος, είναι το θέμα που η φύση από μόνη της, όπως λέει, φέρνει τη λύση και την απόδειξη, εννοώ την ηδονή και τον πόνο: σε αυτά τα δύο ανάγει κάθε τι που επιδιώκουμε ή αποφεύγουμε. Αυτή η δοξασία ανήκει στον Αρίστιππο<sup>66</sup>, και την υποστηρίζουν καλύτερα και πιο ελεύθερα οι φιλόσοφοι της σχολής του, από ότι ο Επίκουρος. Εντούτοις, τίποτα δεν μοιάζει περισσότερο ανήθικό από έναν άνδρα που έχει τέτοια γνώμη, και νομίζω ότι η φύση μας δημιούργησε για κάτι πιο μεγάλο<sup>67</sup>. Ίσως κάνω λάθος, αλλά παρόλα αυτά δεν μπορώ να πιστέψω ότι αυτός που πήρε πρώτος το όνομα Τορκουάτος<sup>68</sup>, επειδή έβγαλε

---

<sup>64</sup> Δες Διογ. Λαερτ. Χ,31: *έν τοίνυν τῷ Κανόνι λέγων ἐστὶν ὁ Ἐπίκουρος κριτήρια τῆς ἀληθείας εἶναι τὰς αἰσθήσεις καὶ προλήψεις καὶ τὰ πάθη*. Η πρόληψις, η οποία προέρχεται από τις αισθήσεις και η οποία είναι ενστικτώδης προσμονή ενός φαινομένου μετά από ένα άλλο φαινόμενο το οποίο το έχουμε δει να συνδέονται συνήθως, θα γίνει, στην αισθησιοκρατική φιλοσοφία η αρχή της επαγωγής. Δες την *Λογική* του Stuart Mill.

<sup>65</sup> Νομίζουν κάποιοι ότι βλέπουν εδώ ένα χάσμα, αν και κανένα χειρόγραφο δεν το σημειώνει. Με τις πιο πρόσφατες κριτικές, νομίζουμε ότι αυτό το χάσμα δεν υπάρχει. Υπάρχει μόνο λίγη ασυναρτησία στις ιδέες, όπως συμβαίνει συχνά στο Κικέρωνα. (δες την έκδοση μας του κειμένου).

<sup>66</sup> Είναι πράγματι στον Αρίστιππο τον Κυρηναίο, μαθητή του Σωκράτη, που ανήκει η θεωρία της ηδονής. Αλλά στον Επίκουρο ανήκει κανονικά η θεωρία της ευδαιμονίας, ο οποίος θέτει το υπέρτατα αγαθό, όχι σε αυτήν ή εκείνην την ιδιαίτερη ηδονή, αλλά στο σύνολο και την διάρκεια των ηδονών. Η ηθική του Αρίστιππου ήταν ηδονιστική, αυτή του Επίκουρου είναι ωφελιμιστική. Δες τα *Αποσπάσματα*.

<sup>67</sup> «Nihil homine indignius. Ad majora quaedam nos natura genuit et conformavit». Ωραία ιδέα, την οποίαν ο Κικέρων δεν ξέρει να την εμβαθύνει. Θα επανέλθει αργότερα.

<sup>68</sup> Να ένα παράδειγμα αντί ενός επιχειρήματος. Αυτός ο Τορκουάτος ονομαζόταν Titus Manlius. Πήρε το επώνυμο Torquatus, το οποίο πέρασε στους απογόνους του, επειδή, έχοντας νικήσει έναν Γαλάτη, τον σκότωσε παρουσία δύο οπλισμένων εχθρών και του τράβηξε το περιλαίμιο (torques) ( Δες Tit. Liv., VII. X. Gell., IX, XIII. Flor., I XIII) – Αργότερα, έχοντας τη διοίκηση ενός ρωμαϊκού στρατού εναντίων των Λατίνων, απαγόρευσε να επιτεθούν στον εχθρό χωρίς την διαταγή του. Ο γιός του Τορκουάτου παραβίασε την απαγόρευση, επιτέθηκε σε έναν αρχηγό του εχθρού και τον σκότωσε παρά τη νίκη του, ο πατέρας του εκνευρισμένος τον θανάτωσε επειδή παραβίασε τις διαταγές του ύπατου. Από αυτό προέρχεται η παροιμία *Manliana imperia*, για να δηλώσει μια σοβαρή εντολή. Το παράδειγμα του Κικέρωνα είναι αρκετά κακά επιλεγμένο.

το περιλαίμιο από τον εχθρό, το έβγαλε επιδιώκοντας το συναίσθημα της ηδονής, ούτε πολέμησε επιδιώκοντας το ίδιο συναίσθημα ενάντια στους Λατίνους στη μάχη του Βέσερις, στην τρίτη του θητεία ως ύπατος. Και όταν αποφάσισε να αποκεφαλίσει τον γιό του, δεν στερήθηκε την γλυκιά και ιδιαίτερη ευχαρίστηση, επειδή προτίμησε με αυτό τον τρόπο, αντί τα πιο δυνατά συναισθήματα της φύσης, αυτό που πίστευε ότι είναι καθήκον του σύμφωνα με την εξουσία και την αξία του αξιώματός του;

Επίσης, όταν ο Τίτος Τορκουάτος, που ήταν Ύπατος με τον Γνάϊο Οκτάβιο<sup>69</sup>, αντιμετώπισε αυστηρά το γιο του, που είχε χειραφετηθεί για να υιοθετηθεί από τον Δέκιο Σιλανό, όταν τον κάλεσε ενώπιον του να υπερασπισθεί τον εαυτό του ενάντια στις κατηγορίες που απήγγειλε αντιπροσωπία από την Μακεδονία, για δωροληψία την εποχή που ήταν πραιτόρας στην επαρχεία αυτή, όταν, αφού άκουσε και τα δύο μέρη, έβγαλε απόφαση ότι βρήκε τον γιό του ένοχο για ανάρμοστη συμπεριφορά σε σχέση με το αξίωμά του προς τους προγόνους του, και του απαγόρευσε να εμφανισθεί μπροστά του δια παντός: Νομίζεις ότι τον ενδιέφερε καθόλου η ευχαρίστησή του; Αλλά, αφήνοντας στην άκρη αυτό που είναι υποχρεωμένος κάθε καλός πολίτης να πράττει για την πατρίδα του, και όχι μόνο τις χαρές που στερείται, αλλά ακόμη τους κινδύνους στους οποίους εκτίθεται, την κούραση και ακόμα τα κακά που υποφέρει, προτιμώντας να τα υποφέρει όλα αυτά παρά να παραβεί το καθήκον του, έρχομαι σε κάτι που είναι λιγότερο σημαντικό, αλλά εξίσου δηλωτικό. Ποια ευχαρίστηση βρίσκεις, εσύ Τορκουάτε, και ποια ευχαρίστηση βρίσκει ο Τριάριος στη συνεχή μελέτη της λογοτεχνίας, στην έρευνα της ιστορίας, στο ξεφύλλισμα χωρίς σταματημό των έργων των ποιητών και στην αποστήθιση τόσων στίχων; Και μη μου πείτε ότι βρίσκετε την ευχαρίστηση σας σε αυτά, και ότι το ίδιο συμβαίνει με τις καλές πράξεις των Τορκουάτων. Δεν είναι αυτό που απαντά ο Επίκουρος σε μια τέτοια αντίρρηση<sup>70</sup>. Και ούτε είναι αυτό που πρέπει να απαντήσετε σε αυτά, ούτε εσείς, ούτε κάθε άνθρωπος με καλή αίσθηση που έχει διδαχθεί τις δοξασίες της σχολής σας. Και επιτέλους δεν είναι αυτό που προσελκύει τόσους πολλούς στην επικούρεια φιλοσοφία. Όχι, αυτό που προσελκύει αρχικά το πλήθος, είναι ότι φαντάζεται ότι ο Επίκουρος

---

<sup>69</sup> Ήταν Ύπατος περί το 105. ( VaL. Max., V, VIII, III)

<sup>70</sup> Είναι αντίθετα αυτό που ο Επίκουρος και οι ωφελιμιστές απαντούν.

ισχυρίζεται ότι ένα πράγμα δίκαιο και έντιμο προκαλεί από μόνο του ευχαρίστηση και ηδονή. Αλλά δεν αντιλαμβάνονται ότι εάν ήταν έτσι, όλο το σύστημα του θα ανατρεπόταν. Επειδή, εάν συνέβαινε τα δίκαια και έντιμα πράγματα να ήταν ευχάριστα από μόνα τους, χωρίς καμία σχέση με το σώμα, το αποτέλεσμα θα ήταν η αρετή και η γνώση να ήταν επιθυμητές για αυτές τις ίδιες. Και αυτό είναι κάτι για το οποίο ο Επίκουρος δεν είναι καθόλου σύμφωνος<sup>71</sup>. Συνεπώς δεν μπορώ να αποδεχθώ τον Επίκουρο σε όλα αυτά για τα οποία μόλις σας μίλησα. Εξάλλου θα ήθελα, ή να είχε πιο βαθιά γνώση της επιστήμης, γιατί είσαι υποχρεωμένος να παραδεχτείς ότι δεν διαθέτει καθόλου την γνώση εκείνη που κάνει τους ανθρώπους να ονομάζονται σοφοί, ή ότι δεν προσπάθησε να αποτρέψει άλλους από τη μελέτη. Αν και νομίζω ότι με σας τους δύο δεν κατάφερε να σας αποτρέψει.

Κεφάλαιο 8.

### **Απάντηση στην κριτική εναντίον του Επίκουρου**

Ο Κικέρων είναι πολύ αυστηρός με τον Επίκουρο. Μία έκθεση του συνολικού συστήματος του Επίκουρου θα ήταν η καλύτερη απάντηση στην κριτική του. Ο Τορκουάτος αναλαμβάνει να εκθέσει μόνο το τμήμα του συστήματος που αναφέρεται στην ηθική.

Αφού μίλησα κατ' αυτό τον τρόπο, περισσότερο για να τους κάνω να μιλήσουν οι ίδιοι παρά με άλλο σκοπό, ο Τριάριος είπε χαμογελώντας:

-Φαίνεται ότι έχεις διαγράψει τελείως τον Επίκουρο από την τάξη των φιλοσόφων. Διότι όλη την αξία που του αφήνεις, είναι ότι είναι κατανοητός για σένα, με τον τρόπο που εκθέτει τις δοξασίες του. Σε ότι αφορά τη φυσική του, πήρε από τους άλλους όλα αυτά που λέει. Ακόμα, αυτά που λέει δεν είναι καθόλου του γούστου σου. Και ότι θέλησε να διορθώσει μόνος του, σημείωσε ότι, το έκανε πάντα πολύ άσχημα. Δεν έχει καμία γνώση της διαλεκτικής, και τοποθετώντας το υπέρτατο αγαθό στην ηδονή, πρώτον έκανε τεράστιο

---

<sup>71</sup> Σύμφωνα με τον Επίκουρο, πράγματι, δεν είναι από μόνες του, αλλά από τα αποτελέσματα τους, που οι καλές και δίκαιες πράξεις φέρνουν την ευδαιμονία. Ομοίως, είναι από τα αποτελέσματα τους, που οι κακές φέρνουν την δυστυχία. Έτσι η ακράτεια, από μόνη της (*per se, δι' αὐτήν*) και στο βαθμό που φέρνει ηδονή, θα ήταν κάτι καλό, αλλά, από τα αποτελέσματα με τα οποία συνδέεται (ασθένειες, πόννοι όλων των ειδών), γίνεται κακή. Για να κρίνουμε εάν μια πράξη είναι καλή ή κακή, δίκαιη ή άδικη, δεν είναι λοιπόν ανάγκη να γνωρίζουμε την πρόθεση η οποία την παρήγαγε, αλλά τα αποτελέσματα τα οποία την ακολουθούν. Δες για αυτή τη θεωρία, για την τελειοποίηση της την ιστορία της ωφελιμιστικής ηθικής και για την τελική της επιρροή, το έργο μας *Histoire et critique de la morale utilitaire*.



λάθος, δεύτερον δεν είπε τίποτα δικό του και τα δανείστηκε όλα από τον Αρίστιππο, που τα είχε διατυπώσει καλύτερα. Τέλος, ισχυρίζεσαι, ότι ήταν αμόρφωτος<sup>72</sup>.

- Είναι αδύνατο, απάντησα, Τριάριε, όταν έχουμε διαφορετική άποψη από κάποιον άλλο, να μην ορίζουμε την αιτία αυτής της διαφοράς. Διότι, ποιος θα με εμπόδιζε να είμαι επικούρειος, εάν αποδεχόμουν τις δοξασίες του Επίκουρου, που θα μπορούσα να μάθω παίζοντας<sup>73</sup>; Δεν πρέπει, λοιπόν, να θεωρείς κακό ότι αυτοί που διαφωνούν μεταξύ τους μιλούν ο ένας εναντίον του άλλου για να διαψεύδονται. Αλλά πρέπει να αποκλείσουμε από τη συζήτηση την τραχύτητα, τον θυμό, την παραφορά, την ισχυρογνωμοσύνη, που είναι πράγματι ανάξιες της φιλοσοφίας.

- Έχει δίκιο, λέει ο Τορκουάτος. Είναι αδύνατο να διαφωνούμε χωρίς να κατακρίνουμε το συναίσθημα του αντιπάλου μας. Αλλά αυτό που δεν επιτρέπεται, είναι η θέρμη και το πείσμα. Κατά τα άλλα, εάν το επιθυμείς, θα είχα να απαντήσω σ' αυτά που είπες.

- Πιστεύεις, λοιπόν, του απάντησα, ότι θα μιλούσα έτσι, εάν δεν ήθελα να σε ακούσω;

- Λοιπόν, απάντησε, προτιμάς να εκθέσω όλη μαζί την φιλοσοφία του Επίκουρου ή να μιλήσω μόνο για την ηδονή που είναι τώρα το θέμα μας;

- Αυτό είναι στην επιλογή σου, του απάντησα.

- Λοιπόν, λέει, θα μείνω μόνο σ' αυτό το θέμα, που έχει την μεγαλύτερη σπουδαιότητα. Θα ασχοληθούμε άλλη φορά με τη φυσική. Τότε θα σου αποδείξω την παρέκκλιση των ατόμων, και το μέγεθος του ήλιου όπως το υποθέτει ο Επίκουρος, και θα σου δείξω ότι διόρθωσε και μεταρρύθμισε με

---

<sup>72</sup> Ο Τριάριος, στωικός, έχει την ευχαρίστηση να συνοψίσει την κριτική την οποία απευθύνει ο Κικέρων στον Επίκουρο.

<sup>73</sup> «*Illa perdiscere ludus est*» Ο Κικέρων επιμένει στο σκοπό του σε αυτό το σημείο. Πράγματι, ο Επίκουρος έχει απαλλάξει τη διδασκαλία του από κάθε επιστημονικό σύστημα, και προσπαθούσε να κάνει τη θεωρία του προσιτή σε όλους. Επίσης ο επικουρισμός ήταν σε πλήρη αντίθεση με τον στωικισμό, όχι μόνο σε σχέση με τις ιδέες, αλλά επίσης με τον τρόπο έκφρασης. Οι στωικοί χρησιμοποιούσαν ένα πλήθος τεχνικών όρων οι οποίοι απαιτούσαν ένα είδος μύησης για να γίνουν κατανοητοί. Επιπλέον, χάνονταν στην άγονη μελέτη της λογικής. Αντίθετα, οι επικούρειοι δεν χρησιμοποιούσαν παρά την συνηθισμένη γλώσσα, και είχαν συνεχώς στο στόμα τους αυτές τις λέξεις που ήταν γνωστές σε όλους και ελκυστικές για όλους: ηδονή, ωφελιμότητα, ευδαιμονία. Τελικά επέμεναν κυρίως στην πρακτική σπουδή και τα πρακτικά μέσα για την απόκτηση της ευδαιμονίας. Οι μαθητές του Επίκουρου δεν έτειναν να είναι σοφοί ή έξυπνοι, αλλά να είναι ευδαίμονες. Και ο Κικέρων του κοροϊδεύει: «είναι οι καλύτεροι άνθρωποι του κόσμου, και δεν ξέρω κανέναν που να έχει λιγότερη πονηριά». ( *Tusculanes*, III, XXI). Επίσης πιο κάτω I. II, ch, XV.

μεγάλη σύνεση πολλά πράγματα από το σύστημα του Δημόκριτου. Όσο για τώρα, θα μιλήσω μόνο για την ηδονή, και δεν θα πω τίποτα νέο. Αλλά δεν ελπίζω να σε πείσω.

- Δεν είμαι καθόλου ισχυρογνώμων, του απάντησα, σου υπόσχομαι να σου δώσω τη συναίνεση μου, εάν μπορέσεις να μου αποδείξεις αυτό που ξεκινάς να εκθέτεις.

- Θα το κάνω, απάντησε, εάν διατηρήσεις την ίδια διάθεση που δείχνεις. Αλλά θα προτιμούσα να μιλήσω χωρίς διακοπή, από το να θέτω ερωτήσεις ή να δέχομαι ερωτήσεις.

- Όπως θέλεις, του απάντησα. Να, λοιπόν η ομιλία του<sup>74</sup>.

## ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Έκθεση της ηθικής διδασκαλίας του Επίκουρου

Κεφάλαιο 9.

**Το υπέρτατο αγαθό είναι η ηδονή.**

**Ηθική της ηδονής.**

1<sup>ο</sup> Η πρώτη και σύμφυτη τάση όλων των όντων είναι η επιδίωξη της ηδονής: η ηδονή είναι λοιπόν ο φυσικός τελικός σκοπός των όντων.

2<sup>ο</sup> Είναι ορθολογική η επιδίωξη της ηδονής και δεν μπορούμε να εννοήσουμε κάποιον άλλον σκοπό επιθυμητό γι' αυτόν τον ίδιο.

- Θα ξεκινήσω καταρχήν, είπε, ακολουθώντας τη μέθοδο του Επίκουρου, με την οποία εξετάζουμε τις δοξασίες του και θα εκθέσω αυτό που είναι το αντικείμενο της διαφωνίας μας, όχι επειδή νομίζω ότι τις αγνοείς, αλλά για να προχωρήσω συστηματικά<sup>75</sup>.

Ερευνούμε λοιπόν ποιο είναι το μεγαλύτερο από τα αγαθά και σύμφωνα με όλους τους φιλοσόφους, πρέπει να είναι εκείνο στο οποίο όλα τα άλλα αγαθά πρέπει να ανάγονται, και που αυτό δεν ανάγεται σε κανένα άλλο αγαθό<sup>76</sup>.

Αυτό λοιπόν το αγαθό, κατά τον Επίκουρο, είναι η ηδονή και ισχυρίζεται ότι

---

<sup>74</sup> Επιτέλους μπαίνουμε στο ζωτικό μέρος του θέματος. Είμαστε πολύ συχνά υποχρεωμένοι, διαβάζοντας τον Κικέρωνα, να θυμηθούμε τα λόγια του Montaigne: «Οι εισαγωγές του, οι ορισμοί του, οι ετυμολογίες του καταναλώνουν το περισσότερο μέρος του έργου του. Ότι είναι το ζωτικό και το μεδούλι πνίγεται στις απεραντολογίες του στόμφου. ( Ess. II, X

<sup>75</sup> Δες Διογ. Λαέρτ. , X, 37, και τα Αποσπάσματα.

<sup>76</sup> Τέλος είναι, ή πάντα πράττομεν εις τὸ ταύτην ἔχειν, αὐτο δὲ οὐδενός. Στοβ., π. 278, Heer. Δες πιο πάνω σ. 9.

είναι το υπέρτατο αγαθό. Και θεωρεί τον πόνο ως το πιο μεγάλο από τα κακά και να ο τρόπος που το αποδεικνύει:

Κάθε ζώο, από τη γέννησή του, αγαπά την ηδονή και την επιδιώκει ως το μεγαλύτερο αγαθό. Μισεί τον πόνο και τον αποφεύγει όσο μπορεί, σαν πολύ μεγάλο κακό. Και όλα αυτά τα κάνει επειδή η φύση του δεν έχει ακόμη καθόλου διαφθαρεί, και μπορεί να κρίνει πιο ορθά<sup>77</sup>. Δεν χρειαζόμαστε, λοιπόν, ούτε επιχειρήματα ούτε αποδείξεις για να καταδείξουμε ότι η ηδονή πρέπει να επιδιώκεται και ο πόνος πρέπει να αποφεύγεται. Αυτό το αισθανόμαστε με τις αισθήσεις μας, όπως αισθανόμαστε ότι η φωτιά καίει, το χιόνι είναι λευκό και το μέλι είναι γλυκό. Και είναι ανώφελο να στηρίζουμε με επιχειρήματα αυτό που γίνεται αισθητό με επάρκεια από μόνο του<sup>78</sup>. Γιατί υπάρχει διαφορά, λέει ο Επίκουρος, ανάμεσα σε αυτό που μπορεί να αποδειχθεί μόνο με τη δύναμη της λογικής και σε αυτό που ζητά μόνο την απλή παρατήρηση. Τα αφηρημένα πράγματα και όπως είναι καλυμμένα απαιτούν μελέτη για να ξεμπλέξουν και να γίνουν κατανοητά. Τα άλλα, είναι αρκετό να τα δείξει κανείς. Όπως, λοιπόν, αφαιρώντας από τον άνθρωπο τις αισθήσεις, δεν μένει πλέον τίποτα, είναι αναγκαίο η ίδια η φύση του να κρίνει αυτό που είναι σύμφωνο ή αντίθετο με τη φύση: τι μπορεί, συνεπώς, να αντιληφθεί ή να κρίνει η φύση εκτός από την ηδονή και τον πόνο, για να οδηγήσει τις πράξεις της στην επιθυμία ή την αποφυγή<sup>79</sup>;

Υπάρχουν άνθρωποι μεταξύ μας, που προχωρούν το επιχείρημα ακόμα πιο μακριά<sup>80</sup>: δεν είναι μόνο οι αισθήσεις, λένε, με τις οποίες κρίνουμε τι είναι αγαθό, και τι είναι κακό. Αλλά μπορούμε επίσης να γνωρίσουμε, με το πνεύμα

---

<sup>77</sup> Δες τα ίδια επιχειρήματα στον Διογ. Λαερτ. Χ. 137 (δες *Τα Αποσπάσματα*), και στον Σέξτ. Εμπ., *Pyrrh. Hypotyp.* III, 191.

<sup>78</sup> «Αρκεί, να έχουμε αισθήσεις και να είμαστε από σάρκα», έλεγαν οι επικούρειοι, «και η ηδονή θα φανεί ως αγαθό». Πλούτ. *Προς Κωλωτ.*, 1122a). – Θα είναι αρκετό λοιπόν, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε, να είμαστε άλλο πράγμα από την σάρκα, για να αισθανθούμε ότι η ηδονή δεν είναι το υπέρτατο αγαθό.

<sup>79</sup> Δηλαδή: οι αισθήσεις συνιστούν την ίδια την φύση του ανθρώπου, επειδή, εάν τις αφαιρέσουμε, δεν μένει πλέον τίποτα στον άνθρωπο. Αλλά, μόνο η φύση μπορεί να κρίνει αυτό που είναι σύμφωνο ή αντίθετο προς τη φύση. Μόνο οι αισθήσεις πρέπει λοιπόν να κρίνουν. Αλλά οι αισθήσεις μας φέρνουν να αναζητήσουμε την ηδονή, να αποφύγουμε τον πόνο. Η ηδονή είναι λοιπόν σύμφωνη με τη φύση, και ο πόνος είναι αντίθετος προς αυτήν. Η ηδονή είναι λοιπόν το αγαθό, και ο πόνος το κακό. Όλη αυτή η επιχειρηματολογία στηρίζεται σε αυτή την αναφορά αρχής ( Στη Λογική, σφάλμα κατά το οποίο το ζητούμενο αποτέλεσμα εκλαμβάνεται ως αποδεικτικός λόγος): δεν θα έμενε πλέον τίποτα από τον άνθρωπο, εάν του αφαιρούσαν την αισθητικότητα. Αντίθετα, θα μπορούσαμε να πούμε, θα έμενε αυτό που είναι πραγματικά ο άνθρωπος, η βούληση και η σκέψη.

<sup>80</sup> Οι ίδιοι οι επικούρειοι αναγνώριζαν έτσι την ανεπάρκεια του προηγούμενου επιχειρήματος.

και τη λογική, ότι η ηδονή πρέπει να επιλέγεται για αυτή την ίδια και ο πόνος πρέπει να αποφεύγεται για αυτόν το ίδιο: έτσι, λοιπόν, η επιλογή της μιας και η αποφυγή του άλλου είναι φυσικά και σαν σύμφυτα στην ψυχή μας<sup>81</sup>.

Τέλος υπάρχουν και άλλοι, και εγώ σκέφτομαι όπως αυτοί, οι οποίοι βλέποντας ένα μεγάλο αριθμό φιλοσόφων να υποστηρίζουν ότι δεν πρέπει να κατατάξουμε την ηδονή στην τάξη των αγαθών, ούτε τον πόνο στην τάξη των κακών, λένε ότι δεν πρέπει να υπάρχει εφησυχασμός για την επάρκεια των θέσεων μας, αλλά να εξετάσουμε με προσοχή κάθε τι που μπορεί να λεχθεί για την ηδονή και τον πόνο.

## Κεφάλαιο 10

### **Ο πόνος μπορεί να είναι μέσο για την απόκτηση της ηδονής.**

#### **Ηθική της Ωφέλειας.**

Ο Επίκουρος ολοκληρώνει την δοξασία του για την ηδονή, στην οποία σταμάτησε ο Αρίστιππος, με την δοξασία της συνεχούς ωφέλειας ή της ευτυχίας. Ο άνθρωπος δεν επιλέγει μόνο αυτή ή την άλλη ηδονή, αλλά τη μέγιστη ποσότητα ηδονών, που συνιστούν την μέγιστη ευτυχία. Από αυτό συμπεραίνεται ότι ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει να αποφεύγει κάποια ειδική ηδονή, εάν αυτή η ηδονή έχει σαν συνέπεια τον πόνο, και αντίθετα να επιλέγει κάποιο ειδικό πόνο, εάν αυτός ο πόνος έχει σαν συνέπεια την ηδονή. Προσπάθεια ψυχολογικής ερμηνείας, με την ιδέα της ωφέλειας, έννοιες του Τορκουάτου και του Μάνλιου που αναφέρθηκαν πιο πάνω από τον Κικέρωνα.

Για να σε κάνω να γνωρίσεις καλύτερα από πού προέρχεται το λάθος αυτών που κατακρίνουν την ηδονή και εξυμνούν κατά κάποιο τρόπο τον πόνο<sup>82</sup>, θα προχωρήσω σε πιο αναλυτική ερμηνεία, και θα σου δείξω όλα όσα λέχθηκαν πιο πάνω από αυτόν που ανακάλυψε την αλήθεια, και για να το πω διαφορετικά, από τον αρχιτέκτονα της ευτυχισμένης ζωής<sup>83</sup>. Κανείς, λέει ο

---

<sup>81</sup> «Quasi naturalem atque insitam in animis nostris inesse notionem, ut alterum esse appetendum, alterum aspernandum sentiamus». Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Επίκουρο, δεν υπάρχει στις ψυχές μας καμία «έμφυτη ιδέα», ούτε περισσότερο αυτή εδώ από άλλες. Αλλά υπάρχουν καθολικές ιδέες οι οποίες βρίσκονται οι ίδιες σε όλους τους ανθρώπους, επειδή προέρχονται από την ανάμνηση η οποία έχει συσσωρευτεί από τις ίδιες αισθήσεις. ( Διογ. Λαερτ. Χ, 33). Ξαναβρίσκουμε αυτή τη θεωρία στους σύγχρονους αισθησιοκράτες. Σύμφωνα με τη σύγχρονη αγγλική σχολή, οι υποτιθέμενες έμφυτες ιδέες σχηματίζονται σε κάθε άτομο από την αίσθηση, κατόπιν μεταδίδονται από το ένα άτομο στο άλλο με την κληρονομικότητα. Θα ήταν έτσι με τον νόμο της κληρονομικότητας που θα αναγόταν το έμφυτο.

<sup>82</sup> Υπαινιγμός για του στωικούς.

<sup>83</sup> Είναι το συνηθισμένο ύφος της επικούρειας σχολής όταν μιλούν για τον Επίκουρο. Δες Αποσπάσματα από τον Λουκρήτιο.

Επίκουρος, δεν φοβάται ούτε αποφεύγει την ηδονή επειδή είναι ηδονή, αλλά επειδή φέρνει μεγάλο πόνο σε αυτούς που δεν ξέρουν να την χρησιμοποιήσουν με μετριοπάθεια και λογική, και κανείς δεν αγαπά ούτε επιλέγει τον πόνο επειδή είναι πόνος, αλλά επειδή συμβαίνει κάποτε, από την εργασία και από τον πόνο να κατορθώνει να χαίρεται μεγάλη ηδονή. Πράγματι, για να φτάσουμε μέχρι τα πιο μικρά πράγματα, ποιος από σας δεν κάνει κάποια επώδυνη άσκηση για να έχει κάποιο είδος ωφέλειας; Και ποιος θα μπορούσε δίκαια να κατηγορήσει, ή αυτόν που θα επέλεγε μια ηδονή που δεν θα είχε σαν επακόλουθο κάτι δυσάρεστο, ή αυτόν που θα απέφευγε ένα πόνο από τον οποίο δεν θα μπορούσε να ελπίζει καμία ηδονή<sup>84</sup>. Αντίθετα, κατηγορούμε δίκαια και θεωρούμε άξιους περιφρόνησης και μίσους αυτούς που, αφήνοντας τον εαυτό τους να διαφθαρεί από τα θέλητρα μιας ηδονής του παρόντος, δεν προβλέπουν σε πόσα κακά και στενοχώριες τους εκθέτει ένα τυφλό πάθος. Παρόμοια κατηγορία αξίζει σε αυτούς που, από αδύναμη θέληση, δηλαδή από το φόβο του πόνου και της θλίψης, δεν επιτελούν το καθήκον τους. Και είναι πολύ εύκολο να συμφωνήσεις με τη συνέχεια του λόγου μου. Γατί, επειδή είμαστε εντελώς ελεύθεροι, και τίποτα δεν μας εμποδίζει να πράξουμε αυτό που μπορεί να μας δώσει την μεγαλύτερη ηδονή, μπορούμε να παραδοθούμε ολοκληρωτικά στην ηδονή και να κυνηγήσουμε κάθε είδος πόνου. Αλλά, σε επείγουσες καταστάσεις που οφείλονται στην απαίτηση του καθήκοντος ή στις υποχρεώσεις της δουλειάς, συχνά πρέπει να απαρνηθούμε την ηδονή και να μην αρνηθούμε καθόλου τον πόνο. Ο κανόνας που ακολουθεί στην περίπτωση αυτή ένας συνετός άνθρωπος, είναι να απορρίπτει ήπιες ηδονές για να εξασφαλίσει άλλες μεγαλύτερες, και να μάθει να υποφέρει ήπιους πόνους προκειμένου να αποφύγει εντονότερους πόνους<sup>85</sup>.

Ποιος θα με εμποδίσει, εμένα που ακολουθώ αυτό το σύστημα, να συσχετίσω με αυτές τις αρχές όλα αυτά που είπες για του Τορκουάτους, τους προγόνους μου; Και μη νομίζεις ότι με την αναφορά σου σε αυτούς, όπως ήδη έκανες, με τόσα σημάδια φιλίας προς εμένα, με έχεις γοητεύσει, ούτε ότι θα με κάνεις

---

<sup>84</sup> Εάν δεν έχουμε καθόλου να τους κατηγορήσουμε, δεν έχουμε καθόλου ούτε να τους επαινέσουμε.

<sup>85</sup> Εδώ είναι ο κανόνας του ωφελιμισμού. Εδώ ο Επίκουρος διαφοροποιείται από τον Αρίστιππο και αντιτάσσει την ηθική της διαρκούς ωφελιμότητας σε αυτήν της περαστικής ηδονής.

λιγότερο αποφασιστικό αντίπαλο. Πως, σε παρακαλώ, ερμηνεύεις αυτά που έπραξαν; Τι! Είσαι πεπεισμένος ότι, χωρίς να σκεφθούν την ωφέλεια ή τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν να προκύψουν για αυτούς, ρίχτηκαν στη μάχη με τους εχθρούς, και συμπεριφέρθηκαν στα παιδιά τους, το ίδιο τους το αίμα, τόσο σκληρά! Ακόμα και τα ζώα, στην μεγαλύτερή τους μανία, δεν κάνουν τίποτα χωρίς να μπορούν να γνωρίζουν γιατί το κάνουν, και θα πιστέψεις ότι τόσο μεγάλοι άνδρες πράττουν τόσο σπουδαία πράγματα χωρίς κίνητρο<sup>86</sup>!

Θα εξετάσουμε σε λίγο ποια μπορεί να ήταν η αιτία: εν τω μεταξύ, νομίζω ότι, εάν είχαν κάποιο κίνητρο, η αρετή μόνο δεν είναι σε καμιά περίπτωση η αιτία που τους οδήγησε σε αυτές τις εξαιρετικές πράξεις. Ο πρώτος Τορκουάτος με τόλμη αφαίρεσε το περιλαίμιο από τον εχθρό, αλλά συγχρόνως καλύφθηκε με την ασπίδα του για να μην σκοτωθεί: Εκτέθηκε σε μεγάλο κίνδυνο, αλλά στη θέα όλου του στρατού. Και ποιο ήταν το βραβείο για αυτή του την πράξη; Η δόξα, η αγάπη των συμπολιτών του, τα πιο σίγουρα ενέχυρα για μια ζωή ήρεμη και ήσυχη. Καταδίκασε σε θάνατο τον γιό του: Εάν αυτό έγινε χωρίς κίνητρο, δεν θα ήθελα να είμαι απόγονος ενός άνδρα τόσο σκληρού και απάνθρωπου. Εάν αυτό έγινε για να εμπεδώσει την στρατιωτική πειθαρχία υποτάσσοντας τα φυσικά του συναισθήματα, και για να διατηρήσει τη συνοχή του στρατεύματος, με το παράδειγμα αυτό, σε έναν επικίνδυνο πόλεμο, μερίμνησε με την πράξη του αυτή την ασφάλεια των συμπολιτών του, από την οποία, όπως γνώριζε εξαρτιόταν και η δική του<sup>87</sup>.

Το ίδιο επιχείρημα επεκτείνεται πολύ περισσότερο, επειδή αυτό που συνηθίζει να δίνει ευνοϊκό πεδίο στην ευγλωττία, και κυρίως στη δική σου ευγλωττία, καθώς αναφέρεσαι σε σημαντικές πράξεις διάσημων ανδρών, υποστηρίζεις ότι δεν ωθήθηκαν από κανένα ιδιαίτερο συμφέρον, αλλά μόνο από την αγάπη για την αρετή και τη δόξα, ανατρέπεται εντελώς από την αντίθετη αρχή που

---

<sup>86</sup> Κανείς δεν ισχυρίζεται ότι τα κάνουν χωρίς κίνητρο, αλλά πρόκειται να γνωρίζουν εάν το κίνητρό τους ήταν ιδιοτελές ή ανιδιοτελές.

<sup>87</sup> «Από που γνώριζε ότι το δικό του έπρεπε να εξαρτάται». Το να σκοτώσει τον γιό του, από αυτή την άποψη, δεν ήταν για τον Τορκουάτο παρά ένα μέσον, λίγο πλάγιο είναι αλήθεια, για να επιτύχει την προσωπική του σωτηρία. —Οι επικούρειοι, αισθανόμενοι την ανάγκη να στηρίξουν την ηθική θεωρία τους στην ψυχολογική ανάλυση, προετοιμάζονται σε περιέργες αναλύσεις του συναισθήματος τις οποίες αργότερα θα επιχειρήσουν ο Hobbes, ο Rochefoucauld, ο Helvétius και η σύγχρονη αγγλική σχολή. «Haec ratio late patet», λέει ο Κικέρων με ένα είδος πρόβλεψης των συνεχών αναπτύξεων τις οποίες θα λάβει στο σημείο αυτό η επικούρεια θεωρία.

μόλις σου παρουσίασα, ή ότι δεν παραιτείται κάποιος από καμία ηδονή παρά μόνο στη θέα μιας μεγαλύτερης ηδονής, ή ότι δεν εκτίθεται κάποιος σε κανένα πόνο, παρά μόνο για να αποφύγει πιο σκληρό πόνο<sup>88</sup>.

## Κεφάλαιο 11

### Τι είναι η ηδονή

Δεν υπάρχει ενδιάμεσο μεταξύ ηδονής και πόνου. Από τη στιγμή που σταματάει ο πόνος, γεννιέται η ηδονή. Η στέρηση του πόνου είναι η ουσία της ηδονής.

Αλλά αρκετά μιλήσαμε, τώρα, για τις δοξασμένες πράξεις μεγάλων ανδρών: σε λίγο θα δούμε ότι γενικά όλες οι αρετές έχουν σκοπό την ηδονή.

Πρέπει τώρα να ορίσουμε την ηδονή, για να αφαιρέσουμε από τους αμόρφωτους κάθε θέμα για να κάνουν λάθος, και για να αποδείξουμε πως μια Σχολή που θεωρείται εξολοκλήρου αισθησιακή και φιλήδονη, στην πραγματικότητα είναι αυστηρή, σοβαρή και συγκρατημένη. Πράγματι, δεν ψάχνουμε την μοναδική ηδονή που γαργαλάει τη φύση με δεν ξέρω ποια μυστική γλυκύτητα, και που διεγείρει ευχάριστα συναισθήματα, αλλά θεωρούμε πολύ μεγάλη ηδονή την εξάλειψη του πόνου<sup>89</sup>. Ή καθώς, από τη στιγμή που δεν αισθανόμαστε καθόλου πόνο, νοιώθουμε χαρά, και καθώς κάθε τι που δίνει χαρά είναι ηδονή, έτσι και κάθε τι που πληγώνει είναι πόνος, πολύ ορθά η εξάλειψη κάθε είδους πόνου ονομάζεται ηδονή. Όταν, αφού έχουμε κυνηγήσει την δίψα και την πείνα με το νερό και το φαγητό, είναι μια ηδονή να μην αισθανόμαστε πλέον την ανάγκη, έτσι γενικά η αφαίρεση του πόνου προκαλεί την αντικατάστασή του με την ηδονή. Να γιατί ο Επίκουρος δεν θέλησε να δεχθεί κανένα ενδιάμεσο μεταξύ του πόνου και της ηδονής. Και αυτό που μερικοί θεωρούν ως ενδιάμεσο μεταξύ του ενός και της άλλης, εννοώ την εξάλειψη κάθε πόνου, την θεώρησε, ο ίδιος, όχι μόνο ως ηδονή,

---

<sup>88</sup> Ο Τορκουάτος δεν απόδειξε στο βαθμό που διατείνεται. Απέδειξε μόνο αυτό: μπορούμε να αναζητήσουμε την ηδονή και το συμφέρον μας, ακόμη και όταν φαίνεται ότι δρούμε με την πιο ανιδιοτελή τρόπο. Αλλά αρκεί λοιπόν να δείξουμε ότι ο καθολικός εγωισμός είναι *δυνατός* για να δείξουμε ότι είναι *πραγματικός*.

<sup>89</sup> *ὄρος τοῦ μεγέθους τῶν ἡδονῶν ἢ παντὸς τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξαιρέσεις.* ( Διογ. Λαερ., Χ, 139). Δες τα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου. – Ενώ, σύμφωνα με τον Αρίστιππο, η κίνηση των οργάνων αποτελούσε κάθε ηδονή (*ἡδονή ἐν κινήσει*), ο Επίκουρος, εμπνεόμενος από τον Πλάτωνα και των Αριστοτέλη, κάνει η ηρεμία να αποτελεί την υπέρτατη ηδονή (*ἡδονή ἐν στάσει*). Αλλά, από τη στιγμή που σταματά κάθε πόνος, μπαίνουμε στην ηρεμία. Αισθανόμαστε τότε αμέσως την ηδονή, κατέχουμε το υπέρτατο αγαθό.

αλλά ως την ακραία ηδονή, υποστηρίζοντας ότι η εξάλειψη κάθε πόνου είναι το τελευταίο όριο που είναι δυνατό να φθάσει η ηδονή, η οποία μπορεί να διαφοροποιηθεί με διάφορους τρόπους, αλλά δεν μπορεί ποτέ αυξηθεί και να μεγαλώσει<sup>90</sup>.

Θυμάμαι ότι έχω ακούσει από τον πατέρα μου, που ευχαριστιόταν να κοροϊδεύει τους στωικούς, ότι στην Αθήνα, στον Κεραμικό<sup>91</sup> υπάρχει ένα άγαλμα του Χρύσιππου που κάθεται, ο οποίος προτείνει το χέρι, επειδή συνήθιζε να το προτείνει όταν ήθελε να κάνει κάποια ερώτηση. Το χέρι σου, στην κατάσταση που βρίσκεται, έλεγε ένας στωικός, μήπως θέλει κάτι; Σίγουρα, όχι. Αλλά, εάν η ηδονή ήταν κάτι αγαθό, δεν θα την επιθυμούσε; Το πιστεύω. Η ηδονή, επομένως, δεν είναι κάτι αγαθό. Το άγαλμα, έλεγε ο πατέρας μου, αν μπορούσε να μιλήσει, δεν θα χρησιμοποιούσε αυτό το επιχείρημα. Και αυτό το συμπέρασμα απευθύνεται μόνο εναντίον του Αρίστιππου και των κυρηναϊκών, και καθόλου εναντίον του Επίκουρου. Γιατί, εάν δεν υπήρχε άλλη ηδονή εκτός από αυτήν που γαργαλάει τις αισθήσεις και προκαλεί ένα ευχάριστο συναίσθημα<sup>92</sup>, το χέρι δεν θα ήταν ικανοποιημένο με το να μην αισθάνεται καθόλου πόνο, στο βαθμό που δεν θα υπήρχε και κάποια κίνηση ηδονής. Επειδή, όπως υποστηρίζει ο Επίκουρος, η παντελής απουσία πόνου είναι πολύ μεγάλη ηδονή: καταρχήν, ο Χρύσιππος, είχε δίκαιο λέγοντας ότι το χέρι σου, στην κατάσταση που βρίσκεται, δεν επιθυμεί τίποτα, αλλά στη συνέχεια έκανε λάθος να ισχυρίζεται ότι, εάν η ηδονή ήταν αγαθό, το χέρι θα την επιθυμούσε, γιατί, πως θα μπορούσε να επιθυμήσει κάτι που έχει, εφόσον, μη νοιώθοντας πόνο, ευρίσκεται σε κατάσταση ηδονής;

## Κεφάλαιο 12

### **Νέα προσπάθεια για λογική απόδειξη ότι η ηδονή είναι το υπέρτατο αγαθό.**

Η ηδονή όπως την εννοεί ο Επίκουρος μια φορά προσδιορισμένη ο Τορκουάτος προσπαθεί ξανά να αποδείξει ότι αυτή είναι το υπέρτατο αγαθό. Πράγματι, δεν μπορούμε να αντιληφθούμε και να επιθυμήσουμε κατάσταση ανώτερη από εκείνη ενός ανθρώπου που δεν θα είχε κανένα πόνο, δεν θα δοκίμαζε καμιά ανησυχία, θα

<sup>90</sup> Διογ. Λαερ., Χ, 144: Οὐκ ἐπαύξεται ἐν τῇ σαρκὶ ἡ ἡδονὴ ἐπειδὴν ἅπαξ τὸ κατ' ἔνδειαν ἀλγοῦν ἐξαιρεθῆ, ἀλλὰ μόνον ποικίλλεται. Δες τα *Αποσπάσματα*.

<sup>91</sup> Δες Διογ. Ι. VII, 182.

<sup>92</sup> *Titillarem sensus*. Η λέξη είναι του Επίκουρου (Cic. *De nat. d.*, 113). Στα ελληνικά: *γαργαλίζειν*.



απολάμβανε συγχρόνως την ευχαρίστηση του παρόντος, του παρελθόντος, του μέλλοντος. Αντίθετα, δεν μπορούμε να αντιληφθούμε και να φοβηθούμε μια τύχη πιο δυστυχισμένη από αυτή ενός θλιμμένου ανθρώπου που υποφέρει συγχρόνως από όλους τους πόνους του σώματος και όλες τις θλίψεις της ψυχής.

Μπορούμε εύκολα να αποδείξουμε ότι η ηδονή είναι το υπέρτατο αγαθό. Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι ένας άνθρωπος απολαμβάνει συνεχώς κάθε είδους ηδονές, τόσο σωματικές όσο και πνευματικές, χωρίς κανέναν πόνο ούτε στενοχώρια να τον ενοχλεί, θα μπορούσαμε να φανταστούμε μια κατάσταση πιο ευτυχισμένη και πιο επιθυμητή<sup>93</sup>; Διότι, ένας τέτοιος άνθρωπος θα έπρεπε να κατέχει ψυχική δύναμη και δεν θα φοβόταν ούτε τον θάνατο, ούτε τον πόνο: δεν θα φοβόταν καθόλου τον θάνατο, γιατί αυτός είναι η απουσία κάθε αίσθησης<sup>94</sup>. Δεν θα φοβόταν καθόλου τον πόνο, γιατί, εάν διαρκεί πολύ, είναι ελαφρύς και αν είναι οξύς, διαρκεί λίγο. Και έτσι η έξαρση ισοφαρίζεται από τη μικρή διάρκεια και η μεγάλη διάρκεια από τον ελαφρύ πόνο<sup>95</sup>. Επί πλέον, εάν συμφωνείς, ότι ο άνθρωπος για τον οποίο μιλάμε δεν έχει καθόλου αγωνία από τον φόβο των θεών<sup>96</sup> και ότι γνωρίζει ακόμα να απολαμβάνει τις ηδονές του παρελθόντος επαναφέροντάς τες συνεχώς στη θύμησή του<sup>97</sup>, επαναλαμβάνω ακόμα μια φορά, τι θα μπορούσε να προστεθεί σε μια κατάσταση τόσης ευτυχίας<sup>98</sup>;

---

<sup>93</sup> Θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε μια άλλη κατάσταση, όπου ο άνθρωπος δεν θα απολάμβανε μόνο, αλλά θα δρούσε, και που η ευδαιμονία του δεν θα προέκυπτε από τη διαδοχή ευχάριστων αισθήσεων, αλλά από την επιμονή της ίδιας της καλής και συνειδητής του βούλησης.

<sup>94</sup> Και ότι, σύμφωνα με τον Επίκουρο, η απουσία αίσθησης δεν θα συνιστούσε κάτι κακό. *τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς*. Διογ. Λαερ., X, 139. Δες τα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου.

<sup>95</sup> Δες Διογ. Λαερ., X, 140. Πλουτ., *De aud. Poet.* Ο Κικέρων θα ειρωνευθεί πιο κάτω αυτή την υποτιθέμενη αντιστάθμιση στον πόνο, αυτό το φάρμακο το οποίο ο Επίκουρος το βγάζει από το «κουτί του φαρμακείου».

<sup>96</sup> «Να μη φοβόμαστε τους θεούς, είναι κεφαλαιώδες σημείο στην θεωρία του Επίκουρου. Οφείλουμε εν μέρει στην επικούρεια φιλοσοφία την καταστροφή της παγανιστικής δεισιδαιμονίας. Είναι για να αφαιρέσει το φόβο των θεών που ο Επίκουρος συμβούλευε την μελέτη της φυσικής: αυτή η επιστήμη, δείχνοντας τον φυσικό δεσμό ο οποίος συνδέει όλα τα φαινόμενα μεταξύ τους, εμποδίζει να υποθέσουμε την επέμβαση στον κόσμο άστατων και απειλητικών δυνάμεων. – Στην τρομακτική πλευρά των αρχαίων θρησκειών, πλευρά συχνά πολύ παραγνωρισμένη στην εποχή μας και την οποία πρέπει να θυμόμαστε για να καταλάβουμε την θεωρία του Επίκουρου. Δες *Αποσπάσματα* του Λουκρήτιου.

<sup>97</sup> Ο Επίκουρος επιμένει πολύ σε αυτή τη δύναμη την οποία κατέχει ο άνθρωπος να θυμάται τις απολαύσεις του παρελθόντος και να τις απολαμβάνει για δεύτερη φορά. Υπερηφανευόταν πεθαίνοντας, βασανιζόμενος από φρικτούς πόνους, ότι απολάμβανε παρόλα αυτά τέλεια ευδαιμονία, επειδή θυμόταν τις εφευρέσεις του και τους τίτλους της δόξας του: από αυτές τις αναμνήσεις γεννιόταν μέσα του καθαρή χαρά, που ερχόταν σε αντίθεση με την οδύνη του παρόντος. Δες πιο κάτω Βιβλίο II, και τα σχόλια. Δες *Tusc.* V, 96. Σενέκας, *De Vita beata*, 6.

<sup>98</sup> Είναι το πορτρέτο του ιδανικού επικούρειου που κάνει ο Τορκουάτος.

Ας υποθέσουμε, αντίθετα, έναν άνθρωπο φορτωμένο με κάθε είδους σωματικούς και ψυχικούς πόνους, χωρίς να ελπίζει ότι αυτοί θα μπορούσαν ποτέ να μειωθούν, χωρίς να έχει ποτέ γευθεί καμιά ευχαρίστηση και χωρίς να περιμένει ότι θα έχει ποτέ κάποια ευχαρίστηση: Μπορούμε ποτέ να φανταστούμε πιο άθλια κατάσταση; Εάν υπάρχει κάτι να φοβόμαστε περισσότερο είναι μια ζωή γεμάτη πόνο, και χωρίς αμφιβολία το μεγαλύτερο από τα κακά είναι να περάσουμε τη ζωή μας μέσα στον πόνο. Και, για τον ίδιο λόγο, το μεγαλύτερο από τα αγαθά είναι να ζούμε μέσα στην ηδονή. Ο νους μας δεν κατέχει κάτι άλλο στο οποίο θα μπορούσε να σταθεί σαν σκοπό του, εκτός από την ηδονή. Και όλοι οι φόβοι μας και οι στενοχώριες μας ανάγονται στον πόνο, χωρίς να μπορούμε από τη φύση, να ζητάμε τίποτα άλλο εκτός από την ηδονή, ούτε να αποφεύγουμε τίποτα άλλο εκτός από τον πόνο.

Τέλος, η πηγή των επιθυμιών μας και των φόβων μας βρίσκεται στην ηδονή ή στον πόνο. Και, σύμφωνα με αυτή την αρχή, είναι προφανές πως κάθε σωστή και τίμια πράξη γίνεται σε σχέση με την ηδονή<sup>99</sup>. Όπως, λοιπόν, σύμφωνα με όλους του φιλοσόφους, το μεγαλύτερο αγαθό είναι αυτό που δεν είναι μέσο για κανένα άλλο πράγμα και του οποίου όλα τα άλλα πράγματα αποτελούν μέσο έχοντας το ως τελικό σκοπό τους, έτσι πρέπει κατ' ανάγκη να δεχθούμε ότι το υπέρτατο αγαθό είναι να ζούμε με ηδονή<sup>100</sup>.

## Κεφάλαιο 13

### **Οι αρετές έχουν σκοπό τους την ηδονή.**

#### **Αρετή πρώτη: Η φρόνηση.**

Όπως η ιατρική και όλες οι άλλες τέχνες, η τέχνη του ζην ή η φρόνηση έχει μοναδικό σκοπό να προσφέρει στον άνθρωπο την ευχαρίστηση. Στο βαθμό που η άγνοια είναι αιτία ταραχής και πόνου, η φρόνηση μετριάζει τα πάθη και τα κάνει να υπηρετούν τις μεγαλύτερες ηδονές: Αυτή είναι η χρησιμότητά της. Διαίρεση των επιθυμιών σε φυσικές και αναγκαίες, φυσικές και μη αναγκαίες, ούτε φυσικές ούτε αναγκαίες.

Αυτοί που αντιλαμβάνονται το υπέρτατο αγαθό στην αρετή, και που, γοητευμένοι μόνο από τη λάμψη της λέξης, δεν αντιλαμβάνονται αυτό που απαιτεί η φύση, θα είχαν απελευθερωθεί από μεγάλη πλάνη εάν ήθελαν να

---

<sup>99</sup> Αλλά δεν επαινούμε μια πράξη και δεν την βρήκαμε έντιμη παρά ακριβώς επειδή δεν πιστεύουμε ότι αυτή έχει εν όψει της ηδονής.

<sup>100</sup> Γρήγορο συμπέρασμα. Ο Κικέρων βιάστηκε να τελειώσει.

πιστέψουν τον Επίκουρο. Για τις αρετές σας, που είναι τόσο εξαιρετικές και τόσο ωραίες, ποιος θα μπορούσε να τις βρει ωραίες και επιθυμητές εάν δεν παρείχαν την ηδονή; Δεν εκτιμούμε καθόλου την ιατρική επιστήμη εξ' αιτίας της ίδιας της επιστήμης, αλλά εξ' αιτίας της υγείας που μας προσφέρει. Και, σε ένα πλοηγό, δεν εκτιμούμε καθόλου την τέχνη της πλοήγησης, αλλά την ωφέλεια που μας προσφέρει: Το ίδιο συμβαίνει και με την φρόνηση, που είναι η τέχνη της ζωής. Εάν δεν ήταν καλή σε τίποτα, δεν θα την θέλαμε. Την θέλουμε επειδή μας παρέχει το απόκτημα και την απόλαυση της ηδονής<sup>101</sup>.

Βλέπεις ποια είναι η φύση της ηδονής, για την οποία ακούω εδώ να μιλούν, έτσι ώστε να μην μειώσεις τον λόγο μου εξ' αιτίας της κακής έννοιας που αποδίδεται συχνά στη λέξη.

Η άγνοια για το τι είναι καλό ή κακό είναι το κύριο μειονέκτημα της ζωής. Και καθώς η πλάνη στην οποία βρίσκεται κάποιος στερεί συχνά από τους ανθρώπους τις μεγαλύτερες ηδονές και επίσης τους παραδίδει σε αδιανόητους πόνους, δεν υπάρχει παρά μόνο η φρόνηση που, απαλλάσσοντας μας από κάθε είδους κακές δοξασίες και κακές επιθυμίες, και αφαιρώντας τις παρωπίδες των λανθασμένων πεποιθήσεων, μπορεί σίγουρα να μας οδηγήσει στην ηδονή. Δεν υπάρχει παρά η φρόνηση που αφαιρεί την λύπη από το νου μας, που μας εμποδίζει να εγκαταλειφθούμε στον τρόπο και που, σβήνοντας από μέσα μας με τις διδαχές της την σφοδρότητα των επιθυμιών, μπορεί να μας κάνει να περάσουμε ήσυχη ζωή: γιατί οι επιθυμίες είναι ακόρεστες, και δεν καταστρέφουν μόνο τα άτομα, αλλά συχνά καταστρέφουν ολόκληρες οικογένειες, ακόμα και πολιτείες<sup>102</sup>.

Από αυτές προέρχονται τα μίσση, οι διαφωνίες, οι διχόνοιες, οι στάσεις, οι πόλεμοι. Και οι ακόρεστες επιθυμίες που ενεργούν με τυφλή σφοδρότητα καθόλου δεν βρίσκονται μόνο εκτός μας. Μάχονται μεταξύ τους μέσα σ' εμάς

---

<sup>101</sup> Αγαπημένο επαγωγικό επιχείρημα στον Επίκουρο και στους σύγχρονους ωφελμιστές. Δες Διογ. Λαερ. ; X, 138. Αθην., XII. – Η τέχνη της ζωής έχει οπωσδήποτε έναν σκοπό, μένει πάντοτε να μάθουμε εάν ο σκοπός αυτός είναι να κάνουμε τη ζωή ευχάριστη ή ενάρετη.

<sup>102</sup> Ο Αρίστιππος συνιστούσε να ικανοποιούμε τις επιθυμίες. Ο Ζήνων να τις καταργούμε. Ο Επίκουρος θέλει τουλάχιστον να τις περιορίζουμε, και θα έχουμε πάντοτε, σύμφωνα με αυτόν, τη δύναμη να τις περιορίζουμε εάν, αντί να λαμβάνουμε ως αποκλειστικό σκοπό τη μία ή την άλλη ιδιαίτερη ηδονή (την κατά μέρος ήδονήν), λαμβάνουμε ως σκοπό την παρατεταμένη ηδονή και που εκτείνεται σε ολόκληρη τη ζωή. Με άλλους όρους, πρέπει, σύμφωνα με τον Επίκουρο, να υπαγάγουμε όλες τις άλλες επιθυμίες στην γενική τάση η οποία πρέπει να κυριαρχεί και να κανονίζει τη ζωή, την τάση για ευδαιμονία, για ευτυχία. Αυτή η υπαγωγή των επιθυμιών και των ιδιαίτερων ηδονών στην επιθυμία της ευδαιμονίας είναι έργο της φρόνησης (φρόνησις), η οποία είναι στην ουσία της ένας «νηφάλιος λογισμός» (νήφων λογισμός).

τους ίδιους, και δεν συμφωνούν ποτέ. Καθώς λοιπόν με αυτό το τρόπο θα ήταν αδύνατο να μην γίνεται πικρή η ζωή, μόνο ο μυαλωμένος άνθρωπος, περικόπτοντας από τον εαυτό του κάθε είδους κούφιου φόβου και πλάνης, και περιοριζόμενος στα όρια που θέτει η φύση, μπορεί να περάσει μια ζωή απαλλαγμένη από φόβο και πόνο.

Πράγματι, τι πιο χρήσιμο και πιο σωστό που οδηγεί σε μια ευτυχισμένη ζωή, από τη διαίρεση που έκανε ο Επίκουρος για τις επιθυμίες: άλλες φυσικές και αναγκαίες<sup>103</sup>, άλλες φυσικές αλλά όχι αναγκαίες<sup>104</sup>, και οι άλλες ούτε φυσικές ούτε αναγκαίες<sup>105</sup>; Ικανοποιούμε τις αναγκαίες χωρίς κόπο και χωρίς μεγάλη προσπάθεια<sup>106</sup>. Οι φυσικές επίσης δεν απαιτούν μεγάλη προσπάθεια, γιατί τα πράγματα που ικανοποιεί η φύση, αποκτώνται εύκολα, και έχουν όρια, αλλά η ανώφελη πλεονεξία δεν έχει κανένα όριο<sup>107</sup>.

#### Κεφάλαιο 14

### **Οι αρετές έχουν σκοπό τους την ηδονή.**

#### **Αρετή δεύτερη: Η εγκράτεια.**

Η εγκράτεια, θεμελιώδης αρετή στην επικούρεια φιλοσοφία, δεν είναι εχθρός της ηδονής. Την μετριάζει κάποτε, με σκοπό να την αυξήσει.

Εάν όλη η ζωή των ανθρώπων ταραζείται από την πλάνη και την άγνοια, και εάν μόνο η φρόνηση μπορεί να μας απαλλάξει από τον πόλεμο των παθών, να μας απελευθερώσει από κάθε είδους τρόμο, να μας μάθει να υπομένουμε την ύβρη της τύχης, και να μας διδάξει όλους τους δρόμους που οδηγούν στην ανάπαυση και την ηρεμία, γιατί δυσκολευόμαστε να πούμε ότι πρέπει να

---

<sup>103</sup> Για παράδειγμα, η ανάγκη του φαγητού.

<sup>104</sup> Για παράδειγμα, η επιθυμία να τρώμε εκλεκτά φαγητά, να ακούμε ωραίους ήχους, να βλέπουμε ωραίες μορφές.

<sup>105</sup> Για παράδειγμα, η επιθυμία των τιμών, των στεμμάτων και των αγαλμάτων. – Αυτή η διάκριση των ηδονών σε τρεις κατηγορίες, τις οποίες ο Επίκουρος δεν κάτι άλλο από το να τις δανεισθεί από τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα, είναι λίγο-πολύ τεχνητή. Όλες οι επιθυμίες, τελικά, είναι φυσικές: είναι, για παράδειγμα, ότι και να λέει ο Επίκουρος, τόσο φυσική στον άνθρωπο να επιθυμεί να τον εκτιμούν οι όμοιοι του όσο να πίνει ή να τρώει. Δεν μπορούμε λοιπόν καθόλου να βρούμε τον κανόνα των επιθυμιών μέσα στη φύση των πραγμάτων: όλα όσα υπάρχουν, είναι φυσικά. Για να ρυθμίσουμε και να διευθύνουμε την ίδια τη φύση, πρέπει να υψωθούμε πάνω από αυτήν, και από εκεί ότι είναι αυτό, να αναζητήσουμε τον κανόνα ο οποίος πρέπει να είναι, ώστε να κάνουμε τις επιθυμίες και τις βουλήσεις μας σύμφωνες με αυτόν...

<sup>106</sup> Όχι πάντοτε: για παράδειγμα, αυτοί που πεθαίνουν από την πείνα.

<sup>107</sup> Δες τα Αποσπάσματα του Επίκουρου.

αναζητήσουμε την φρόνηση εξ' αιτίας της ηδονής, και ότι πρέπει να αποφύγουμε την άγνοια και την ανοησία εξ' αιτίας των κακών που τις ακολουθούν<sup>108</sup>;

Θα πω ότι για τον ίδιο λόγο δεν πρέπει καθόλου να επιδιώκουμε την εγκράτεια για αυτή την ίδια, αλλά για την ηρεμία που φέρνει στα πνεύματα, θέτοντας τα σε γλυκιά και ήρεμη κατάσταση: γιατί ονομάζω εγκράτεια την αρετή εκείνη που μας προειδοποιεί ότι πρέπει να ακολουθούμε την λογική για τα πράγματα που επιλέγουμε ή αποφεύγουμε<sup>109</sup>. Και δεν είναι αρκετό το ότι μας κάνει να κρίνουμε τι πρέπει να πράττουμε και τι όχι. Πρέπει, επιπλέον να γνωρίζουμε να τηρούμε αυτό που έχουμε κρίνει<sup>110</sup>.

Αλλά πόσοι άνθρωποι υπάρχουν που, μη μπορώντας να παραμείνουν σταθεροί σε κάποια απόφαση, και γοητευμένοι από κάποια εμφάνιση ηδονής, ρίχνονται με τέτοιο τρόπο στα πάθη τους, που αφήνονται να παρασυρθούν χωρίς να φυλαχτούν από αυτό που μπορεί να τους συμβεί! Και από αυτό βγαίνει το συμπέρασμα ότι, για μια μέτρια ηδονή, λίγο αναγκαία, και την οποία θα μπορούσαν να την ξεπεράσουν εύκολα, όχι μόνο πέφτουν σε σοβαρές ασθένειες, στην δυστυχία και στο όνειδος, αλλά επιπλέον συχνά τιμωρούνται από τους νόμους<sup>111</sup>. Αλλά αυτοί που θέλουν την ηδονή μέχρι το σημείο που δεν προκαλεί ολέθριες συνέπειες, και που είναι αρκετά σταθεροί στα συναισθήματά τους, ώστε να μην αφήνονται να παρασυρθούν στις ηδονές των πραγμάτων που έχουν κρίνει ότι πρέπει να αποφύγουν, αυτοί ακριβώς βρίσκουν μεγάλη ηδονή<sup>112</sup> περιφρονώντας την ίδια την ηδονή. Γνωρίζουν επίσης να υποφέρουν κάποτε ένα μέτριο πόνο, ώστε να αποφύγουν ένα μεγαλύτερο πόνο. Από αυτό συμπεραίνουμε ότι δεν πρέπει

---

<sup>108</sup> Βλέπουμε πως η επικούρεια φιλοσοφία, θέτοντας το υπέρτατο αγαθό και το σκοπό του ανθρώπου στην αισθητικότητα, βρίσκεται λίγο-λίγο αναγκασμένη, για να φτάσει αυτόν το ίδιον τον σκοπό, να εργασθεί πάνω στην τελειοποίηση της λογικής, ο Επίκουρος επαινεί την επιστήμη και την φρόνηση, κατηγορεί και απορρίπτει την άγνοια. Δες στα *Αποσπάσματα* του Επικούρου, τον έπαινο της φιλοσοφίας.

<sup>109</sup> Η εγκράτεια είναι η κύρια αρετή σε κάθε ηθική η οποία βασίζεται στην ωφέλεια. Είναι πράγματι αυτή η αρετή η οποία χωρίζει βασικά τον ωφελιμισμό από την ηθική της ηδονής.

<sup>110</sup> Να η στωική επιμονή η οποία συμπεραίνεται από την επικούρεια εγκράτεια η καρτερία γίνεται μέσον ενόψει της *ήδονης*.

<sup>111</sup> Έτσι η αρετή της εγκράτειας δεν είναι άλλο πράγμα για τον Επίκουρο από την πρακτική τέχνη να ξεφύγει από τρεις μεγάλες τιμωρίες: φυσική τιμωρία ( ασθένεια και οδύνη), τιμωρία γνώμης ( το όνειδος), νόμιμη τιμωρία (καταδίκη). Αυτή η αρετή στηρίζεται στην πραγματικότητα στο φόβο.

<sup>112</sup> Περίεργη ηδονή: σε τι μπορεί να συνίσταται, επειδή ο Επίκουρος καταργεί εξ' υποθέσεως κάθε ηθικό αίσθημα;

να αποφεύγουμε την εγκράτεια για αυτή την ίδια<sup>113</sup>, και επίσης ότι, όταν επιθυμούμε την εγκράτεια, δεν σημαίνει καθόλου ότι είμαστε εχθροί των ηδονών, αλλά ότι αναμένουμε μεγαλύτερες ηδονές από αυτές που στερούμαστε<sup>114</sup>.

## Κεφάλαιο 15

### **Οι αρετές έχουν σκοπό τους την ηδονή.**

#### **Αρετή τρίτη: Η ανδρεία.**

Η ανδρεία δεν μπορεί να έχει αιτία αυτήν την ίδια: συνίσταται στο να μην αφήνει να τaráσσεται η εσωτερική ευχαρίστηση από καμία ανησυχία και κανένα φόβο.

Θα πω περίπου τα ίδια για την δύναμη της ψυχής. Διότι ούτε την άσκηση της εργασίας, ούτε την οδύνη των πόνων επιδιώκουμε για αυτές τις ίδιες<sup>115</sup>, και ακόμα ούτε και την υπομονή, ούτε τις φροντίδες ούτε τις αγρύπνιες, ούτε ακόμα την ενεργητική αρετή, αντικείμενο εγκωμίων, ούτε τελικά την ανδρεία. Αλλά όλα αυτά τα αντιμετωπίζουμε άφοβα για να ζήσουμε στη συνέχεια χωρίς ανησυχία και χωρίς φόβο, και για να λυτρώσουμε, όσο είναι δυνατό, το σώμα και τον νου από κάθε τι που μπορεί να προκαλέσει πόνο. Και πως ο φόβος του θανάτου τaráζει την ηρεμία μας. Πως είναι θλιβερή κατάσταση να υποκύπτουμε στον πόνο, ή να τον υπομένουμε με αδυναμία. Πως, από παρόμοια δειλία, πολλοί έχουν εγκαταλείψει τους γονείς τους, τους φίλους τους, την πατρίδα τους, και τελικά έχουν χάσει τον εαυτό τους: έτσι, εντελώς αντίθετα, ένας νους σταθερός και εξυψωμένος, απελευθερώνεται από κάθε ιδέα που προκαλεί λύπη καθώς περιφρονεί τον θάνατο που επαναφέρει όλους τους ανθρώπους στην κατάσταση που ήταν πριν γεννηθούν. Καθώς είναι προετοιμασμένος για τον πόνο, γνωρίζοντας ότι οι οξείς πόνοι τελειώνουν σύντομα με το θάνατο, και όταν είναι ήπιοι, φέρνουν πολλά διαστήματα χαλάρωσης, και ότι, για τους άλλους πόνους, ανάλογα αν τους βρίσκουμε ανεκτούς ή όχι, είμαστε κύριοι, είτε να τους υποφέρουμε, ή να

---

<sup>113</sup> Αυτή δεν είναι, σύμφωνα με τον Επίκουρο, παρά από τις οδυνηρές συνέπειες τις οποίες φέρνει μαζί της και από τους πόνους οι οποίοι συνδέονται με αυτήν.

<sup>114</sup> Είμαστε λοιπόν εγκρατείς από ακράτεια, σύμφωνα με το λόγο του Πλάτωνα.

<sup>115</sup> Είναι το αντίθετο της κυνικής και στωικής θεωρίας, οι οποίες θέτουν το υπέρτατο αγαθό στο εκτελεσμένο έργο, στο να υπομένουμε την οδύνη, στην βούληση η οποία κάνει προσπάθεια «κόπο» (*πονείν*).

απαλλαγούμε από αυτούς φεύγοντας από τη ζωή όπως από ένα θέατρο<sup>116</sup>. Δεν πιστεύουμε καθόλου λοιπόν ότι κατακρίνουμε την δειλία και την αδυναμία, ή ότι υμνούμε την αφοβία και την δύναμη, για αυτές τις ίδιες. Απορρίπτουμε τις μεν γιατί είναι αχώριστές με τον πόνο, εκτιμούμε τις δε γιατί τις ακολουθεί η ηδονή.

## Κεφάλαιο 16

### Οι αρετές έχουν σκοπό τους την ηδονή.

#### Αρετή τέταρτη: Η δικαιοσύνη

Οι δίκαιοι είναι δίκαιοι από συμφέρον: 1<sup>ο</sup> γιατί δεν θέλουν να τιμωρηθούν από την κοινωνία. 2<sup>ο</sup> γιατί θέλουν να αποκτήσουν σεβασμό και τιμές.

Ταραχή του ανθρώπου που είναι άδικος.

Ένωση όλων των αρετών στην ηδονή, στον υπέρτατο σκοπό.

Μένει να μιλήσω για την δικαιοσύνη, και θα έχουμε μιλήσει για όλες τις αρετές. Αλλά αυτό που ειπώθηκε για τις άλλες τρεις ταιριάζει ακόμη και σ' αυτήν. Και αυτό που ήδη έχω αποδείξει για την φρόνηση, την εγκράτεια και την δύναμη της ψυχής, ότι είναι τόσο πολύ συνδεδεμένες με την ηδονή, που δεν μπορούμε να τις ξεχωρίσουμε, πρέπει να το εφαρμόσουμε και για την δικαιοσύνη, που όχι μόνο δεν βλάπτει κανένα, αλλά που δίνει πάντοτε εμπιστοσύνη και ηρεμεί το πνεύμα, και από αυτή την ίδια, και από την ελπίδα ότι δεν θα απωλέσουμε κανένα πράγμα από αυτά που μια αδιάφθορη φύση μπορεί να επιθυμήσει. Όπως η απερισκεψία, η παθιασμένη επιθυμία και η δειλία<sup>117</sup> βασανίζουν συνεχώς την ψυχή, συνεχώς την ταρασσουν και φέρνουν την σύγχυση, έτσι και η αδικία, αφού εγκατασταθεί στον νου, φέρνει την ταραχή με μόνη την παρουσία της. Και εάν, επιπλέον, κάνει κάποια άδικη πράξη, την έχει εκτελέσει μυστικά, δεν μπορεί να την εκμυστηρευθεί και να πιστεύει ότι το πράγμα θα μείνει πάντα κρυφό<sup>118</sup>. Ο κακός δεν μπορεί να

<sup>116</sup> Εδώ είναι ένα απελπισμένο φάρμακο, το οποίο ο σοφός, σύμφωνα με τον Επίκουρο, δεν πρέπει να το χρησιμοποιήσει παρά όταν πλέει τα λούστια. – Δες τα *Αποσπάσματα*.

<sup>117</sup> *Temeritas et libido et ignavia*: είναι τα αντίθετα των τριών αρετών για τις οποίες έχει ήδη μιλήσει: *Sapientia, Temperantia, Fortitudo*.

<sup>118</sup> Έτσι, πρώτον, η αδικία από μόνη την παρουσία της προκαλεί ταραχή: είναι χωρίς αμφιβολία επειδή ανατρέπει την ισορροπία των επιθυμιών και την αρμονία της ψυχής, δεύτερον, με τις άδικες πράξεις τις οποίες προκαλεί, δημιουργεί την δυσπιστία και το φόβο, νέα πηγή ανησυχίας και εσωτερικής ταραχής. Από αυτό βγαίνει αυτή η πολύ γνωστή δόξα

κρύψει τις πράξεις του: τον κυνηγούν η υποψία, η κοινή γνώμη, η φήμη. Μετά έρχεται ο κατηγορος, ο δικαστής. Πολλοί τελικά, όπως συνέβη κατά την υπατεία σου, κατήγγειλαν τον εαυτό τους<sup>119</sup>. Εάν υπάρχουν άνθρωποι πολύ δυνατοί ώστε να βρίσκονται σε κατάσταση ώστε να μην φοβούνται καθόλου την τιμωρία των νόμων, δεν παύουν γι' αυτό να φοβούνται τους θεούς. Και τις έγνοιες που τους κατατρώνουν, τις ανησυχίες που τους ξεσκίζουν μέρα και νύχτα, τις θεωρούν μαρτύριο που οι αθάνατοι θεοί τους στέλνουν<sup>120</sup>.

Αυτό λοιπόν που θα μπορούσαμε να βγάλουμε σε ωφέλεια ή ευχαρίστηση από μια κακή πράξη, μπορεί να μειώσει τόσο τις κακίες και τους πόνους της ζωής, που η κακή πράξη μεγαλώνει, είτε από τις επικρίσεις που δεχόμαστε, είτε από την τιμωρία των νόμων που φοβόμαστε, είτε από το μίσος που δημιουργούμε στον κόσμο; Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν άνθρωποι που, στο αποκορύφωμα των αγαθών, των τιμών και των αξιωμάτων, περιτριγυρισμένοι από ηδονές, μπορούν να ικανοποιούν χωρίς όριο τις επιθυμίες τους με τρόπο άδικο, τις αισθάνονται αντίθετα να ανάβουν κάθε μέρα περισσότερο. Αλλά αυτοί χρειάζεται περισσότερο να φυλακίζονται παρά να εκπαιδεύονται<sup>121</sup>.

Η πραγματική λογική προσκαλεί λοιπόν, όλους τους ανθρώπους που είναι πνευματικά υγιείς, στην δικαιοσύνη, στην ισότητα και στην πίστη. Και ότι αυτοί που δεν έχουν ούτε εξυπνάδα ούτε πόρους δεν πιστεύουν ότι θα βρουν ωφέλεια στην αδικία. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν επιτυχίες γι' αυτούς, ή τουλάχιστον διαρκείς επιτυχίες. Όσο γι' αυτούς που έχουν εξυπνάδα ή περιουσία, το συμφέρον τους είναι να κάνουν το καλό: από αυτό γεννιέται η εκτίμηση του κόσμου, και, αυτό που συμβάλει περισσότερο στην ηρεμία της

---

του Επίκουρου: *Ὁ δίκαιος ἀταρακτότατος, ὁ δ' ἄδικος πλείστης ταραχῆς γέμων.* ( Διογ. Λαερ. Χ, 146). Δες τα *Αποσπάσματα*.

<sup>119</sup> Είναι ακόμη η νόμιμη τιμωρία η οποία, σύμφωνα με τον Επίκουρο όπως και σύμφωνα με όλους σχεδόν τους ωφελμιστές, είναι το βασικό θεμέλιο της αδικίας. Δες στα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου την ωφελμιστική θεωρία του *κοινωνικού συμβολαίου*. Με αυτό το συμβόλαιο, οι άνθρωποι δεσμεύονται αμοιβαία να μην βλάπτουν καθόλου ο ένας τον άλλον, και να καθιερώνουν με αυτό τον τρόπο στην κοινωνία δικαιοσύνη η οποία, σύμφωνα με τον Επίκουρο, δεν υπάρχει καθόλου στη φύση. Είναι ο σπόρος των θεωριών του Hobbes και του Rousseau.

<sup>120</sup> Αυτός ο φόβος των θεών, τον οποίον επικαλείται ο Επίκουρος για να συγκρατήσει με ένα τελευταίο όφελος τον άδικο, είναι σε αντίφαση με το υπόλοιπο σύστημα του. Ο Επίκουρος δεν έχει ακριβώς για κύριο αντικείμενο του να απαλλάξει τον άνθρωπο από το φόβο των θεών; - Ξαναβρίσκουμε την ίδια αντίφαση στους σύγχρονους ωφελμιστές, στον Bentham για παράδειγμα.

<sup>121</sup> Αυτή η επίκληση στην φυσική δύναμη για να αναπληρώσει την ηθική συνείδηση είναι, από μέρους του Επίκουρου, παραδοχή αδυναμίας.



ζωής, η αγάπη των ομοίων μας. Για ποιο λόγο, λοιπόν, τέτοιοι άνθρωποι θα ήταν άδικοι;

Οι φυσικές επιθυμίες εύκολα ικανοποιούνται, χωρίς να προκαλούν βλάβη σε κανένα, και δεν πρέπει να αφεθούμε να παρασυρθούμε από τις άλλες, που δεν προσφέρουν τίποτα πραγματικά επιθυμητό, επειδή δεν γνωρίζουμε ότι κάνοντας άδικες πράξεις χάνουμε για το λόγο αυτό περισσότερο από ότι κερδίζουμε. Η δικαιοσύνη πρέπει να επιδιώκεται, λοιπόν, όχι γι' αυτή την ίδια, αλλά μόνο για τα πλεονεκτήματα που παίρνουμε από αυτήν. Είναι ευχάριστο να σε αγαπούν και να σε εκτιμούν όλοι, επειδή η ζωή τότε είναι πιο σίγουρη και πιο γλυκιά. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι πρέπει να απαγορεύσουμε την αδικία όχι μόνο για να αποφύγουμε τα μειονεκτήματα του περιβάλλοντος, αλλά κυρίως επειδή αυτή δεν αφήνει ποτέ να αναπνεύσουν με ηρεμία αυτούς που την δέχονται στην καρδιά τους<sup>122</sup>.

Εάν ακόμα και οι αρετές, τις οποίες οι άλλοι φιλόσοφοι συνηθίζουν να εξυμνούν τόσο πολύ, δεν έχουν άλλο σκοπό τους εκτός από την ηδονή, και αν η ηδονή είναι η μόνη που μας καλεί και μας προσελκύει σ' αυτήν από τη φύση της, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η ηδονή είναι το μέγιστο από τα αγαθά, και κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να ζούμε ευτυχισμένοι εκτός αν ζούμε μέσα στην ηδονή<sup>123</sup>.

## Κεφάλαιο 17

### **Ηδονές της ψυχής και του σώματος**

Οι ηδονές της ψυχής προέρχονται από αυτές του σώματος. Αλλά είναι μεγαλύτερες και πρέπει να τις επιδιώκουμε κατά προτίμηση. Οι σωματικές ηδονές περιορίζονται στο παρόν. Οι ψυχικές καλύπτουν το παρελθόν και το μέλλον.

Ο άμυαλος με ψυχικούς πόνους, δεν μπορεί παρά να είναι δυστυχής. Ο συνετός με ψυχικές ηδονές, δεν μπορεί παρά να είναι ευτυχισμένος.

Θα ερμηνεύσω με λίγα λόγια αυτό που είναι αχώριστο από αυτή την τόσο σωστή και αληθινή δοξασία.

Δεν κάνουμε καθόλου λάθος, όταν θεωρούμε την ηδονή ως το μεγαλύτερο αγαθό και τον πόνο ως το μεγαλύτερο κακό. Το λάθος είναι όταν αγνοούμε

---

<sup>122</sup> Δες, στις *Διευκρινίσεις*, τα ίδια επιχειρήματα τα οποία χρησιμοποιεί εδώ ο Επίκουρος αναπαράγονται εναλλάξ από τους περισσότερους ωφελμιστές.

<sup>123</sup> Αυτό το τελευταίο συμπέρασμα είναι αρκετά απρόβλεπτο, και δεν είναι παρά επανάληψη αυτών που είχαν λεχθεί πιο πάνω.

ποια πράγματα μπορούν πραγματικά να μας προσφέρουν ηδονή, ή να προκαλέσουν πόνο. Υποστηρίζω, όμως, ότι οι ηδονές και οι πόνοι της ψυχής προέρχονται από ηδονές και πόνους του σώματος, και συμφωνώ με αυτά που είπες πρωτίτερα, ότι αυτοί μεταξύ μας που σκέπτονται διαφορετικά, και είναι πολλοί αυτοί, δεν μπορούν ποτέ να υποστηρίξουν τη γνώμη τους<sup>124</sup>. Είναι αλήθεια ότι η ψυχική ηδονή δίνει χαρά, και η θλίψη της ψυχής φέρνει πόνο. Αλλά προέρχονται από το σώμα και σχετίζονται με το σώμα: πράγμα που δεν με εμποδίζει να παραδεχθώ ότι οι ηδονές και οι πόνοι της ψυχής είναι μεγαλύτερες από αυτές του σώματος. Με το σώμα, στην πραγματικότητα, δεν μπορούμε να έχουμε αίσθηση παρά μόνο για τα πράγματα του παρόντος. Με την ψυχή αισθανόμαστε αυτά που δεν υπάρχουν πλέον και αυτά που θα έρθουν στο μέλλον. Αν και υποφέρουμε εξ' ίσου στην ψυχή όταν υποφέρει το σώμα, όμως αυτό ίσως φέρνει μεγάλη αύξηση του πόνου, εάν σκεφτόμαστε, για παράδειγμα, ότι ένα ατελείωτο και αιώνιο κακό μας απειλεί. Και αυτά που λέω για τον πόνο, μπορούμε να τα χρησιμοποιήσουμε και για την ηδονή. Έχει πολύ μεγαλύτερη γοητεία όταν η ψυχή δεν φοβάται καθόλου το τέλος της. Και αυτή είναι μια προφανής απόδειξη ότι μια ακραία ηδονή ή ένας ακραίος πόνος της ψυχής συμβάλλει ακόμη περισσότερο στο να κάνει τη ζωή ευτυχισμένη ή δυστυχισμένη, από τις ίδιες εντυπώσεις, εάν αυτές δεν ήταν παρά μόνο σωματικές.

Δεν ισχυριζόμαστε, εξ' άλλου ότι, μόλις πάψουμε να έχουμε πλέον ηδονή, έρχεται αμέσως η θλίψη, εκτός εάν η ηδονή κατά τύχη αντικατασταθεί από τον πόνο. Αντίθετα, θεωρούμε την απουσία του πόνου ως αίτιο της χαράς, ακόμα και όταν η απουσία αυτή δεν συνοδεύεται από καμία αισθητή ηδονή. Και από αυτό μπορούμε να κρίνουμε πόσο μεγάλη ηδονή είναι να μην αισθανόμαστε κανένα πόνο<sup>125</sup>.

---

<sup>124</sup> Οι επικούρειοι, μη δεχόμενοι την πραγματική διάκριση ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή, που σχηματίζονται και το ένα και η άλλη από άτομα λίγο-πολύ στρογγυλά και λεία, δεν μπορούσαν να δεχθούν ότι δευτερεύουσες διακρίσεις ανάμεσα στις ηδονές του σώματος και αυτές της ψυχής. Σύμφωνα με τον Επίκουρο, η ηδονή της ψυχής δεν είναι παρά ανάμνηση ή πρόληψη (*πρωτοπάθεια*) των ηδονών του σώματος λίγο-πολύ μεταμφιεσμένη. (Κλήμ. Αλεξ., II, *Στρωμ.*). εάν οι ηδονές της ψυχής είναι προτιμητέες από αυτές του σώματος, είναι επειδή αυτές περιβάλλουν συγχρόνως το παρελθόν και το μέλλον, ενώ αυτές του σώματος περιορίζονται στην παρούσα στιγμή. Δες τα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου.

Η ωφελμιστική θεωρία του Επίκουρου βρίσκεται εδώ εντελώς σε ασυμφωνία με την θεωρία του Αρίστιππου και των Κυρηναϊκών, οι οποίοι υποστήριζαν την υπεροχή των πόνων και των ηδονών του σώματος επί των πόνων και των ηδονών της ψυχής. ( Διογ. Λαερ., II,8).

<sup>125</sup> Δες πιο πάνω, Κεφ. 11.

Αλλά, όπως η προσμονή των αγαθών που ελπίζουμε ότι θα μας δώσουν χαρά, η ανάμνηση αυτών που απολαύσαμε, δεν μας κάνει λιγότερο ευτυχισμένους. Οι ανόητοι βασανίζονται από κακά που δεν υπάρχουν πλέον. Οι φρόνιμοι, χάρις στις αναμνήσεις τους, αισθάνονται νέες ηδονές από τις ηδονές τους του παρελθόντος. Αλλά, δεν εξαρτάται παρά από μας<sup>126</sup> να θάψουμε κατά κάποιο τρόπο στην αιώνια λήθη τα δυσάρεστα πράγματα, και να θυμόμαστε διαρκώς ευχάριστες αναμνήσεις. Η ψυχή μας, προσκολλημένη με προσοχή στο παρελθόν, μπορεί να μας ξαναφέρει τον πόνο ή τη χαρά.

## Κεφάλαιο 18

### **Εγκώμιο στον Επίκουρο**

Ο Επίκουρος άνοιξε για όλους έναν εύκολο και ευθύ δρόμο προς την ευτυχία. Κατάλογος των αθλιότητων της ανθρωπότητας πριν από την εμφάνιση του Επίκουρου.

Δρόμε της ευτυχίας που είσαι εύκολος, ευθύς, ανοικτός σε όλους! Εάν η πιο επιθυμητή μοίρα είναι να ζούμε χωρίς πόνο και χωρίς θλίψη, και να απολαμβάνουμε τις μεγαλύτερες ηδονές του σώματος και της ψυχής, μπορούμε άραγε να πούμε ότι δεν έχουμε λησμονήσει τίποτα εδώ από αυτά που μπορούν να κάνουν ευχάριστη τη ζωή και να οδηγήσουν στο υπέρτατο αγαθό που αναζητούμε; Αυτός ο άνθρωπος που λες ότι είναι σκλάβος της ηδονής, ο Επίκουρος, σου φωνάζει ότι δεν υπάρχει καθόλου ευτυχία χωρίς φρόνηση, εντιμότητα, δικαιοσύνη. Ούτε φρόνηση, εντιμότητα, δικαιοσύνη, χωρίς ευτυχία<sup>127</sup>.

Πράγματι, επειδή δεν μπορεί να υπάρξει ηρεμία στην πόλη που βρίσκεται σε στάση, ούτε σε σπίτι όπου οι κύριοί του είναι διχασμένοι, πως μια ψυχή που δεν βρίσκεται σε συμφωνία με τον εαυτό της μπορεί να απολαύσει μια αγνή ηδονή; Όσο θα είναι ταραγμένη από διάφορα συναισθήματα, είναι αδύνατο να γευτεί την ηρεμία και την ανάπαυση<sup>128</sup>.

<sup>126</sup> « δεν εξαρτάται παρά από μας...». Είναι κάτι το οποίο θα αρνηθεί αργότερα ο Κικέρων.

<sup>127</sup> Ο Επίκουρος το λέει πράγματι ρητά. Δες τα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου.

<sup>128</sup> Εδώ είναι ιδέες δανεισμένες από τους Σωκρατικούς και τους πλατωνικούς. Η φαυλότητα είναι εσωτερική διχόνοια, συνεχής πάλη των αδυναμιών και των παθών που παρασύρουν την ψυχή προς κάθε κατεύθυνση. Η αρετή, αντίθετα, η οποία συνίσταται στην τέλεια ισορροπία των ικανοτήτων μας και στην αμοιβαία εγκράτεια των επιθυμιών μας, δημιουργεί την ειρήνη και την υγεία της ψυχής, πραγματοποιεί μέσα μας όπως και έξω την αρμονία και την δικαιοσύνη.

Εάν οι σωματικές ασθένειες είναι εμπόδιο για την ευχαρίστηση στη ζωή, κατά μείζονα λόγο δεν είναι μαρτύριο οι ασθένειες της ψυχής; Εννοώ με αυτό τις αχαλίνωτες και ακόρεστες επιθυμίες του πλουτισμού, της κυριαρχίας και των αισθησιακών ηδονών. Πρόσθεσε σ' αυτά τις στενοχώριες και τα βάσανα που αφήνουν συνεχώς να τους κατατρώγουν αυτοί που δεν θέλουν να αντιληφθούν ότι δεν πρέπει ποτέ να τυραννιούνται από αυτό που δεν είναι καθόλου πραγματικός σωματικός πόνος, ή από αυτό που δεν σέρνει από πίσω του καθόλου αλάθευτα ένα πόνος: και υπολόγισε τον μικρό αριθμό εκείνων που δεν τους πλήττει κάποια από αυτές τις ασθένειες, και που δεν τους κάνει απαραίτητα δυστυχείς.

Στη συνέχεια έρχεται ο θάνατος, που οι άνθρωποι τον βλέπουν σαν το βράχο του Ταντάλου, πάντοτε να κρέμεται από πάνω τους. Μετά η δεισιδαιμονία, που δεν αφήνει ποτέ σε ησυχία αυτούς που είναι προκατειλημμένοι. Δεν γνωρίζουν ούτε να ξαναφέρνουν στη μνήμη τους με ευχαρίστηση τα αγαθά που είχαν, ούτε να χαίρονται όπως πρέπει αυτά που έχουν. Και τρέμουν συνεχώς μέσα στην ανησυχία για το μέλλον που η αβεβαιότητα του τους κρατά συνεχώς σε άγχος<sup>129</sup>. Κυρίως όταν αντιληφθούν ότι εργάστηκαν μάταια για να αποκτήσουν πλούτη, δύναμη, εξουσία και δόξα, και ότι όλες οι ηδονές που επιθυμούσαν να απολαύσουν, και που τους στοίχισαν τόσους πόνους, τους ξεφεύγουν χωρίς επιστροφή, τότε αφήνονται σε ολοκληρωτική θλίψη. Βλέπουμε άλλους με πνεύμα μικρόψυχο και στενό, που πάντα είναι απαισιόδοξοι για όλα, ή που είναι μοχθηροί, ζηλότυποι, δύσκολοι στη ζωή, κακολόγοι, δύσμορφοι, άλλους, πάντα βορά σε κούφιους έρωτες, άλλους, ζωηρούς, θρασείς, άδικους, παράφορους, και συγχρόνως επιπόλαιους και μη εγκρατείς, που το μυαλό τους δεν είναι ποτέ στην ίδια κατάσταση. Τέτοιοι άνθρωποι δεν σταματούν καθόλου να υποφέρουν. Όπως, ανάμεσα σε τόσους ανόητους, δεν υπάρχει κανένας να γνωρίζει την ευτυχία, έτσι επίσης δεν υπάρχει κανένας συνετός που να μην είναι ευτυχισμένος<sup>130</sup>. Και έχουμε καλύτερες βάσεις από τους στωικούς για να το υποστηρίξουμε. Διότι δεν υπάρχει, λένε, πραγματικό αγαθό από δεν γνωρίζω ποια σκιά που την

---

<sup>129</sup> Πλούταρχος, Περί Δεισιδαιμονίας, 4: «Η δεισιδαιμονία κάνει τον φόβο της πιο μεγάλο από τη ζωή της, και συνδέει στο θάνατο φαντασία αθάνατων κακών. Και ενώ τελειώνει όλα τα προβλήματα της και όλα τα έργα της, φαντάζεται ότι πρέπει να αρχίσει άλλα το οποία δεν θα τελειώσουν ποτέ».

<sup>130</sup> « Neque stultorum quisquam beatus, neque sapientum non beatus».

ονομάζουν *ηθική αξία*, όνομα πιο όμορφο παρά στέρεο. Και ισχυρίζονται ότι η αρετή, με αυτό το στήριγμα, δεν ζητά κανένα άλλο αγαθό, και ότι αρκείται σ' αυτή την ίδια για να είναι ευτυχισμένη.

## Κεφάλαιο 19

### **Ο στωικός σοφός και ο επικούρειος σοφός**

#### **Ανώφελη η λογική των στωικών και απαραίτητη η επικούρεια φυσική.**

Οι επικούρειοι δεν είναι τόσο μακριά όσο φαίνεται από τους στωικούς. Σημεία σύγκλισης των δύο φιλοσοφιών.

Εάν ο Επίκουρος παραμελούσε την διαλεκτική, στην οποία είναι προσηλωμένοι οι στωικοί<sup>131</sup> και οι ακαδημαϊκοί, είναι επειδή έκρινε ότι ήταν ελάχιστα ωφέλιμη για την ευτυχία της ζωής.

Εάν αποδίδει τόση σπουδαιότητα στη φυσική, είναι επειδή θεμελιώνει την ηθική του, αφαιρώντας συγχρόνως τον φόβο για τα κατώματα των θεών και την αναγκαιότητα των πραγμάτων.

Οι στωικοί θα μπορούσαν να προωθήσουν μια παρόμοια δοξασία, όχι μόνο χωρίς να τους αντικρούουμε, αλλά ακόμη και με την έγκρισή μας: γιατί, να ποιος είναι ο σοφός, σύμφωνα με τον Επίκουρο. Ο σοφός θέτει όρια στις ηδονές του, περιφρονεί τον θάνατο, πιστεύει για τους αθάνατους θεούς ότι πρέπει να πιστεύει κανείς γι' αυτούς, αλλά χωρίς κανένα τρόμο, και αν πρέπει να φύγει από τη ζωή, δεν διστάζει<sup>132</sup>. Με αυτό τον τρόπο είναι πάντα στην ηδονή, διότι δεν υπάρχει καμιά στιγμή όπου οι πόνοι υπερκαλύπτουν τις ηδονές. Θυμάται με ευχαρίστηση τα πράγματα του παρελθόντος, απολαμβάνει τις ηδονές του παρόντος, και μετρά με την σκέψη του την ποσότητά τους και την ποιότητά τους, δεν κρέμεται από τα γεγονότα του μέλλοντος: τα αναμένει με ηρεμία, καθώς είναι πολύ μακριά από όλα τα ελαττώματα και όλα τα λάθη για τα οποία μιλήσαμε προ ολίγου, αισθάνεται μεγάλη ηδονή όταν συγκρίνει τη ζωή του με αυτή των ανόητων<sup>133</sup>, και όταν θυμάται τους πόνους, γνωρίζει να τους αντισταθμίζει<sup>134</sup>, και βρίσκει ότι ποτέ δεν είναι τόσο μεγάλοι και η απόλαυση είναι πάντα μεγαλύτερη από τον πόνο. Ο Επίκουρος λέει επίσης πολύ σωστά ότι η τύχη λίγο επηρεάζει τη ζωή του

---

<sup>131</sup> Οι επικούρειοι στο Γαλλικό κείμενο. (Σ.Μ.)

<sup>132</sup> Μέχρις εδώ ο στωικός σοφός και ο επικούρειος σοφός μοιάζουν εντελώς.

<sup>133</sup> Δεν είναι ηδονή μεγάλης καλοσύνης.- Δες τα *Αποσπάσματα* του Λουκρήτιου.

<sup>134</sup> Αντισταθμίζει τους πόνους του σώματος με τις χαρές της ψυχής.

σοφού<sup>135</sup>, και ότι δεν υπάρχουν τόσο σοβαρές υποθέσεις, που να μην μπορεί να τις ελέγχει με τη λογική σκέψη και τη φρόνηση, και ότι δεν μπορούμε να δοκιμάσουμε ηδονή μεγαλύτερη στον άπειρο χρόνο από αυτή του σοφού στο χρόνο που ορίζει η ζωή<sup>136</sup>.

Σε ότι αφορά τη διαλεκτική σας<sup>137</sup>, θεωρεί ότι δεν χρησιμεύει ούτε για να ζούμε πιο ευχάριστα ούτε να συλλογιζόμαστε καλύτερα<sup>138</sup>, αλλά έδωσε μεγάλη αξία στη φυσική. Με την επιστήμη αυτή, πράγματι, μπορούμε να γνωρίσουμε την έννοια των λέξεων, τη φύση του λόγου, τις πραγματικές ή λανθασμένες συνέπειες<sup>139</sup>, και αφ' ετέρου, διδαγμένοι για τη φύση όλων των πραγμάτων, έχουμε απαλλαγεί από κάθε δεισιδαιμονία, έχουμε αποβάλλει τον φόβο του θανάτου, δεν μας ταραάζει καθόλου αυτή η άγνοια από την οποία γεννιέται συχνά φρικτός τρόμος. Η ίδια η ηθική δεν μπορεί παρά να κερδίσει από τη γνώση αυτών που η φύση απαιτεί. Τότε, οδηγούμενοι από αυτό τον κανόνα που φαίνεται να κατέβηκε από τον ουρανό<sup>140</sup> και ανάγοντας σ' αυτόν κάθε μας κρίση, καμιά άλλη γλώσσα δεν θα μπορέσει να μας πείσει. Αντίθετα, εάν δεν έχουμε γνώση της φύσης, δεν θα μπορέσουμε ποτέ να υπερασπίσουμε τις κρίσεις των αισθήσεων. Αλλά, κάθε τι που αντιλαμβανόμαστε με την ψυχή έχει την ρίζα του στις αισθήσεις<sup>141</sup>. Εάν η αναφορά τους είναι πιστή, όπως διδάσκει ο Επίκουρος<sup>142</sup>, μπορούμε να έχουμε πραγματική αντίληψη των πραγμάτων. Αντίθετα αυτοί που λένε ότι, με τις αισθήσεις, δεν μπορούμε να έχουμε πραγματική αντίληψη, και που τις θεωρούν αναξιόπιστους κριτές<sup>143</sup>, είναι ανίκανοι, από τη στιγμή που οι αισθήσεις μπαίνουν στο περιθώριο, να ερμηνεύσουν ακόμη και αυτό που θέλουν να πουν. Τέλος, χωρίς την σπουδή της επιστήμης των πραγμάτων της φύσης, δεν θα υπήρχε τίποτα στο οποίο

---

<sup>135</sup> Δες τα Αποσπάσματα του Επίκουρου. Δες *Tusc.*, V, 9.

<sup>136</sup> Δες τα αποσπάσματα του Επίκουρου.

<sup>137</sup> «Η διαλεκτική σας»: αυτή του Τριάριου και του Κικέρωνα, δηλαδή των στωικών και των ακαδημαϊκών.

<sup>138</sup> Ο Τορκουάτος θα ξαναρχίσει και θα επιστρέψει στον Κικέρωνα τις κατηγορίες τις οποίες αυτός ο τελευταίος είχε απευθύνει ενάντια στον Επίκουρο στο θέμα της λογικής του και της ηθικής του. Η οξυδερκής διαλεκτική των ακαδημαϊκών και των στωικών δεν χρησιμεύει σε τίποτα στην ευδαιμονία της ζωής: γι' αυτό ο Επίκουρος την περιφρονεί.

<sup>139</sup> Ο Κικέρων θεωρεί εδώ τη λογική ή το επικούρειο κανονικό απλό μέρος της φυσικής. Σε αυτό είναι πιστός στο πνεύμα του Επίκουρου, ο οποίος εξαρτούσε εντελώς την λογική από την φυσική, για να εξαρτηθεί στη συνέχεια και τις δυο από την ηθική.

<sup>140</sup> Αυτός ο κανόνας, ότι οι αισθήσεις είναι οι μόνοι κριτές του αγαθού και του αληθινού, και ότι το υπέρτατο αγαθό είναι η ηδονή.

<sup>141</sup> Είναι το γνωμικό της αισθητικότητας: « *Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu* ».

<sup>142</sup> Δες τα Αποσπάσματα του Επίκουρου.

<sup>143</sup> Οι Πυρρωνικοί και οι ακαδημαϊκοί.

θα μπορούσαμε να στηρίξουμε την συμπεριφορά μας στη ζωή. Από αυτή αποκτούμε την πνευματική σταθερότητα ενάντια στον φόβο του θανάτου και ενάντια στην δεισιδαιμονία: εισχωρώντας στα μυστικά της φύσης, κατορθώνουμε να έχουμε ήρεμο πνεύμα, εμβαθύνοντας πολύ στο τι είναι τα πάθη, γινόμαστε μετριοπαθείς: Τελικά, όπως μόλις απέδειξα, επιτυγχάνουμε να κατέχουμε τον κανόνα της γνώσης που δίνει την ορθότητα στην κρίση και διδάσκει να ξεχωρίζουμε το πραγματικό από το ψεύτικο.

## Κεφάλαιο 20

### Επικούρειες θεωρίες για την φιλία

Σπουδαιότητα της φιλίας στην επικούρεια φιλοσοφία.

1° ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ. Η φιλία είναι ιδιοτελής και δεν αγαπάμε παρά τον εαυτό μας διαμέσου των άλλων.

2° ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΩΝ. Η φιλία γίνεται με το χρόνο ανιδιοτελής, και στο τέλος αγαπάμε τον φίλο μας γι' αυτόν τον ίδιο.

3° ΘΕΩΡΙΑ ΑΛΛΩΝ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΩΝ. Σχηματίζεται μεταξύ των φίλων ένα είδος ανεκδήλωτης συμφωνίας, με την οποία αγαπιούνται ο ένας με τον άλλο όχι λιγότερο από ότι ο καθένας από αυτούς αγαπά τον εαυτό του.

Μένει τώρα να μιλήσω για ένα αντικείμενο που ανήκει κατ' ανάγκη στο θέμα που συζητάμε, είναι η φιλία, που, για τη Σχολή σας, εκμηδενίζεται, εάν είναι αλήθεια ότι η ηδονή είναι το μεγαλύτερο αγαθό.

Αλλά, απέχει πολύ από την πραγματικότητα ότι ο Επίκουρος δεν δίνει σημασία στη φιλία, αντίθετα λέει ότι «από όλα όσα η φρόνηση μπορεί να αποκτήσει για να κάνει τη ζωή ευτυχισμένη, δεν υπάρχει τίποτα πιο εξαιρετικό, πιο καρποφόρο και πιο πλεονεκτικό από τη φιλία<sup>144</sup>». Αυτό που δίδαξε με τα μαθήματά του, το επιβεβαίωσε με τη ζωή του και τη συμπεριφορά του και θα αντιληφθούμε καλύτερα αυτή την αξία, εάν θυμηθούμε τους αρχαίους μύθους, όπου ξεκινώντας από τον Ορέστη και μέχρι τον Θησέα, βρίσκουμε μόλις τρία ζευγάρια φίλων<sup>145</sup>. Τι πολυάριθμο στρατό φίλων<sup>146</sup>, στενά συνδεδεμένων ο ένας με τον άλλο, δεν είχε

---

<sup>144</sup> Δες τα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου.

<sup>145</sup> Ορέστης και Πυλάδης, Αχιλλέας και Πάτροκλος, Θησέας και Πειρίθους. Δες Πλουτ., *De Amic. Multit.*, p. 93 e. Λουκιανός *Τόξαρις*, 10.

<sup>146</sup> *Greges amicorum*. Οι φίλοι του Επίκουρου, λέει ο Διογένης Λαέρτιος, ήταν τόσο πολυάριθμοι ώστε ολόκληρη πόλεις δεν μπορούσαν να τους χωρέσουν. ( *Δες Αποσπάσματα*). – Φιλία λίγο μεγάλη για να είναι ζωντανή.

συγκεντρώσει ο Επίκουρος σ' ένα μόνο σπίτι μικρό σε επιφάνεια<sup>147</sup>! Όλοι οι επικούρειοι δεν ακολουθούν ακόμη το παράδειγμά του; Αλλά ας επανέλθουμε στο θέμα μας, δεν είναι καθόλου οι άνθρωποι για τους οποίους πρέπει να μιλήσουμε.

Στη συζήτηση για τη φιλία, βρίσκω τρεις διαφορετικές απόψεις, ανάμεσα στους δικούς μας. Μερικοί<sup>148</sup> αρνούνται ότι πρέπει να επιδιώκουμε τις ηδονές που αφορούν τους φίλους μας για αυτές τις ίδιες, όπως αυτές που αφορούν εμάς. Η φιλία φαίνεται να κλονίζεται λίγο από αυτό το σύστημα, αλλά μπορούμε να υποστηρίξουμε αυτή την άποψη, και, κατ' εμέ, η απάντηση είναι εύκολη. Η φιλία, λένε, ακριβώς όπως και οι αρετές, είναι αχώριστη από την ηδονή. Η ζωή ενός μοναχικού ανθρώπου και χωρίς φίλους εκτεθειμένη σε κινδύνους, σε συνεχείς συναγερμούς, αυτός ακριβώς είναι ο λόγος που μας οδηγεί να κάνουμε φίλους. Και όταν κατορθώσουμε να τους αποκτήσουμε, το πνεύμα ήρεμο και καθησυχασμένο δεν μπορεί να εγκαταλείψει πλέον την ελπίδα να αποσπάσει κάποια ηδονή.

Αλλά, όπως τα σημάδια της περιφρόνησης είναι εξ' ολοκλήρου αντίθετα με την ηδονή, έτσι τίποτα δεν είναι πιο κατάλληλο να προκαλέσει την ηδονή και να την διατηρήσει, από μια αμοιβαία φιλία, που δεν είναι μόνο μια απολαυστική υπόθεση στο ίδιο το παρόν, άλλα που μας δίνει επίσης υπόσχεση για μεγάλη βοήθεια στο μέλλον. Όπως, λοιπόν είναι αδύνατο να ζήσουμε μια ζωή πραγματικά ευτυχισμένη χωρίς τη φιλία, και να διατηρήσουμε για μεγάλο χρονικό διάστημα τη φιλία εάν δεν αγαπάμε τους φίλους μας όπως τον εαυτό μας, έτσι συμβαίνει να αγαπάμε τους φίλους μας με τέτοιο τρόπο, και καθώς η φιλία συνδέεται έτσι με την ηδονή, δεν αισθανόμαστε λιγότερη χαρά ή πόνο από τον φίλο μας για αυτά που του συμβαίνουν ευχάριστα ή ενοχλητικά<sup>149</sup>.

Έτσι, ένας άνθρωπος συνετός θα έχει πάντα τα ίδια συναισθήματα για τα συμφέροντα των φίλων του όπως ακριβώς με τα δικά του, και κάθε τι που

---

<sup>147</sup> Αυτό το σπίτι, βρισκόμενο στο εσωτερικό των Αθηνών, ήταν περιτριγυρισμένο από κήπους, με τέτοιο τρόπο ώστε ο Επίκουρος, στο μέσο της πόλης, κατοικούσε στην εξοχή. «*Primus hoc instituit Epicurus otti magister, Usque ad eum moriss non fuerat in oppidis habitari cura*». Pline, *Hist. Nat.* XIX, 4.

<sup>148</sup> « Μερικοί», είναι οι πιο πιστοί μαθητές του Επίκουρου.

<sup>149</sup> Σε αυτό το περίεργο απόσπασμα όπου ο Επίκουρος προλαβαίνει τις «γεννήσεις των συναισθημάτων» της σύγχρονης αγγλικής σχολής, βλέπουμε η φιλία, στην αρχή εντελώς συμφεροντολόγα, μεταβάλλεται λίγο-λίγο κάτω από τη δράση του ίδιου του συμφέροντος, και τείνει προς την αφιλοκέρδεια.



κάνει για να προκαλέσει στον εαυτό του ευχαρίστηση, θα το κάνει με χαρά για να προκαλέσει ηδονή στο φίλο του. Να πως αυτά που είπαμε, ότι η ηδονή είναι αχώριστη με την αρετή, πρέπει να λεχθεί και για τη φιλία, και «η ίδια γνώση, λέει ο Επίκουρος, που μας έχει κάνει δυνατούς ενάντια στο φόβο ενός κακού με απροσδιόριστη διάρκεια ή με μεγάλη διάρκεια, μας έδειξε ότι, στον περιορισμένο χρόνο της ζωής, η φιλία είναι το πιο σίγουρο καταφύγιο που θα μπορούμε να κατέχουμε.<sup>150</sup>»

Υπάρχουν άλλοι επικούρειοι που, φοβούμενοι πολύ την προσέγγισή της Σχολής σας, και επειδή φοβούνται ότι αυτό θα θίξει την φιλία, να πουν, δηλαδή, ότι πρέπει να την επιδιώκουμε μόνο λόγω της ηδονής, κάνουν μια μεγαλοφυή διάκριση. Παραμένουν και αυτοί απόλυτα σύμφωνοι με την άποψη ότι η ηδονή δημιουργεί τους πρώτους δεσμούς της φιλίας: αλλά, λένε, όταν η χρήση της τους έχει κάνει πιο στενούς και πιο οικείους, μόνο η φιλία ενεργεί και γίνεται αισθητή. Τότε, ανεξάρτητα από κάθε είδους ωφέλεια, αγαπάμε τους φίλους μας μόνο γι' αυτούς τους ίδιους. Πράγματι, εάν τα σπίτια, οι ναοί, οι πόλεις, τα γυμναστήρια, η εξοχή, οι σκύλοι, τα άλογα, οι ψυχαγωγίες, μας γίνονται αγαπητά από την συνήθεια που αποκτούμε με την άσκηση ή το κυνήγι<sup>151</sup>, πόσο πιο εύκολα και πιο σωστά η συνήθεια θα προκαλέσει το ίδιο αποτέλεσμα ως προς τους ανθρώπους<sup>152</sup>!

---

<sup>150</sup> Είναι η μετάφραση αυτής της πρότασης του Επίκουρου ( Διογ. Λαερ. Χ, 149): « Η ίδια η σκέψη, που μας όπλισε με θάρρος πως κανένα φοβερό πράγμα δεν διαρκεί αιώνια ή έστω για πολύ, μας πείθει και για το ότι στα καθημερινά πράγματα η ασφάλεια συντελείται πρωτίστως με την φιλία». Δες τα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου.

<sup>151</sup> Οι σχολιαστές έχουν δώσει πολλά διδάγματα αυτού του αποσπάσματος. Έχουμε απορρίψει αυτό του Boeckel για να υιοθετήσουμε ένα δίδαγμα που είναι περισσότερο σύμφωνο με τα χειρόγραφα και το οποίο φαίνεται να μας παρέχει συγχρόνως την πιο αποδεκτή φιλοσοφική έννοια. Δες την έκδοση μας του λατινικού κειμένου.

<sup>152</sup> Η πρώτη γνώμη, σύμφωνα με την οποίαν η φιλία θα ήταν εντελώς ιδιοτελής, είναι η γνώμη του Επίκουρου. Αυτή η δεύτερη θεωρία, σύμφωνα με την οποίαν καταλήγουμε να αγαπάμε τους φίλους μας για το ίδιο τον εαυτό τους ( *non propter voluptatem, sed propter se*), είναι κάποιων σύγχρονων επικούρειων (δες πιο κάτω, I. II, κεφ. 26). Γνωρίζουμε εντούτοις με πόσο σεβασμό οι μαθητές του Επίκουρου συντηρούσαν και επαναλάμβαναν όλες τις θεωρίες του δασκάλου τους, ως θεωρίες στις οποίες υπήρχε ιεροσουλία να μην αλλάξουν τίποτα. Πρέπει, από την προέλευση της, η αδυναμία να αγαπάμε τους άλλους, στην οποίαν μας καταδικάζει η ωφελιμιστική θεωρία, να φαινόταν πολύ σκληρή στους επικούρειους, ώστε να είναι αποφασισμένοι να αλλάξουν τόσο σοβαρά τη θεωρία του δασκάλου τους. Κατά τα άλλα, να μην κάνουμε λάθος, ακόμη και σε αυτή την παραχώρηση την οποίαν έκαναν στους αντιπάλους τους, έμειναν πιστοί στο πνεύμα του Επίκουρου, στην θεωρία του εγωισμού. Η φιλία όπως την αντιλαμβάνονται είναι απλά το αποτέλεσμα μιας «συνήθειας». Οι πιο σύγχρονοι επικούρειοι θα πουν για μια «συνειρμός παραστάσεων». – Κάνουμε φίλο με σκοπό την ωφέλεια, όπως παίρνουμε έναν σκύλο για το κυνήγι. Κατόπιν, με τον ίδιο τρόπο που κυνηγούμε με τον σκύλο καταλήγουμε να συνδεόμαστε με τον σκύλο, έτσι, ζώντας με τον φίλο μας, καταλήγουμε να συνδεόμαστε με το ίδιο το πρόσωπο του φίλου μας: καθαρά

Τέλος, το τρίτο συναίσθημα κάποιων από μας για την φιλία, είναι ότι σχηματίζεται μεταξύ των συνετών ανθρώπων ένα είδος συμφωνίας που τους εμπλέκει να μην αγαπούν τους φίλους τους λιγότερο από ότι τον εαυτό τους. Αυτό που αντιλαμβανόμαστε εύκολα, επειδή είναι εύκολο πεισθούμε, από πολυάριθμα παραδείγματα, είναι ότι κατά βάθος τίποτα δεν είναι πιο κατάλληλο να κάνουμε τη ζωή ευχάριστη από ένα δεσμό φιλίας<sup>153</sup>.

Για πολλούς λόγους. Μπορούμε να κρίνουμε ότι, απέχοντας πολύ από το να καταστρέψουμε την φιλία θέτοντας το υπέρτατο αγαθό στην ηδονή, θα ήταν το ίδιο αδύνατο, χωρίς αυτήν να δημιουργήσουμε οποιοδήποτε δεσμό φιλίας μεταξύ των ανθρώπων.

## Κεφάλαιο 21

### Επίλογος

Σαφήνεια της επικούρειας φιλοσοφίας. Εάν ο Επίκουρος θεωρείται από τον Κικέρωνα ελάχιστα σοφός, τουλάχιστον κατείχε την μόνη πραγματικά χρήσιμη επιστήμη, την επιστήμη της ευτυχίας.

Εάν οι αρχές που μόλις σας ανέπτυξα είναι πιο καθαρές και πιο φωτεινές ακόμα και από τον ήλιο, εάν αντλούνται από την πηγή της φύσης, εάν επιβεβαιώνονται από την αλάνθαστη μαρτυρία των αισθήσεων, εάν τα παιδιά, εάν ακόμα και τα ζώα, που η κρίση τους δεν έχει διαφθαρεί ούτε τροποποιηθεί, μας φωνάζουν, με τη φωνή της φύσης, ότι τίποτα δεν μπορεί να φέρει την ευτυχία εκτός από την ηδονή, και τίποτα δεν μπορεί να φέρει την δυστυχία εκτός από τον πόνο, ποιες πράξεις ευγνωμοσύνης δεν χρωστάμε άραγε σ' αυτόν που, ευαίσθητος σ' αυτή τη φωνή, άκουσε τόσο καθαρά και αντιλήφθηκε σε βάθος όλα αυτά που η φωνή θέλει να πει, που έβαλε όλους τους συνετούς ανθρώπους στο δρόμο της ευχάριστης και ήρεμης ζωής; Ακόμα και αν ο Επίκουρος σου φαίνεται ελάχιστα σοφός, είναι αυτός που

---

μηχανικό αποτέλεσμα της συνήθειας. Πίσω από αυτό τον μηχανισμό ανακαλύπτουμε πάντοτε, ως πρώτο ελατήριο, τον εγωισμό. – Αυτή η θεωρία των επικούρειων, η οποία δεν έχει καθόλου γίνει κατανοητή, θα βρεθεί ξανά στην σύγχρονη αγγλική σχολή.

<sup>153</sup> Σύμφωνα με αυτή την τελευταία θεωρία, η φιλία των ατόμων, όπως η ίδια η κοινωνία, στηρίζεται σε ένα είδος σιωπηρής σύμβασης. Αλλά τι θα εμποδίσει τον επικούρειο, σε δεδομένη στιγμή, να παραβιάσει αυτή τη συμφωνία εάν τον υποχρεώσει το συμφέρον; Δες πιο κάτω, 1, II, 26.

θεωρούσε ότι δεν υπάρχει επιστήμη χρήσιμη εκτός από αυτή που διδάσκει να μπορούμε να ζούμε ευτυχισμένα<sup>154</sup>.

Θα ήθελε άραγε να χρησιμοποιήσει το χρόνο όπως κάναμε εμείς, ο Τριάριος και εγώ, με τη συμβουλή σου, και να φυλλομετρά τους ποιητές, στους οποίους δεν βρίσκουμε παρά διασκέδαση των παιδιών και τίποτα το στέρεο; Ή άραγε, θα εξαντλούσε τον εαυτό του, όπως ο Πλάτωνας, να μελετά μουσική, γεωμετρία, αριθμητική, και την κίνηση των άστρων, επιστήμες που, θεμελιωμένες εξ' ολοκλήρου σε λανθασμένες αρχές, δεν μπορούν ποτέ να μας οδηγήσουν στην αλήθεια, και που, αν παρ' όλα αυτά μας οδηγούσαν στην αλήθεια, δεν θα μπορούσαν να κάνουν τη ζωή ούτε καλύτερη ούτε πιο ευχάριστη; Θα ήταν άραγε, προσκολλημένος σε όλες αυτές τις τέχνες, για να εγκαταλείψει την τέχνη της ζωής, τέχνη τόσο μεγάλη, τόσο επίπονη, τόσο καρποφόρα; Όχι, ο Επίκουρος δεν ήταν καθόλου αμόρφωτος, αλλά αμόρφωτοι είναι αυτοί που πιστεύουν ότι πρέπει να διδάσκονται μέχρι τα γεράματά τους πράγματα για τα οποία τα παιδιά ντρέπονται όταν δεν τα έχουν μάθει.

Μόλις, λέει ο Τορκουάτος τελειώνοντας, παρουσίασα την άποψη μου, και δεν είχα άλλη πρόθεση από το να προκαλέσω την κρίση σου. Ποτέ, μέχρι τώρα, δεν είχα βρει ευκαιρία να μιλήσω γι' αυτό το θέμα με τόση ελευθερία.

---

<sup>154</sup> Συγκρίνετε τον έπαινο του Επίκουρου στα *Αποσπάσματα* του Λουκρήτιου.

# Κικέρων

## ΓΙΑ ΤΑ ΥΠΕΡΤΑΤΑ ΑΓΑΘΑ ΚΑΙ ΤΑ ΥΠΕΡΤΑΤΑ ΚΑΚΑ

### ΒΙΒΛΙΟ 2

#### Κεφάλαιο 1

#### Εισαγωγή

Ο Κικέρων δεν θέλει να θεωρείται ως ο φιλόσοφος που κάνει μάθημα σε μια σχολή. Προτιμάει να χρησιμοποιεί τη σωκρατική μέθοδο και να προχωρά με ερωτήσεις και απαντήσεις.

Τότε, καθώς και οι δύο είχαν στρέψει το βλέμμα τους σε μένα και φαίνονταν έτοιμοι να με ακούσουν: - Μη με κοιτάτε, σας παρακαλώ, τους είπα, σαν φιλόσοφο που θα ήθελε να κάνει μάθημα δημοσίως. Αυτό είναι κάτι το οποίο δεν εγκρίνω καθόλου σε κανέναν φιλόσοφο. Ο Σωκράτης, τον οποίον μπορούμε δίκαια να τον ονομάσουμε πατέρα της φιλοσοφίας, έκανε ποτέ κάτι παρόμοιο; Το χρησιμοποιούσαν αυτοί τους οποίους αποκαλούσαν τότε σοφιστές. Ο Γοργίας ο Λεοντίνος<sup>155</sup> ήταν ο πρώτος από αυτούς που τόλμησε να ζητήσει δημόσια να τον ερωτήσουν, δηλαδή, να του υποδείξουν το θέμα που ήθελαν να συζητήσει: τολμηρό εγχείρημα, και θα έλεγα ακόμα και παράτολμο, εάν αυτή η χρήση δεν είχε καθιερωθεί από τότε μέχρι τους φιλοσόφους της εποχής μας<sup>156</sup>.

Γιατί ο Σωκράτης, όπως φαίνεται μέσα από τον Πλάτωνα, κορόιδευε τον Γοργία και όλους τους άλλους σοφιστές, και αντίθετα ερωτώντας αυτούς με τους οποίους συνομιλούσε, συνήθιζε να τους βγάζει τα συναισθήματα τους,

---

<sup>155</sup> Ο Γοργίας από τους Λεοντίνους, στη Σικελία, ο πιο διάσημος από τους σοφιστές, μετά τον Πρωταγόρα. Η θεωρία του, η οποία συνδεόταν έμμεσα με τον ιδεαλισμό του Παρμενίδη και των Ελεατών, ήταν απόλυτος σκεπτικισμός. Προσπαθούσε να τον καθιερώσει στην διατριβή του *Για τη φύση*, όπου υποστήριζε διαδοχικά αυτές τις τρεις θέσεις: 1<sup>ο</sup> τίποτα δεν υπάρχει, 2<sup>ο</sup> εάν υπάρχει κάτι, αυτό το κάτι δεν μπορεί να γίνει γνωστό, 3<sup>ο</sup> εάν υπάρχει και γίνεται γνωστό, δεν μπορεί να δειχθεί στους άλλους. ( Αριστ., *για τον Ξεν.*, 5. Σέξτος Εμπειρικός, *προς Μαθημ.*, VIII, 65). Στο έργο *Γοργίας* του Πλάτωνα αναπτύσσονται τα ηθικά αποτελέσματα, τα πολιτικά και τα θρησκευτικά αυτού του σκεπτικισμού. – Ο Γοργίας έζησε μέχρι τα εκατόν επτά του χρόνια σύμφωνα με κάποιους ( Κικ. *De senect.*), εκατόν εννέα σύμφωνα με άλλους (Quint., *Inst. Or.*, III), περιβαλλόμενος από γενικό θαυμασμό. Του ανήγειραν, λένε, άγαλμα από χρυσό μέσα στον ναό των Δελφών. (Κικ. *De Orat.*, III, XXXII). Σε αυτά τα θέματα για τα οποία παρακαλούσε το λαό να του απευθυνθεί και στα οποία προσπαθούσε να απαντήσει, δες *Ο Γοργίας*, I.

<sup>156</sup> Οι νέοι ακαδημαϊκοί.

για να απαντήσουν αυτό που έκρινε κατάλληλο. Αυτή η συνήθεια, αφού είχε παραμεληθεί για αρκετό καιρό μετά απ' αυτόν, την επανέφερε ο Αρκεσίλαος<sup>157</sup>, και ήθελε αυτοί που επιθυμούσαν να μάθουν κάτι από αυτόν, να αρχίσουν να λένε οι ίδιοι τα συναισθήματά τους, αντί να του θέτουν

---

<sup>157</sup> Ο Αρκεσίλαος, από την Πιτάνη της Αιολίδας, ήταν στην αρχή μαθητής του Πολέμωνα. Μετά τον θάνατο αυτού του τελευταίου, εγκατέλειψε την αρχαία ακαδημία για να ιδρύσει την δεύτερη ή μέση Ακαδημία. Πιστεύοντας ότι θα επιστρέψει στη θεωρία του Πλάτωνα, ενώ δεν έκανε τίποτα άλλο από το να εκθέτει την επιρροή του Πύρρωνα και των σκεπτικίων, ίδρυσε την θεωρία του πιθανοτισμού και της καθολικής πιθανότητας. «Ex variis Platonis libris sermonibusque Socraticis hoc maxime arripuit, nihil esse certi, quod aut sensibus, aut animo percipi possit». (Κικ. *De Orat.*, III, 18. *Δες Acad.*, I, 12. Διογ. Λαερ., IV, 32, 33. Σέξτος Εμπ., *Hyp. Pyrrh.*, I, 234. Numen, Ap. Eus, *Praep. Ev.*, XIV, 5, 6). Η μέθοδος διδασκαλίας που εφαρμόζε ο Αρκεσίλαος αναφέρεται ρητά από τον Διογένη Λαέρτιο (IV, 28), «Ο πρώτος...άλλαξε τη μέθοδο της συζήτησης η οποία είχε μεταφερθεί από τον Πλάτωνα, και, προχωρώντας με ερωτήσεις και απαντήσεις, ήταν περισσότερο λογομαχία». Η διαφορά ανάμεσα στη μέθοδο του Σωκράτη και του Πλάτωνα και σε αυτή του Αρκεσίλαου, είναι χωρίς αμφιβολία, σύμφωνα με αυτά τα λόγια του Διογένη Λαέρτιου, ότι ο Αρκεσίλαος αφού είχε ερωτήσει, έδινε τυπική απάντηση. Ο Σωκράτης δεν απαντά και δεν αντιλέγει σε αυτά που ερωτά: περιορίζεται συχνότατα να βάλει τη δική τους σκέψη σε αντίθεση με αυτή την ίδια. Με αυτή την εντελώς εσωτερική αντίφαση, τους κάνει να δουν το λάθος των γνωμών τους, βγάζει από αυτούς τους ίδιους την αλήθεια που αγνοούσαν, τους «ξεγεννά».

Ο Αρκεσίλαος είχε μαθητή τον Καρνεάδη, για τον οποίον ο Κικέρων θα μιλήσει πιο κάτω. Ο Καρνεάδης έφερε εντελώς μέσα στην Ακαδημία τις συνήθειες των σοφιστών, αντικατέστησε τις συνομιλίες με λόγους χωρίς διακοπή, και τη διαλεκτική με την ρητορική. Όπως ο δάσκαλος του ο Αρκεσίλαος, του άρεσε να υποστηρίζει σε κάθε θέμα τα υπέρ και τα κατά. Για να δείξει καλύτερα την σύμφυτη αντίφαση στον ανθρώπινο νου, δεν περιοριζόταν, όπως ο Πύρρων και οι σκεπτικοί, να δείξει την αντίφαση των ανθρώπων και των λαών μεταξύ τους.

Πραγματοποιούσε σκοπίμως αυτή την αντίφαση στον ίδιο τον εαυτό του, και έφερνε τον εαυτό του ως παράδειγμα για τη μάχη των αντίθετων γνωμών. Τον περισσότερο καιρό, άρχιζε να μιλά για μια φιλοσοφική θεωρία, κατόπιν, αφού είχε εκθέσει προς όφελός του τα επιχειρήματα που φαίνονταν τα πιο σταθερά, στρεφόταν ενάντια του και ευχαριστιόταν να καταστρέψει την οικοδόμηση των αποδείξεων τις οποίες είχε ανεγείρει. Με αυτό, δεν είχε μόνο σκοπό, όπως οι αρχαίοι ρήτορες, να «δείχνει» (*ἐπιδεικνύσθαι*) το ταλέντο του στη ρητορική: έβαζε σε ενέργεια τη δική του θεωρία, αρνείτο, όπως κάποτε βεβαίωνε ο Σωκράτης, συγχρόνως στα λόγια και στην πράξη, *λόγω και έργω* (δες *Οι Αξιομνημόνευτοι*, I. III, ch. V. I. IV, ch. IV, VII). Ο μαθητής του, ο Κλειτόμαχος, βεβαιώνει ότι είχε αγνοήσει πάντοτε ποια γνώμη ή ποια θεωρία προτιμούσε ο Καρνεάδης. (Κικ. *Acad.* II, 45). Και εάν είχε θέσει μια θεωρία πριν από την άλλη, εάν είχε αναζητήσει να τακτοποιήσει τις ιδέες σύμφωνα με μια διαλεκτική τάξη, να ανέβει από την μια στην άλλη, όπως κάνει ο ανθρώπινος νους στο πέρασμα της ιστορίας, θα είχε από αυτό ακριβώς αρνηθεί τον σκεπτικισμό του. Ο σκοπός του ήταν ακριβώς να σταματήσει τη σκέψη από αυτή την ίδια, θέτοντας συνεχώς σε αντίθεση την ιδέα με την ιδέα, το συναίσθημα με το συναίσθημα, την αίσθηση με την αίσθηση. – Ο Καρνεάδης, το γνωρίζουμε, εστάλη στη Ρώμη ως μέλος αντιπροσωπίας, στο θέμα της καταστροφής του Ωρωπού. Δεν μπορούσαν να επιλέξουν καλύτερα για να βάλουν σε ανησυχία το πνεύμα των Ρωμαίων. Όταν οι πρέσβεις έφτασαν στη Ρώμη, η Σύγκλητός δεν ήταν έτοιμη να τους ακούσει, περιμένοντας λοιπόν να γίνουν δεκτοί παρουσία της, έδωσαν μαθήματα δημοσίως, τα οποία προσέλκυσαν όλη τη ρωμαϊκή νεολαία. Ο Διογένης και ο Κριτόλαος (δες πιο πάνω, 1. I, ch. II) μίλησαν για την περιπατητική και στωική φιλοσοφία. Δεν είχαν παρά επιτυχία εκτίμησης. Αλλά δεν ήταν το ίδιο για τον Καρνεάδη: αυτός έκανε την πρώτη μέρα τον έπαινο της δικαιοσύνης και απέδειξε την ύπαρξη της. Τη δεύτερη μέρα, προσπάθησε, ακολουθώντας τη συνήθη μέθοδο, να ανατρέψει όλα όσα είχε πει την προηγούμενη μέρα. Είχε ανήκουστη επιτυχία, και οι γέροι Ρωμαίοι, ανίκανοι να απαντήσουν στα επιχειρήματα του, βρήκαν ότι η καλύτερη απάντηση ήταν να τον διώξουν όσο το δυνατόν ταχύτερα. «Με τα επιχειρήματα αυτού του ανθρώπου, αναφωνούσε ο Κάτων, δεν μπορούμε πλέον να διακρίνουμε που είναι η αλήθεια».

ερωτήσεις. Στη συνέχεια, μιλούσε με την σειρά του, αφήνοντας όμως πάντα σε αυτούς που έρχονταν να τον ακούσουν την ελευθερία να υποστηρίξουν την γνώμη τους ενάντια στη δική του, στο βαθμό που εύρισκαν να του απαντήσουν. Σε όλους τους άλλους φιλοσόφους, αυτός που έκανε κάποια ερώτηση στη συνέχεια σώπαινε και αυτό είναι κάτι που χρησιμοποιείται στην Ακαδημία ακόμη και σήμερα<sup>158</sup>: όταν αυτός που θέλει να διδαχθεί πει, για παράδειγμα «νομίζω ότι η ηδονή είναι το υπέρτατο αγαθό», τότε ο φιλόσοφος υποστηρίζει την αντίθετη άποψη, σε μία συνεχή συζήτηση. Και με αυτό εύκολα βλέπει ότι αυτοί που έχουν πει «αυτό το πράγμα μου φαίνεται έτσι», δεν έχουν την άποψη που διατύπωσαν, αλλά επιθυμούν να ακούσουν να αναπτύσσεται η αντίθετη άποψη.

Νομίζω ότι πράττουμε καλύτερα. Όχι μόνο ο Τορκουάτος εξέφρασε τα συναισθήματά του, αλλά μας είπε επίσης και την αιτία αυτών των συναισθημάτων. Εντούτοις, αν και ένοιωσα εξαιρετική ευχαρίστηση από την συνεχή ομιλία που έκανε, μου φαίνεται ότι, στις αντιπαραθέσεις που επιμένουμε ειδικά σε κάθε θέμα και όπου γνωρίζουμε αυτό που καθέννας δέχεται ή απορρίπτει, το συμπέρασμα που εξάγουμε για τα θέματα όπου υπάρχει συμφωνία είναι πολύ πιο εύκολο, και ότι από αυτό κατορθώνουμε να φθάσουμε ασφαλώς στο στόχο. Όταν μια συζήτηση προχωράει σαν χείμαρρος, ακόμα και αν όλες οι σημαντικές ιδέες υπάρχουν σ' αυτήν, δεν μπορούμε ούτε να σταματήσουμε την ταχύτητά της, ούτε να συγκρατήσουμε σχεδόν τίποτα.

Σε κάθε κανονική και μεθοδική συζήτηση, αυτοί που αντιπαρατίθενται, πρέπει πρώτα, σύμφωνα με το παράδειγμα των νομολόγων που καθορίζουν το αντικείμενο της δίκης, να ορίσουν σαφώς το θέμα.

## Κεφάλαιο 2

### **Τι είναι η ηδονή;**

Πριν καθιερώσουμε την ηδονή ως τον υπέρτατο τελικό σκοπό, θα έπρεπε πρώτα να την ορίσουμε. Ο Επίκουρος δεν την ορίζει.

---

<sup>158</sup> Είναι η μέθοδος την οποίαν χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Κικέρων στις *Τουσκουλανές*.

Ο Επίκουρος έχει εγκρίνει πολύ αυτή τη μέθοδο που ο Πλάτων καθιέρωσε στον *Φαίδρο* του<sup>159</sup>, και πίστευε ότι έπρεπε να την χρησιμοποιεί το ίδιο σε κάθε είδος αντιπαράθεσης αλλά παραμέλησε ένα πράγμα που είναι η απαραίτητη συνέπεια. Δεν θέλει να δίνουμε ορισμό σε τίποτα<sup>160</sup>, χωρίς τον οποίο εντούτοις είναι δύσκολο για τα πρόσωπα που συζητούν μεταξύ τους να συμφωνούν πλήρως για το αντικείμενο της συζήτησής τους, όπως συμβαίνει με μας τώρα. Γιατί αυτό που αναζητούμε, είναι το υπέρτατο αγαθό. Και μπορούμε ποτέ να συμφωνήσουμε μεταξύ μας για το τι είναι αυτό, αν προηγουμένως δεν εξετάσουμε τι εννοούμε με το υπέρτατο αγαθό; Ή, αυτό το είδος της έρευνας και της αποσαφήνισης των άδηλων, με την οποίαν αποδεικνύουμε αυτό που είναι η ουσία κάθε πράγματος, και αυτό είναι που ονομάζουμε ορισμό. Και συ ο ίδιος έδωσες κάποιους ορισμούς χωρίς να το σκεφθείς. Είπες, για παράδειγμα, γι' αυτόν τον τελικό σκοπό που προτείνουμε σε όλες μας τις ενέργειες και στον οποίο ανάγονται όλα αυτά που πράττουμε, και που ο ίδιος δεν ανάγεται σε τίποτα άλλο, όποιο και αν είναι αυτό. Δεν μπορούμε τίποτα καλύτερο. Δεν αμφιβάλλω καθόλου ακόμα και αν, εάν ήταν αναγκαίο, δεν είχες ορίσει το αγαθό, και δεν είχες πει ότι το αγαθό είναι αυτό που η φύση μας κάνει να επιθυμούμε, ή αυτό που είναι πλεονεκτικό και χρήσιμο για μας, ή τελικά αυτό που μας ευχαριστεί περισσότερο. Και επειδή δεν απεχθάνεσαι τους ορισμούς, θα επιθυμούσα, αν το θεωρείς σωστό, να μου όριζες επίσης τι είναι η ηδονή για την οποία μιλάμε σήμερα.

- Όπως εάν υπήρχε κάποιος, μου απάντησε, που δεν γνώριζε τι είναι η ηδονή, ή που, για να την διδαχθεί καλύτερα, χρειαζόταν έναν ορισμό !

-Θα έλεγα ότι εγώ δεν την γνωρίζω καθόλου, του απάντησα τότε, εάν δεν νόμιζα ότι έχει εντυπωθεί καλά στο μυαλό μου τι είναι αυτή. Αλλά σου λέω ότι ο ίδιος ο Επίκουρος δεν γνωρίζει τίποτα γι' αυτήν, και ταλαντεύεται γι' αυτό το ζήτημα. Και αυτός, που επαναλαμβάνει συχνά ότι πρέπει να φροντίζουμε

---

<sup>159</sup> *Φαίδρος*, 237 b: «Παιδί μου, δεν υπάρχει παρά ένας μόνος τρόπος να ξεκινήσουν γι' αυτούς οι οποίοι θέλουν να κάνουν μια καλή συζήτηση: πρέπει να ξέρουν κατ' αρχήν το αντικείμενο της συζήτησης, ή διαφορετικά, θα σφάλουν σε κάθε τι (παντός άμαρτάνειν)». Δες την επιστολή του Επίκουρου προς τον Ηρόδοτο.

<sup>160</sup> Δες πιο πάνω I, 22. Ο Κικέρων υπερβάλλει. Ο Επίκουρος ήθελε να περιοριζόμαστε να ορίζουμε ακριβώς την έννοια των λέξεων, *τὰ ὑποτεταγμένα τοῖς φθόγγοις*, και ήλπιζε να φτάσει σε αυτό χωρίς κανένα λογικό σύστημα, επειδή η γενική ιδέα ή *πρόληψις*, από τη στιγμή που εκφράζεται, γίνεται προφανής για όλους: *ἐναργεῖς εἰσὶν αἱ προλήψεις*. ( Διογ. Λαερ., X, 33 20. Δες Σεξτ. Εμπ. Προς Μαθημ. VII, 201.

να εκφράζουμε τις έννοιες των όρων<sup>161</sup>, συχνά δεν εννοεί την έννοια της λέξης ηδονή.

### Κεφάλαιο 3

#### **Σύγχυση που καθιερώνεται από τον Επίκουρο μεταξύ της ηδονής και της απουσίας πόνου.**

Τι εννοούμε συνήθως με τη λέξη ηδονή, τι εννοεί ο Ιερώνυμος με την απουσία πόνου. Αντίθεση αυτών των δύο ιδεών, τις οποίες συγχέει ο Επίκουρος.

-Αυτό θα ήταν αστείο, απάντησε χαμογελώντας, ένας άνθρωπος που λέει ότι η ηδονή είναι ο τελικός σκοπός όπου ανάγονται όλες οι επιθυμίες, και το μέγιστο από όλα τα αγαθά, να μην γνώριζε τι είναι η ηδονή.

- Αλλά ή αυτός, απάντησα, ή όλοι οι άλλοι την αγνοούν.

- Πως το αντιλαμβάνεσαι; είπε.

- Όλος ο κόσμος, απάντησα, ισχυρίζεται ότι η ηδονή είναι αυτή που διεγείρει ευχάριστα τις αισθήσεις και τις γεμίζει με εξαίσια συναισθήματα<sup>162</sup>.

-Και φαντάζεσαι, μου απάντησε, ότι ο Επίκουρος αγνοεί αυτό το είδος της ηδονής;

-Όχι, του είπα, δεν την αγνοεί πάντα, και μάλιστα κάποτε τη γνωρίζει πολύ καλά, επειδή λέει ότι δεν μπορεί να αντιληφθεί ότι δεν υπάρχει, ούτε ότι θα μπορούσε να υπάρξει, άλλο αγαθό από αυτό που προσφέρουν το φαγητό και το ποτό, ή η ευχαρίστηση της ακοής, ή αυτή των σαρκικών ηδονών<sup>163</sup>. Αυτά δεν είναι τα ίδια του τα λόγια;

- Πιστεύεις ότι θα ντρεπόμουνα, απάντησε, και ότι δεν θα μπορούσα να σου αποδείξω με ποια έννοια το λέει;

- Δεν αμφιβάλλω καθόλου, απάντησα, ότι δεν θα μπορούσες να το κάνεις εύκολα, και δεν επιμένω να πιστεύω ότι θα ντρεπόσουνα να έχεις την ίδια άποψη με έναν άνθρωπο, που είναι ο μόνος, που ξέρω, που τολμούσε να

---

<sup>161</sup> Νέος υπαινιγμός στην επιστολή προς Ηρόδοτον. Δες τα Αποσπάσματα του Επίκουρου.

<sup>162</sup> Υπονοούμενο: ενώ ο Επίκουρος ισχυρίζεται αντίθετα ότι η υπέρτατη ηδονή συνίσταται στην απουσία πόνου.

<sup>163</sup> Αυτά τα λόγια του Επίκουρου προέρχονται από το έργο *Περί τέλους*. Δες Διογ. Λαερ. Χ, 6. Αθήν. VII, 280 a. Κικέρ. *Tusc.*, III, 41. *In Pis.*, 69, και τα Αποσπάσματα του Επίκουρου.



ονομάζει τον ίδιο του τον εαυτό σοφό<sup>164</sup>. Επειδή, για το Μητρόδωρο<sup>165</sup>, πιστεύουμε ότι δεν πήρε μόνος του το όνομα, αλλά μόνο ότι δεν το αρνήθηκε, όταν το δέχθηκε από τον Επίκουρο. Και σε ότι αφορά τους επτά που ονομάζονται σοφοί, έλαβαν το όνομα όχι με δική τους ψηφοφορία, αλλά με αυτή του λαού.

Αυτό που υποστηρίζω, είναι ότι, στο σημείο που ανέφερα πριν, ο Επίκουρος αντιλαμβανόταν την λέξη ηδονή όπως την αντιλαμβάνονται όλοι, διότι όλοι σκέπτονται ότι η ευχαρίστηση στη γλώσσα μας, που οι Έλληνες ονομάζουν «ηδονή», εκφράζει ευχάριστη κίνηση που δίνει χαρά στις αισθήσεις.»

- Τι ζητάς λοιπόν περισσότερο; απάντησε.

- Θα σου πω, απάντησα, και περισσότερο για να διδαχθώ παρά για να σε διορθώσω, ή να διορθώσω τον Επίκουρο.

- Και εγώ, απάντησε, θα είμαι πιο ευχαριστημένος να διδαχθώ παρά να διορθώσω.

-Γνωρίζεις πολύ καλά, συνέχισα, ποιο είναι το υπέρτατο αγαθό στο οποίο πρέπει όλα να ανάγονται, σύμφωνα με τον Ιερώνυμο<sup>166</sup> τον Ρόδιο;

-Ναι, απάντησε, είναι, σύμφωνα με αυτόν, η απουσία του πόνου.

- Αλλά τι λέει για την ηδονή;

-Υποστηρίζει ότι δεν είναι καθόλου επιθυμητή για αυτή την ίδια.

-Πιστεύει λοιπόν, συνέχισα, ότι είναι διαφορετικό πράγμα να έχεις ηδονή και τελείως διαφορετικό πράγμα να μην έχεις καθόλου πόνο.

-Σ' αυτό κάνει μεγάλο λάθος, απάντησε: διότι, σύμφωνα με αυτά που έχω ήδη αποδείξει, το τελευταίο στάδιο της ηδονής είναι η παύση κάθε πόνου.

---

<sup>164</sup> Δες Πλουτ. Ότι οὐδὲ ἡδ., 1100 A: σοφὸν δὲ μηδένα φάναι πλὴν αὐτοῦ σοφώτερον γεγονέναι καὶ τῶν μαθητῶν.

<sup>165</sup> Ο Μητρόδωρος ο Αθηναίος, το αγαπημένος μαθητής του Επίκουρου: από την πρώτη ημέρα που γνώρισε τον Επίκουρο, δεν χώρισε από αυτόν παρά για έξη μήνες. Πέθανε επτά χρόνια πριν από τον δάσκαλο του. (Δες τα *Αποσπάσματα* και τα τεκμήρια). Υπάρχει στο Λούβρο προτομή του Επίκουρου με δυο όψεις, η οποία αναπαριστά από την μια πλευρά τον δάσκαλο, από την άλλη τον αχώριστο μαθητή του.

<sup>166</sup> Δεν γνωρίζουμε κανένα άλλο πράγμα για τον Ιερώνυμο, εάν δεν είναι ότι τοποθετούσε το υπέρτατο αγαθό στην απουσία πόνου. Ο Διογένης Λαέρτιος, στον *Βίο του Αρκεσίλαου*, ονομάζει τον Ιερώνυμο περιπατητικό. Η διαφορά ανάμεσα στην θεωρία του Ιερώνυμου και σε αυτήν του Επίκουρου, είναι ότι, για τον πρώτο, αυτό που κάνει την αξία της ηδονής, είναι η απουσία πόνου, και ότι, για τον άλλον, αυτό που κάνει να επιθυμούμε την απουσία πόνου, είναι η ηδονή η οποία συνδέεται με αυτήν. Η ηδονή, πράγματι, σύμφωνα με τον Επίκουρο, έρχεται να καλύψει αμέσως τη στιγμή που έχει μείνει κενή από τον πόνο, και από τη στιγμή που δεν υπάρχει πόνος, υπάρχει ηδονή. Δες πιο πάνω I. I, ch. XI. Στον Ιερώνυμο, δες πιο κάτω, 35, 41. I. IV, 3. V, 5. *Tusc.* II, 6. V, 30. *Acad.*, II. 131.

-Θα δούμε στη συνέχεια, του λέω, τι πρέπει να εννοούμε με την απουσία πόνου. Όμως, αν δεν είσαι ιδιαίτερα ισχυρογνώμων, οφείλεις απαραίτητα να συμφωνήσεις, ότι το να έχεις ηδονή και το να μην έχεις καθόλου πόνο, είναι δύο πράγματα εντελώς διαφορετικά.

-Σ' αυτό λοιπόν θα είμαι ισχυρογνώμων, απάντησε, επειδή υποστηρίζω ότι είναι το ίδιο πράγμα<sup>167</sup>.

-Πες μου σε παρακαλώ, του λέω, ένας άνθρωπος όταν διψάει ευχαριστιέται όταν πιεί;

- Ποιος αμφιβάλλει γι' αυτό;

- Έχει την ίδια ευχαρίστηση όταν ικανοποιήσει τη δίψα;

-Όχι, είναι άλλο είδος ευχαρίστησης: διότι, όταν έχει ξεδιψάσει βρίσκεται σε ηδονή κατάστασης, και όταν ξεδιψάει βρίσκεται σε κινητική ηδονή<sup>168</sup>.

-Γιατί λοιπόν αποκαλείτε με το ίδιο όνομα πράγματα τόσο διαφορετικά;

- Λοιπόν έχεις ήδη ξεχάσει αυτό που έχω πει, ότι αμέσως μόλις δεν έχουμε πόνο, η ηδονή μπορεί να ποικίλλει, αλλά δεν μπορεί να αυξηθεί, ή όχι<sup>169</sup>;

- Το θυμάμαι, έχεις δώσει εξηγήσεις με όρους πολύ καθαρούς, αλλά διαφορούμενους. Διότι η λέξη ποικιλία λέγεται, στην κυριολεξία, για περισσότερα χρώματα, και μεταφορικά σε πολλές άλλες διαφορετικές ιδέες. Την λέμε για ένα ποίημα ή μια συζήτηση, την χρησιμοποιούμε για τα ήθη και την τύχη, και την χρησιμοποιούμε επίσης για την ηδονή, όταν την δεχόμαστε από περισσότερα διαφορετικά πράγματα που προξενούν ηδονές διαφορετικού είδους. Εάν μου έλεγες ότι θα μου μιλούσες γι' αυτή τη ποικιλία, θα σε εννοούσα, και ακόμα θα σε εννοήσω χωρίς να μου το πεις. Αλλά δεν μπορώ να κατανοήσω τι εννοείς με την ποικιλία όταν λες ότι, όταν είμαστε χωρίς πόνο, είμαστε σε ακραία ηδονή<sup>170</sup>, και ότι, όταν για παράδειγμα τρώμε

---

<sup>167</sup> Δεν είναι εντελώς το ίδιο πράγμα, σύμφωνα με τον Επίκουρο: η *voluptas*, είναι η κατώτερη ηδονή, η κινητική ηδονή, η σωματική ηδονή. Η *indolentia* ή *απονία*, είναι η σταθερή και ακίνητη σωματική ηδονή η οποία συγχέεται, σύμφωνα με τον Επίκουρο, με την ηδονή της ψυχής: *διαφέρεται δὲ πρὸς τοὺς Κυρηναίκοις περὶ τῆς ἡδονῆς. οἱ μὲν γὰρ τὴν καταστηματικὴν οὐκ ἐγκρίνουσι, μόνην δὲ τὴν ἐν κινήσει. ὁ δὲ ἀμφοτέρω < τὰ γένη > ψυχῆς καὶ σώματος.* ( Διογ. Λαερ. X, 136. Δες το έργο μας *Histoire de la morale utilitaire*, t. I).

<sup>168</sup> Είναι η διάκριση η οποία αναφέρθηκε πιο πάνω ανάμεσα στην κινητική ηδονή ( *ἡδονὴ ἐν κινήσει*) και την καταστηματική ηδονή ( *ἡδονὴ ἐν στάσει*).

<sup>169</sup> Δες I. I, ch XI, 38, και τα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου.

<sup>170</sup> «είμαστε σε ακραία ηδονή»: είναι η καταστηματική ηδονή.

κάτι που μας αρέσει, τότε η ηδονή είναι κινητική<sup>171</sup> πράγμα που κάνει μια ποικιλία ηδονής, αλλά που δεν αυξάνει καθόλου την ηδονή να μην υποφέρουμε, στην οποία δεν ξέρω για ποιο λόγο δίνετε το όνομα ηδονή.

#### Κεφάλαιο 4

### **Η απουσία πόνου, ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ της ηδονής και του πόνου.**

Εάν ο Επίκουρος θέλει να τοποθετήσει το υπέρτατο αγαθό στην απουσία του πόνου, τότε να μην χρησιμοποιεί την λέξη ηδονή.

-Συζήτηση για την ακριβή έννοια της λέξης αυτής.

-Υπάρχει πέραν από την ηδονή και τον πόνο μια ενδιάμεση κατάσταση, όπου δεν δοκιμάζουμε ούτε ηδονή ούτε πόνο.

- Ε! απάντησε, τι πιο γλυκό από το να μην έχουμε καθόλου πόνο;

- Το επιθυμώ πολύ, του είπα: επειδή δεν είναι καθόλου αυτό το σημείο του θέματος, αλλά αυτό κάνει ώστε η ηδονή να είναι το ίδιο πράγμα με την απουσία πόνου;

- Το ίδιο πράγμα, χωρίς αμφιβολία, και η απουσία πόνου είναι τόσο μεγάλη ηδονή που δεν μπορεί να υπάρξει πιο μεγάλη και πιο τέλεια.

- Γιατί λοιπόν, θέτοντας κατ' αυτό τον τρόπο το υπέρτατο αγαθό στην παντελή απουσία πόνου, δεν προσηλώνεστε να υποστηρίζετε αποκλειστικά μόνο αυτό! Και είναι αναγκαίο να φέρετε την ηδονή στο μέσο των αρετών, σαν μια εταίρα σε συγκέντρωση τιμίων γυναικών;

Αλλά θα πεις ότι δεν υπάρχει τίποτα το απαίσιο στην ηδονή εκτός από το όνομα, και ότι δεν εννοούμε καθόλου για ποια ηδονή μιλάει ο Επίκουρος<sup>172</sup>. Κάθε φορά που μου λένε κάτι τέτοιο (και μου το λένε συχνά), παραδέχομαι ότι, όσο μετριοπαθής και να είμαι σε μια φιλονικία, δεν αφήνω να με καταλάβει μια ελαφριά κίνηση θυμού. Τι! Δεν αντιλαμβάνομαι τι σημαίνει η λέξη *ηδονή* στα ελληνικά, και τι η λέξη *voluptas* στη γλώσσα μας! Ποια λοιπόν από τις δύο γλώσσες δεν καταλαβαίνω; Και μετά, πως γίνεται να μην την γνωρίζω καθόλου, και όλοι αυτοί που θέλησαν να γίνουν επικούρειοι την

---

<sup>171</sup> Ο Κικέρων υπερασπίζεται εδώ τη θεωρία του Αρίστιππου ενάντια σε αυτήν του Επίκουρου, και υποστηρίζει ότι οι κινητικές ηδονές δεν ποικίλουν απλά (*ποικίλουν*), αλλά αυξάνουν (*έπαύξεσθαι*) την καταστηματική ηδονή.

<sup>172</sup> Οι Λατίνοι δεν είχαν όρο για να μεταφράσουν την *ηδονή*. Η λέξη *voluptè* (*voluptas*) είναι ακατάλληλη, και εκφράζει μια έννοια πολύ αισθησιακή. Η λέξη *plaisir*, στα γαλλικά, είναι η μόνη η οποία ταιριάζει.

αντιλήφθηκαν αμέσως μάλιστα, επειδή οι σοφοί σας αποδεικνύουν περίφημα, ότι, για να γίνει κανείς φιλόσοφος, δεν χρειάζεται να γίνει σοφός; Επίσης, όπως οι πρόγονοι μας τράβηξαν τον Κινκινάτο<sup>173</sup> από το άρμα για να τον κάνουν δικτάτορα, με τον ίδιο τρόπο, εσείς, μαζεύετε από την πόλη γενναίους ανθρώπους χωρίς αμφιβολία, άλλα που δεν ξέρουν τίποτα. Αυτοί εκεί οι άνθρωποι θα καταλάβουν τι λέει ο Επίκουρος: και εγώ δεν θα καταλάβω; Για να σου αποδείξω ότι τον καταλαβαίνω, σου επαναλαμβάνω για άλλη μια φορά ότι η *voluptas*, στη γλώσσα μας, είναι το ίδιο πράγμα με αυτό που ο Επίκουρος λέει *ηδονή*. Πολλές φορές δυσκολευόμαστε να βρούμε στη γλώσσα μας μια λέξη που να αποδίδει ακριβώς μια ελληνική λέξη. Εδώ, καμία αβεβαιότητα. Δεν υπάρχει κανένας όρος στα λατινικά που να ταιριάζει καλύτερα στον ελληνικό όρο από αυτόν της *voluptas*<sup>174</sup>.

Όλοι αυτοί που μιλούν λατινικά συνηθίζουν να αντιλαμβάνονται δυο πράγματα με αυτή τη λέξη: μεγάλη χαρά στο πνεύμα, ευχάριστη αίσθηση στο σώμα. Έτσι, στον Τραμπέα<sup>175</sup>, αυτός ο νέος ονομάζει με τη λέξη *χαρά* μια ακραία πνευματική ηδονή. Το ίδιο ο άλλος στον Κεκίλιο, που αναφωνεί ότι *χαίρεται όλες τις χαρές*<sup>176</sup>. Εντούτοις υπάρχει αυτή η διαφορά, ότι η ηδονή χρησιμοποιείται επίσης σε σχέση με το πνεύμα, πράγμα ανώμαλο σύμφωνα με τους στωικούς, που ξεκινώντας από αυτή την ηδονή, την ορίζουν ως ένα αναίτιο πλημμύρισμα της ψυχής, που πιστεύει ότι απολαμβάνει μεγάλο καλό<sup>177</sup>: αλλά, αυτό που εκφράζεται με τις λέξεις *χαρά* και *ευθυμία*, δεν λέγεται κυριολεκτικά καθόλου για το σώμα, ενώ, κατά γενική ομολογία αυτών που έχουν σωστή άποψη, ηδονή ονομάζεται η ευχαρίστηση που διεγείρεται από ευχάριστα συναισθήματα. Αν θέλεις μπορείς να μεταφέρεις αυτή την ηδονή στο πνεύμα, διότι το *ευχάριστο* προέρχεται από το *αρέσω*, που

---

<sup>173</sup> Δες αυτό το απόσπασμα στο TITE-LIVE III, VALERE MAXIME, IV.

<sup>174</sup> Ήταν λάθος της λατινικής γλώσσας.

<sup>176</sup> «Omnibus laetitias laetum». Αυτό το απόσπασμα στίχων είναι από μια κωμωδία του Κεκίλιου (δες *Pro cael.* c. 16).

<sup>177</sup> «*Sublationem animi sine ratione, opinantis se magno bobo frui*». Ένας παρόμοιος ορισμός βρίσκεται στις *Τουσκουλανές*, IV, 13: «*Sine ratione anima elationem*». Δες Διογ. Λαερ. VII, 114: «*ηδονή δέ ἐστὶν ἄλογος ἄπαρσις ἐφ' αἰρετῶ δοκοῦντι ὑπάρχειν*». –Αυτή η χαρά των αισθήσεων, η οποία συνίσταται σε ένα είδος μετάδοσης όπου η φαντασία (*φαντασία*) και η γνώμη (*δόξα*) είναι το πᾶν, όπου ο λογισμός ή η λογική δεν έχουν κανένα μέρος (*ἄλογος*), απορριπτόταν από τους στωικούς ως ανάξια του ανθρώπου. Γίνεται δεκτή από τους επικούρειους ως το υπέρτατο αγαθό.

χρησιμοποιείται και για τα δύο, αρκεί να συμφωνήσεις ότι μεταξύ αυτού που λέει:

είμαι τόσο πλημμυρισμένος από χαρά,

που δεν ξέρω πια που βρίσκομαι<sup>178</sup>,

και αυτού που λέει:

δεν ξέρω ποια φωτιά με καταπίνει<sup>179</sup>,

από αυτούς ο ένας δεν αισθάνεται χαρά και ο άλλος ξεσκίζεται από τον πόνο, υπάρχει και τρίτο πρόσωπο που λέει :

Αν και η γνώση μας είναι τελείως νέα μεταξύ μας<sup>180</sup>,

και αυτό το πρόσωπο δεν έχει ούτε χαρά ούτε λύπη. Θα παραδεχθείς επίσης, ότι μεταξύ αυτού που απολαμβάνει τις αισθησιακές ηδονές που επιθυμεί, και αυτού που υποφέρει τρομερούς πόνους, υπάρχει και ο άλλος που δεν βρίσκεται ούτε στη μια κατάσταση ούτε στην άλλη.

## Κεφάλαιο 5

### **Η απουσία πόνου, ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ της ηδονής και του πόνου ( συνέχεια).**

Ψόγος που απευθύνεται στον Επίκουρο για σκοτεινότητα. Διάκριση μεταξύ δύο ειδών σκοτεινότητας, αυτής που προέρχεται από το θέμα που εξετάζεται και αυτής που εισάγεται από μόνη της κατά την εξέταση.

-Επίκληση στην κοινή αίσθηση για να αποδείξει την ύπαρξη ενδιάμεσης κατάστασης ανάμεσα στην ηδονή και τον πόνο.

Νομίζεις τώρα ότι γνωρίζω αρκετά την δύναμη των λέξεων, και ότι έχω ανάγκη να μάθω ξανά να μιλώ ελληνικά ή λατινικά; Όμως, καθώς νομίζω ότι γνωρίζω αρκετά καλά τα ελληνικά, λάβε υπόψη σου, ότι εάν δεν καταλάβαινα αυτό που ήθελε να πει ο Επίκουρος, δεν θα ήταν λάθος του, επειδή θέλει να εκφράζεται με τρόπο ακατανόητο. Αυτό συμβαίνει σε δύο περιπτώσεις, χωρίς να βρούμε να τις ξαναπούμε: η μία, όταν εκφραζόμαστε ρητά με τρόπο σκοτεινό, όπως λένε ότι έκανε ο Ηράκλειτος, που τον αποκαλούν σκοτεινό ή ερεβώδη<sup>181</sup> διότι είχε μιλήσει πολύ σκοτεινά για θέματα της φύσης. Η άλλη,

<sup>178</sup> *Tanta Laetitia auctus sum, ut nihil constet.* Ο συγγραφέας αυτού του στίχου είναι αβέβαιος.

<sup>179</sup> *Nunc demum mihi animus ardet.* Στίχος του Κηκίλιου ( δες pro Cael., 37)

<sup>180</sup> *Quaerquam hoc inter nos nuper notitia admodum est.* (αύτοτιμωρούμενος, sc. I).

<sup>181</sup> Ο σκοτεινός. Ο Ηράκλειτος, ο οποίος άνθισε περί το 504 π. Χ., είναι πράγματι ένας από τους φιλοσόφους του πιο βαθείς και συγχρόνως τους πιο σκοτεινούς της αρχαιότητας. Η

όταν η σκοτεινότητα ενός θέματος, και όχι μόνο αυτή των λόγων, κάνει να μην είναι πάντοτε κατανοητό, όπως στον *Τίμαιο*<sup>182</sup> του Πλάτωνα. Για τον Επίκουρο, νομίζω ότι αυτός έχει μιλήσει όσο πιο κατανοητά μπορούσε, και ότι δεν έχει μιλήσει ούτε για κάποιο σκοτεινό θέμα, όπως οι φυσικοί φιλόσοφοι, ούτε για κάποιο θέμα ευφυΐας, όπως οι μαθηματικοί, αλλά για θέμα εύκολο, σαφές και γνωστό σε όλους. Εντούτοις αντιλαμβάνομαι καλά ότι στο βάθος δεν αρνείσαι ότι αντιλαμβάνομαι τι σημαίνει ηδονή, αλλά μόνο αυτό που ο Επίκουρος εννοούσε με τη λέξη αυτή. Δεν είμαι εγώ λοιπόν, που δεν γνωρίζω την έννοια της λέξης. Είναι αυτός ο οποίος θέλησε να μιλήσει με τον τρόπο του, και που ελάχιστα τον ενδιέφερε η χρήση.

Εάν ήθελε να πει τα ίδια πράγματα με τον Ιερώνυμο, που υποστηρίζει ότι το υπέρτατο αγαθό είναι να ζούμε χωρίς πόνο, γιατί το τοποθέτησε στην ηδονή, και όχι στην απουσία του πόνου, όπως αυτός ο φιλόσοφος, που στο κάτω-κάτω εννοεί αυτό που λέει; Εάν πιστεύει ότι θα έπρεπε να συνδέσει σ' αυτό και αυτή την ηδονή που την ονομάζει κινητική ηδονή (γιατί αυτό το όνομα δίνει σε ένα ευχάριστο συναίσθημα, και ονομάζει καταστηματική ηδονή την απουσία πόνου), ποιος είναι ο σκοπός του, επειδή είναι αδύνατο ένας άνθρωπος που γνωρίζει τον εαυτό του, δηλαδή που αισθάνεται τα ίδια του τα συναισθήματα, να αντιλαμβάνεται την απουσία πόνου και την ηδονή ως ένα και το αυτό πράγμα; Ο σκοπός του είναι να βιάσει τις αισθήσεις μας, Τορκουάτε, παρά να θέλει να αποσπάσει από το νου μας την έννοια που είναι συνδεδεμένη με όρους καθιερωμένους από τη χρήση. Και ποιος δεν αντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν τρεις καταστάσεις στη φύση μας; Η μία, όταν βρισκόμαστε σε ηδονή, η άλλη, όταν βρισκόμαστε στον πόνο, και αυτή στην οποία βρισκόμαστε τώρα: γιατί νομίζω ότι και οι δυο σας δεν βρίσκεστε ούτε στον πόνο, όπως αυτοί που υποφέρουν, ούτε στην ηδονή, όπως αυτοί που βρίσκονται σε ένα ωραίο τραπέζι<sup>183</sup>: και ανάμεσα σ' αυτές τις δυο

---

θεωρία του την οποίαν θαύμαζε ο Χέγκελ είναι το καθολικό γίγνεσθαι, το οποίο αντιπροσωπεύεται με τρόπο ορατό από το πυρ, το οποίο δεν ζει παρά καιόμενο και εναλλάξ σβήνει και ανάβει ξανά. –Μια ημέρα που ερώτησαν τον Σωκράτη τι γνώμη είχε για τον Ηράκλειτο, απάντησε, σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο: αυτό που αντιλαμβάνομαι είναι γεμάτο δύναμη, πιστεύω ότι το ίδιο συμβαίνει με αυτό το οποίο δεν αντιλαμβάνομαι.

<sup>182</sup> Ο Κικέρων είχε μεταφράσει τον Τίμαιο.

<sup>183</sup> Δεν πρόκειται να μάθουμε εάν ο Τορκουάτος και ο Τριάριος αισθάνονται, ακούγοντας τον Κικέρωνα, ηδονή όμοια με αυτήν του να πίνει και να τρώει κάποιος, αλλά μόνο εάν αισθάνονται ηδονή, και εάν μια τέτοια ηδονή, πιο βαθιά και πιο σταθερή από αυτήν των αισθήσεων (*ηδονή καταστηματική*), δεν συμφωνεί με την ηρεμία των οργάνων.

καταστάσεις υπάρχει αμέτρητος αριθμός ανθρώπων που δεν βρίσκονται ούτε στη μία ούτε στην άλλη κατάσταση.

- Καθόλου, απάντησε αυτός, και υποστηρίζω ότι κάθε άνθρωπος που δεν βρίσκεται σε πόνο βρίσκεται σε ηδονή, και μάλιστα σε ακραία ηδονή.

- Έτσι, απάντησα, αυτός που, δεν διψάει καθόλου, δίνει να πιεί κάποιος άλλος, και αυτός που διψάει πολύ και πίνει, έχουν και οι δυο την ίδια ηδονή<sup>184</sup>!

## Κεφάλαιο 6

### **Το να καθιερώσουμε τελικό σκοπό συγχρόνως την ηδονή και την απουσία πόνου, είναι παραδοχή δύο υπέρτατων αγαθών.**

Ο διάλογος διακόπτεται, και ο Κικέρων ξεκινά συνεχή ομιλία.

-Νέες επικρίσεις εναντίον του Επίκουρου για το θέμα της λογικής του.

-Ο Επίκουρος θα έπρεπε να διακρίνει την ηδονή από την απουσία πόνου, και να κάνει δύο διαφορετικά υπέρτατα αγαθά.

-Παραδείγματα από τον Αριστοτέλη, τον Καλλιφώνα και τον Διόδωρο.

- Ας αφήσουμε εδώ τις ερωτήσεις, λέει ο Τορκουάτος, καθώς θα ήθελα από την αρχή να τις αφήσουμε, προβλέποντας σωστά ότι υπάρχει παγίδα στην διαλεκτική σου<sup>185</sup>.

- Θέλεις λοιπόν, απάντησα, να μιλήσω περισσότερο ως ρήτορας παρά ως διαλεκτικός;

- Όπως εάν μια συνεχής ομιλία, μου λέει, δεν θα ταίριαζε τόσο καλά στους φιλοσόφους όσο στους ρήτορες!

- Ο Ζήνων ο στωικός, απάντησα, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, χώριζε σε δύο μέρη ότι αφορά την ομιλία: τη ρητορική, την οποία παρομοίαζε με ανοικτό χέρι, διότι οι ρήτορες δίνουν μεγαλύτερη ανάπτυξη στις σκέψεις τους, και τη διαλεκτική, που την παρομοιάζει με κλειστό χέρι, επειδή οι διαλεκτικοί είναι πιο πυκνοί σ' αυτά που λένε<sup>186</sup>. Θα σε υπακούσω λοιπόν, και θα μιλήσω, αν μπορέσω, ως ρήτορας που πραγματεύεται φιλοσοφικό θέμα, και όχι ως ρήτορας στα κάγκελα, όπου καθόλου δεν του επιτρέπεται να εμβαθύνει σε

<sup>184</sup> Δεν έχουν και οι δυο την ίδια ηδονή, σύμφωνα με τον Επίκουρο, επειδή αυτός ο τελευταίος δέχεται ποικιλία στις ηδονές. Αλλά έχουν ή μπορούν αν έχουν, σύμφωνα με αυτόν, ίση ηδονή.

<sup>185</sup> Ο Τορκουάτος ο οποίος δέχεται να έρθει σε δύσκολη θέση από επιχειρήματα κάπως «παγιδευτικά», παίζει έναν αρκετά πτωχό πρόσωπο στον διάλογο του Κικέρωνα. Ο Πλάτων έδινε καλύτερο ρόλο σε αυτούς τους οποίους ήθελε να αντικρούσει.

<sup>186</sup> Δες Σέξτ. Εμπ. Προς Μαθημ., II, 7.

οτιδήποτε, επειδή μιλάμε για να μας ακούνε όλοι. Αλλά, Τορκουάτε, αφού ο Επίκουρος περιφρονεί τη διαλεκτική, που μόνο αυτή διδάσκει να γνωρίσουμε καλά την θέση ενός θέματος, να κρίνουμε σωστά με αυτήν και να συζητήσουμε σωστά με αυτήν, και όταν δεν θέλει να κάνουμε καμία διάκριση στα πράγματα που διδάσκει, νομίζω ότι δεν μπορεί ποτέ να στηριχθεί: Η ίδια μας η συζήτησή μας προσφέρει την απόδειξη. Ο Επίκουρος λέει, και σεις λέτε, όπως αυτός, ότι η ηδονή είναι το υπέρτατο αγαθό. Πρέπει, λοιπόν, να ορίσουμε τι είναι η ηδονή, διαφορετικά δεν θα κατορθώσουμε να φθάσουμε στο αντικείμενο αυτής της έρευνας. Και εάν το είχε εξηγήσει σωστά, δεν θα δίσταζε όπως το κάνει. Δηλαδή, ή θα υποστήριζε, σύμφωνα με το παράδειγμα του Αρίστιππου, την ηδονή που χαϊδεύει τις αισθήσεις, και που ακόμα και τα ζώα θα την ονόμαζαν ηδονή, εάν μπορούσαν να μιλήσουν, ή, εάν προτιμούσε να χρησιμοποιήσει την δική του γλώσσα παρά να στέκεται στην κοινή γλώσσα:

Στα σύνορα της Αττικής, στα τείχη των Μυκηνών<sup>187</sup>,

και σε όλους του Έλληνες που αναφέρονται σε αυτό το κείμενο, δεν θα ονόμαζε ηδονή παρά την απουσία πόνου και θα περιφρονούσε την ηδονή του Αρίστιππου. Ή, τελικά, θα ενέκρινε και την μια και την άλλη, όπως πράγματι τις εγκρίνει, θα συνέδεε την απουσία πόνου με την ηδονή, και θα θεωρούσε και την μια και την άλλη ως δύο υπέρτατα αγαθά.

Πολλοί φιλόσοφοι, πράγματι, και φιλόσοφοι πρώτης γραμμής, αναγνώριζαν συγχρόνως δύο υπέρτατα αγαθά. Ο Αριστοτέλης, για παράδειγμα, συνέδεσε την ευημερία μιας ολοκληρωμένης ζωής με την άσκηση της αρετής<sup>188</sup>, Ο Καλλιφών<sup>189</sup> στην ηθική αξία μιας ευτυχισμένης ζωής συνέδεσε την ηδονή, ο

---

<sup>187</sup> Omes Danaï atque Mycenenses, Attica pubes. Ο συγγραφέας αυτού του στίχου είναι άγνωστος.

<sup>188</sup> Ο Αριστοτέλης έχει τοποθετήσει το σκοπό του ανθρώπου στην ευδαιμονία. Αλλά σύμφωνα με αυτόν, η πραγματοποίηση της ευδαιμονίας υποθέτει, εκτός από την εσωτερική αρετή, την παρουσία εξωτερικών πλεονεκτημάτων. Επίσης η ηθική του Αριστοτέλη αγγίζει από την μία μεριά τον ωφελισμό του Επίκουρου, αν και, από την άλλη μεριά, με την υψηλή αντίληψη της «στοχαστικής αρετής» εντελώς ανιδιοτελούς και αποσυνδεδεμένης από τα αισθητά πράγματα, διαφεύγει και υψώνεται πολύ πάνω.

<sup>189</sup> Για τον Καλλιφώνα και την θεωρία του δες *De Fin.*, V, 21, *Acad.*, II, 139, *De off.*, III, 119, και κυρίως Κλήμ. Αλεξ., *Στρωμ.*, II ; p. 178. «Σύμφωνα με τον Καλλιφώνα, λέει ο Κλήμης Αλεξανδρεύς, είναι εν όψει της ηδονής που η αρετή εισάγεται στην ψυχή αλλά, με τον καιρό, αντιλαμβανόμενη την ομορφιά με την οποία είναι συνδεδεμένη, θεωρείται ότι έχει η ίδια ίση αξία με την αρχή της, δηλαδή με την ηδονή. – Μπορούμε να αναρωτηθούμε σύμφωνα με αυτό το κείμενο, το πιο σαφές το οποίο μας έχει σωθεί για τον Καλλιφώνα, εάν ο Κικέρων έχει αντιληφθεί καλά τη θεωρία αυτού του φιλοσόφου, και εάν ο Καλλιφών δεχόταν πραγματικά



Διόδωρος<sup>190</sup> στην ηθική αξία μιας ευτυχισμένης ζωής συνέδεσε την απουσία πόνου: και αν και ο Επίκουρος είχε συμφωνήσει με τον Ιερώνυμο παρά με τον Αρίστιππο, δεν θα έπρεπε να παραλείψει να τις συνδέσει μεταξύ τους<sup>191</sup>. Γι' αυτούς, καθώς οι απόψεις τους είναι διαφορετικές, καθιέρωσαν δυο διαφορετικά υπέρτατα αγαθά, και καθώς και οι δύο μιλούν πολύ καλά ελληνικά, ο Αρίστιππος, που τοποθετεί το υπέρτατο αγαθό στην ηδονή, δεν λέει ποτέ ότι η απουσία πόνου είναι ηδονή, και ο Ιερώνυμος, που το τοποθετεί στην απόλυτη απουσία πόνου, αποφεύγοντας να χρησιμοποιήσει αδιακρίτως τη λέξη ηδονή για αυτήν της αταραξίας, δεν τοποθετεί μάλιστα την ηδονή στο πλήθος των πραγμάτων που είναι επιθυμητά.

## Κεφάλαιο 7

### Η θεωρία του Επίκουρου για τις αισθησιακές ηδονές.

Ο Επίκουρος, παρά τη θέλησή του, συχνά ξεχωρίζει στην πράξη την ηδονή από την απουσία πόνου. Η θεωρία του δικαιολογεί τους φιλήδονους. Ερμηνεία και κριτική ενός γνωμικού του Επίκουρου.

Μην νομίζεις, πράγματι, ότι η διαφορά εδώ είναι μόνο στους όρους, διότι είναι δυο πράγματα να είσαι χωρίς πόνο και να είσαι σε ηδονή. Σύμφωνα με σας, όχι μόνο αντιλαμβάνεστε με τον ίδιο όρο δύο πράγματα τελείως διαφορετικά, πράγμα που θα μπορούσε να είναι υποφερτό, αλλά καταβάλετε προσπάθεια

---

δυο υπέρτατα αγαθά. Αντίθετα, η «αρχή της αρετής» και κατά συνέπεια η υπέρτατη αρχή του αγαθού, είναι, σύμφωνα με αυτόν, η ηδονή. Η αρετή δεν έχει αξία εκτός από αυτήν την οποία δανειζεται. Εάν την επιθυμούμε, είναι πρώτα απ' όλα λόγω της ηδονής, και εάν, με τον καιρό, αποκτά ίση αξία με την ίδια την ηδονή, δεν είναι λόγω μιας ομορφιάς η οποία θα ήταν δική της και η οποία θα ήταν από μόνη της (*ἐν αὐτῇ*), αλλά λόγω της λαμπρότητας η οποία την περιβάλλει (*τὸ περὶ αὐτὴν*). Βρίσκουμε μια όμοια θεωρία στην σύγχρονη Αγγλική σχολή. Σύμφωνα με τον Stuart Mill και τον Bain, η αρετή δεν μπορεί να είναι επιθυμητή στην αρχή για αυτή την ίδια. Αναζητούμε τις ενάρετες πράξεις για τα ευχάριστα αποτελέσματά τους. Αλλά λίγο-λίγο εν όψει της συνήθειας και του συνειρμού των ιδεών, η αρετή καταλήγει να αποκτά, όπως φαίνεται να λέει ο Καλλιφών, μια δανεισμένη ομορφιά: τέτοιος είναι ο χρυσός του φιλάργυρου, ο οποίος είναι επιθυμητός πρώτα λόγω των αντικειμένων τα οποία παρείχε καταλήγει να είναι επιθυμητός για τον ίδιο τον εαυτό του. (Utilitarianism, II).

<sup>190</sup> Ο Διόδωρος, από την Τύρο, περιπατητικός, ακροατής και διάδοχος του Κριτόλαου (δες *De fin.*, V, 8, 21. *Acad.*, II, 31. *Tusc.*, V, 31).

<sup>191</sup> Ο σκοπός του Επίκουρου δεν ήταν να αντιπαραθέσει δυο διαφορετικές γνώμες, αλλά να τις συμφιλιώσει. Κατά βάθος, και ότι και να λέει ο Κικέρων, υπήρχε λόγος να οδηγήσει την παντελή έλλειψη πόνου στην ηδονή, την *ἀπονία* στην *ἡδονή*. Μια κατάσταση εντελώς ουδέτερη, όπου δεν θα αισθανόμασταν κανενός είδους ούτε πόνο ούτε ηδονή, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή.

να κάνετε ένα μόνο πράγμα από δυο, κάτι που είναι εντελώς αδύνατο<sup>192</sup>. Καθώς ο Επίκουρος αποδέχεται και τις δύο, θα όφειλε να προτείνει και τις δύο ξεχωριστά, αλλά ποτέ δεν τις ξεχωρίζει με διαφορετικούς όρους: στην πραγματικότητα, μιλώντας γι' αυτό που όλοι ονομάζουν ηδονή, και που την εξυμνεί σε πολλά σημεία, δεν διστάζει καθόλου να πει ότι δεν υπάρχει η παραμικρή υποψία κανενός αγαθού που θα ήταν διαφορετικό από την ηδονή για την οποία μιλά ο Αρίστιππος. Και αυτό, το λέει στο σημείο που μιλά αποκλειστικά για το υπέρτατο αγαθό<sup>193</sup>. Σε ένα άλλο βιβλίο, όπου διαβεβαιώνουν ότι έχει συγκεντρώσει σύντομα γνωμικά εύχρηστους χρησμούς σοφίας, γράφει τα ίδια του τα λόγια που σίγουρα γνωρίζεις Τορκουάτε. Γιατί ποιος είναι αυτός από σας που δεν έχει αποστηθίσει τις *Κύριες Δόξες* του Επίκουρου, αυτές τις σοβαρές προτάσεις όπου περιέλαβε, με λίγες λέξεις, αυτό που φέρνει την ευτυχία; Είναι πιστή η μετάφρασή μου; Άκουσε με:

«Εάν αυτά που φέρνουν την ηδονή, λέει, λύτρωναν από το φόβο των θεών και από αυτόν του θανάτου και του πόνου, και αν μας δίδασκαν να θέτουμε όρια στις επιθυμίες μας, δεν είχα κανένα λόγο να μέμφομαι τους ασώτους, οι οποίοι, περιτριγυρισμένοι από ηδονές, θα ήταν χωρίς πόνο και χωρίς λύπη, δηλαδή χωρίς κανένα κακό.<sup>194</sup>»

Εδώ ο Τριάριος δεν μπόρεσε να συγκρατηθεί, αλλά, γυρνώντας προς τον Τορκουάτο: - Είναι αυτό στον Επίκουρο; του είπε. – Και μου φάνηκε ότι μιλούσε έτσι, όχι επειδή δεν το γνώριζε καλά, αλλά για να αναγκάσει τον Τορκουάτο να το παραδεχθεί. Αλλά αυτός χωρίς να ενοχληθεί και με αυτοπεποίθηση: - Ναι, είπε, αυτά είναι τα ίδια τα λόγια του Επίκουρου. Αλλά δεν αντιλαμβάνεσθε την σκέψη του. -Εάν λέει κάτι, απάντησα τότε, και σκέφτεται κάτι άλλο, είναι η αιτία που δεν ξέρω τι σκέφτεται. Αλλά αυτός δεν είναι ο λόγος που δεν αντιλαμβάνομαι τι λέει. Και εφ' όσον ισχυρίζεται ότι δεν πρέπει να μεμφόμεστε τους ασώτους, αρκεί να είναι μυαλωμένοι,

---

<sup>192</sup> Ο Κικέρων επαναλαμβάνει συνεχώς τις ίδιες διαβεβαιώσεις χωρίς να προσπαθεί να τις αποδείξει. Το λάθος του Επίκουρου δεν ήταν, φαίνεται, να υποστηρίζει ότι, παντού όπου δεν υπάρχει καθόλου πόνος, υπάρχει ηδονή, αλλά να υποστηρίζει ότι αυτή η ηδονή ακόμη πολύ αρνητική είναι η υπέρτατη ηδονή.

<sup>193</sup> Δες Τα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου.

<sup>194</sup> Δες τα *Αποσπάσματα* του Επίκουρου.

παραλογίζεται<sup>195</sup>, όπως αν έλεγε ότι δεν πρέπει να μεμφόμαστε τους πατροκτόνους, αρκεί να μην παρασύρονται από τις επιθυμίες τους, και να μην φοβούνται ούτε τους θεούς, ούτε τον θάνατο, ούτε τον πόνο<sup>196</sup>. Αλλά γιατί αυτή η ευεργεσία προς όφελος των ασώτων, και γιατί να υποθέσουμε ότι άνθρωποι που, ζώντας φιλήδονα, θα λάμβαναν χάρη ενώπιον ενός τόσο μεγάλου φιλοσόφου, αρκεί να φυλάγονται από τα υπόλοιπα; Εσύ, ο ίδιος, Επίκουρε, θα μπορούσες να εμποδίσεις τον εαυτό σου να μέμφεται τους ανθρώπους εκείνους που θα είχαν παραδοθεί σε κάθε είδους ηδονές, αφού λες ότι η υπέρτατη ηδονή είναι να μην έχεις καθόλου πόνο<sup>197</sup>; Και ανάμεσα στους ασώτους σας, πόσους δεν θα βρούμε ελάχιστα δεισιδαίμονες για να τρώνε ότι προσφέρεται στα πιάτα στο βωμό, και που φοβούνται ελάχιστα το θάνατο που έχουν συνεχώς στο στόμα τους αυτό χωρίο από το έργο *Υνμής του Μενάνδρου*<sup>198</sup>:

Χάρισέ μου έξη μήνες ηδονή,  
Θα δώσω στον Πλούτωνα την έβδομη<sup>199</sup>.

Σε ότι αφορά τον πόνο, ο Επίκουρος, την αγωγή του οποίου ακολουθούν, τους παρέχει την συνταγή: «Εάν είναι μεγάλος, είναι σύντομος, εάν είναι μακροχρόνιος είναι ελαφρύς<sup>200</sup>». Αυτό είναι κάτι που δεν μπορώ να καταλάβω<sup>201</sup>: ποιος άσωτος θα βάλει όρια στις επιθυμίες του<sup>202</sup>;

## Κεφάλαιο 8

### **Η θεωρία του Επίκουρου για τις αισθησιακές ηδονές.**

#### **(συνέχεια)**

---

<sup>195</sup> Δέχεται μάλλον την εις άτοπον απαγωγή. Η σκέψη του Επίκουρου επανέρχεται σε αυτήν: δεν θα μεμφόμασταν τους ασώτους εάν αυτοί κατείχαν αυτό το οποίο είναι ακριβώς ασύμφωνο με τις ηδονές τους: δεν μπορούν να το κατέχουν, άρα τους μεμφόμαστε.

<sup>196</sup> Είναι αυτό στο οποίο δεν θα κάνουν λάθος να πουν, με τον Bentham, οι σύγχρονοι ωφελιμιστές. (Δες τα Αποσπάσματα και τα Τεκμήρια). «Δεν θα μεμφόμουν, αναφωνεί ο Bentham, τον πιο απαίσιο εκτελεστή του πιο τρομακτικού εγκλήματος, εάν το άθροισμα των ηδονών του έπρεπε πάντοτε να υπερτερεί των πόνων του άλλα αυτό δεν συμβαίνει».  
(*Introduction to the Principles of morals*, 1).

<sup>197</sup> Αυτή η κριτική φαίνεται σωστή.

<sup>198</sup> Κωμωδία του Μενάνδρου, μετάφραση από τον Κηκίλιο.

<sup>199</sup> *Mihi sex menses sati, sunt vitae, septimum Orco spondeo.*

<sup>200</sup> Έξυπνη αντίρρηση, με την οποία ο Κικέρων επιστρέφει ενάντια στον Επίκουρο την ίδια του την θεωρία.

<sup>201</sup> Ο Κικέρων ίσως προσποιείται ότι δεν έχει αντιληφθεί την Κύρια Δόξα του Επίκουρου.

<sup>202</sup> Είναι ακριβώς επειδή δεν θα μπορέσει να θέσει ότι ο Επίκουρος τον μέμφεται.

Ο Επίκουρος μπορεί να μέμφεται τους χυδαίους ασώτους. Δεν μπορεί παρά να επιδοκιμάζει τους εκλεπτυσμένους φιλήδονους. Στίχοι του Λουκίλιου. Ποιο είναι το γεύμα που στην πραγματικότητα ονομάζουμε καλό γεύμα;

Λοιπόν σε τι χρησιμεύει στον Επίκουρο όταν λέει «ότι δεν θα είχε κανένα λόγο να μέμφεται τους ασώτους, εάν έθεται όρια στις επιθυμίες τους;» Δηλαδή: «δεν θα απέδιδα μομφή στους φιλήδονους εάν δεν ήταν φιλήδονοι<sup>203</sup>». Ούτε και εγώ στους κακούς, εάν δεν ήταν κακοί. Πως! Αυτός ο άνθρωπος ο τόσο αυστηρός δεν πιστεύει ότι αυτή η φιληδονία είναι από μόνη της καταδικαστέα<sup>204</sup>; Και για να σου πω την αλήθεια, Τορκουάτε, έχει δίκιο να μην την πιστεύει, εάν η ηδονή είναι το υπέρτατο αγαθό: γιατί εδώ δεν πρόκειται γι' αυτούς τους αισχρούς φιλήδονους, που ξερνάνε, στο τραπέζι, που πρέπει να πάρουν από το φαγοπότι, και που, από την επομένη, με γεμάτο το στομάχι από σαλατικά, παραδίνονται στις ίδιες καταχρήσεις. Που παινεύονται ότι ποτέ δεν έχουν αντικρύσει ούτε την δύση ούτε την ανατολή του ηλίου, και που, αφού κατασπαταλήσουν την κληρονομιά τους, καταντούν να μην έχουν πλέον τίποτα. Δεν υπάρχει κανένας που να μπορεί να πιστέψει ότι η ζωή τέτοιων ανθρώπων είναι ευχάριστη. Αλλά μίλησέ μου γι' αυτούς τους φιλήδονους του καλού ύφους και του καλού γούστου, που έχουν εξαιρετικούς μαγείρους, διαλεγμένους ζαχαροπλάστες, τα καλύτερα ψάρια, τα καλύτερα πουλερικά, το καλύτερο κυνήγι, και που ξέρουν να αποφεύγουν την δυσπεψία, «στους οποίους γεμίζουν με κρασί τα χρυσά κύπελλα», όπως λέει ο Λουκίλιος, «που εξάλλου δεν θα λάμβαναν τίποτα από τους άλλους, αρκεί να έχουν εξουσία και γεμάτο πορτοφόλι», που επιτέλους γνωρίζουν να διασκεδάζουν και να δοκιμάζουν όλες τις ηδονές χωρίς τις οποίες ο Επίκουρος φωνάζει ότι δεν γνωρίζει καθόλου ευτυχία. Πρόσθεσε σ' αυτά, σε παρακαλώ, νέους και ωραίους σκλάβους να σερβίρουν το τραπέζι, και ότι τα χαλιά, τα ασημικά, ο ορείχαλκος της Κορίνθου, ο ίδιος ο χώρος, και το σπίτι,

<sup>203</sup> Ο Επίκουρος λέει: «δεν θα απέδιδα μομφή στους φιλήδονους, εάν δεν ήταν οι συνέπειες της φιληδονίας τους ( ασθένειες, φόβοι, κοινωνικές τιμωρίες, κλπ)». Ο Επίκουρος λέει κάτι ηθικά λανθασμένο, αλλά όχι, όπως ισχυρίζεται ο Κικέρων, κάτι παράλογο.

<sup>204</sup> «*Ipsam per se reprehendendam*». Ο Κικέρων φαίνεται να απορεί πολύ γι' αυτό το οποίο είναι ακριβώς το θεμέλιο της επικούρειας και ωφελιμιστικής θεωρίας. Καμία πράξη, σύμφωνα με τον Επίκουρο, δεν είναι άξια μομφής ή επαίνου από μόνη της (*ipsa per se*) και από την ηθική της πρόθεση, αλλά από τις αισθητές συνέπειες της, από τον πόνο ή την ηδονή που ακολουθεί.

ανταποκρίνονται σ' αυτή την επιτήδευση. Τέτοιοι άνθρωποι ζουν καλά; Ζουν ευτυχισμένα; Ποτέ δεν θα το έλεγα<sup>205</sup>.

Δεν αρνούμαι ότι η ηδονή δεν είναι ηδονή. Αλλά αρνούμαι ότι αυτή είναι το υπέρτατο αγαθό. Όταν ο Λέλιος<sup>206</sup>, που ήταν μαθητής του Διογένη του στωικού, και στη συνέχεια του Παναίτιου<sup>207</sup>, ονομάστηκε σοφός, δεν ήταν επειδή δεν είχε γούστο για ένα καλοσερβιρισμένο γεύμα (γιατί η λεπτότητα του πνεύματος δεν εμποδίζει το καλό γούστο του παλατιού), αλλά επειδή υπολόγιζε ελάχιστα την ηδονή αυτή<sup>208</sup>.

Ω λάπαθο, για να σ' εκτιμήσουν,  
Πρέπει να σε γνωρίσουν,  
Κραύγαζε επιτιθέμενος ο σοφός Λέλιος,  
Και συ, λέει, Γαλλόνιε<sup>209</sup>,  
Αρχηγός και δάσκαλος της λαιμαργίας  
Ζεις με οξύρυγχους, με εκλεκτά κομμάτια,  
Όλα σου τα αγαθά εξαντλούνται στην καλοφαγία.  
Αλλά ποτέ δεν ήξερες να κάνεις  
Ένα αληθινά καλό γεύμα.

Καθώς ο Λέλιος δεν τοποθετεί κανένα αγαθό στην ηδονή, αρνείται ότι, αυτός που τα ανάγει όλα στην ηδονή έχει ποτέ γευματίσει καλά. Δεν αρνείται ότι ο Γαλλόνιος δεν έχει ποτέ γευματίσει με ευχαρίστηση, -δεν θα μπορούσε,- αλλά ότι ποτέ δεν έχει γευματίσει καλά. Στον σοφό και λιτό άνθρωπο, διακρίνει αυτό που δίνει ηδονή από εκείνο που είναι καλό. Με αυτόν τον τρόπο είναι βέβαιος ότι αυτοί που πραγματικά κάνουν καλό γεύμα τρώνε πάντοτε με ευχαρίστηση, αλλά αυτοί που τρώνε με ευχαρίστηση, δεν κάνουν, για το λόγο αυτό, γεύμα που είναι πραγματικά καλό. Σε ότι αφορά τον Λέλιο, δεν έκανε κανένα γεύμα που να μην είναι καλό.

Γιατί αυτό; Ο Λουκίλιος μας το διδάσκει. Όλα ήταν «καλά μαγειρευμένα, καλά ετοιμασμένα». Αλλά ποια ήταν το κύρια φαγητά; «σοφές συζητήσεις». Κατόπιν; «Η όρεξη». Δεν καθόταν ποτέ στο τραπέζι παρά για να

---

<sup>205</sup> Ούτε ο Επίκουρος θα το έλεγε, επειδή τέτοιοι άνθρωποι δεν γνωρίζουν να θέτουν στις επιθυμίες τους το φυσικό όριο (*τὸ πέρασ τῶν ἐπιθυμιῶν*).

<sup>206</sup> Ο ίδιος Λέλιος ο οποίος ήταν φίλος του μεγάλου Σκιπίωνα.

<sup>207</sup> Στον Διογένη τον στωικό και τον Παναίτιο. Δες πιο πάνω, Κεφ. II.

<sup>208</sup> Αλλά και ο Επίκουρος υποστηρίζει ότι λίγο την υπολογίζει.

<sup>209</sup> Πούμπλιος Γαλλόνιος, περίφημος λαιμαργός. Δες Οράτιος, *Sat.*, II, 2.

ικανοποιήσει, με ήρεμο πνεύμα, αυτό που απαιτεί η φύση. Είχε λοιπόν δίκιο να μιλά έτσι για το Γαλλόνιο, που ικανοποιούσε χωρίς αμφιβολία την λαιμαργία του, αλλά χωρίς να κάνει καλό γεύμα. Γιατί; διότι τίποτα δεν μπορεί να είναι καλό παρά μόνο αν είναι λογικό, λιτό, έντιμο: αλλά, τα γεύματα του Γαλλόνιου δεν ήταν τέτοια. Ο Λέλιος λοιπόν δεν προτιμούσε καθόλου τη γεύση του λάπαθου από αυτήν του οξύρρυγχου, αλλά αμελούσε τη λεπτότητα της γεύσης<sup>210</sup>, κάτι που δεν θα έκανε εάν είχε θέσει το υπέρτατο αγαθό στην ηδονή.

## ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

### ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΘΥΜΙΩΝ

#### Η ΥΠΕΡΤΑΤΗ ΕΠΙΘΥΜΙΑ

##### Κεφάλαιο 9

##### **Τα τρία είδη επιθυμιών κατά τον Επίκουρο.**

Η λογική διαίρεση των επιθυμιών που δίνεται από τον Επίκουρο είναι ανακριβής.

- Επιπλέον η ηθική θεωρία του για τις επιθυμίες είναι λανθασμένη: θέλει απλώς να τις μετριάσει, ενώ θα έπρεπε να τις καταργήσει.

Πρέπει λοιπόν να απομακρύνουμε την ηδονή, ώστε να επιτραπεί η φρόνηση και στις πράξεις και στις συζητήσεις. Και αν είναι έτσι, μπορούμε να πούμε ότι η ηδονή, που δεν επιτρέπεται ούτε στο τραπέζι, είναι το υπέρτατο αγαθό της ζωής; Αλλά από πού προκύπτει ότι ο Επίκουρος μιλά για τρία είδη επιθυμιών οι μεν, φυσικές και αναγκαίες, οι άλλες, επίσης φυσικές, αλλά όχι αναγκαίες, και οι άλλες ούτε φυσικές ούτε αναγκαίες; Είναι μία κακή διαίρεση. Δεν υπάρχουν παρά μόνο δύο είδη επιθυμιών, και δεν είναι τρία: αυτό δεν είναι διαίρεση, είναι τεμαχισμός. Αυτοί που έμαθαν τις επιστήμες που ο Επίκουρος περιφρονεί συνηθίζουν να κάνουν την ακόλουθη διαίρεση: υπάρχουν δύο είδη επιθυμιών, οι μεν φυσικές, οι άλλες που προέρχονται από μάταιες γνώμες, και ανάμεσα στις φυσικές υπάρχουν αναγκαίες και μη

---

<sup>210</sup> Είναι αυτό που συνιστούσε να κάνουμε ο Επίκουρος.

αναγκαίες. Με αυτό τον τρόπο η διαίρεση θα ήταν σωστή: διότι σε μια διαίρεση είναι κακό να συγχέεις το είδος με το γένος<sup>211</sup>.

Αλλά ας το ξεπεράσουμε αυτό, μια και η ακρίβεια της έκφρασης δεν σημαίνει τίποτα γι' αυτόν, και του αρέσει να τα συγχέει όλα, ας μιλά με τον τρόπο του, αρκεί, τουλάχιστον, να σκέφτεται σωστά. Εντούτοις δεν εγκρίνω ιδιαίτερα, παρ' ότι το ανέχομαι, όταν ένας φιλόσοφος προτείνει να μπαίνουν όρια στα πάθη. Μπορούμε να δώσουμε όρια στην πλεονεξία; Πρέπει να την ξεριζώσουμε τελείως. Και μπορούμε να έχουμε ζηλοφθονία και να μην κατακρινόμαστε σωστά γι' αυτή μας την τάση; Διαφορετικά η φιλαργυρία θα είχε το μέτρο της, η ασωτία το μέτρο της. Τι φιλοσοφία είναι αυτή που δεν ασχολείται με την καταστροφή της ακολασίας αλλά μόνο με την ρύθμισή της<sup>212</sup>!

Κατά βάθος, παρ' ότι κατακρίνω τους όρους της διαίρεσής του, δεν εγκρίνω την ουσία της. Να ονομάσει λοιπόν φυσικές ορμές αυτό που ονομάζει επιθυμίες, και να κρατήσει αυτή τη λέξη γι' άλλα πράγματα<sup>213</sup>. Όστε, όταν θα μιλά για φιλαργυρία, για ακράτεια και για όλες τις άλλες σημαντικές ακολασίες, θα έχει το δικαίωμα να τις κατηγορεί. Καθώς εντούτοις πρόκειται για την ελευθερία που παίρνει συχνά, να ξεχνιέται στις εκφράσεις, δεν επιμένω σ' αυτό: ένας τόσο μεγάλος και σπουδαίος φιλόσοφος μπορεί ελεύθερα να αναπτύσσει τα δόγματά του.

Όμως συνδεδόμενος, όπως κάνει, με την ηδονή, με την έννοια που δίνουν όλοι στη λέξη αυτή, πέφτει συχνά σε τόσο μεγάλες σκοτούρες, που φαίνεται ότι δεν υπάρχει τίποτα πιο αισχρό που να μην μπορεί να το κάνει χωρίς μάρτυρες.

---

<sup>211</sup> Αρκετά ασήμαντη μομφή, και εξάλλου εν μέρει ανακριβής. Δες τα Αποσπάσματα του Επίκουρου.

<sup>212</sup> Ο Κικέρων επαναλαμβάνει εδώ τα λίγο-πολύ σοφιστικά επιχειρήματα των στωικών, οι οποίοι δεν ήθελαν απλά να ρυθμίσουν, αλλά να καταργήσουν τα συναισθήματα. Αυτά τα επιχειρήματα δεν απευθύνονται μόνο στους επικούρειους. Ο Κικέρων τα αναπαράγει και τα αναπτύσσει στο έργο *Τουσκουλανές* (IV, XVII), για τους περιπατητικούς.

<sup>213</sup> Ο Κικέρων, με τους στωικούς, μέμφεται τον Επίκουρο για την σύγχυση την οποίαν έχει φέρει στους όρους *επιθυμία* και *όρεξις*. Η *επιθυμία* (*cupiditas*), σύμφωνα με την ορολογία του Ζήνωνα, δηλώνει αποκλειστικά μια παθιασμένη επιθυμία, και τελικά είναι βλαπτική. Η *ορμή* και η *όρεξις* (*desideria naturae*) δηλώνουν φυσική τάση, η οποία έχει ως αντικείμενο τα πράγματα τα οποία συνεισφέρουν στην διατήρηση της φυσικής τάξης και η οποία με αυτό τον τίτλο είναι πρέπουσα (*καθήκοντα*). Η *ορμή* και η *όρεξις* είναι λοιπόν ικανές για δικαιολόγηση και επιδοκιμασία (δες *De officiis*). Πρέπει μόνο να τις ελέγχουμε, αντίθετα, πρέπει να καταργήσουμε εντελώς την *επιθυμία*. Αυτή η ορολογία των πρώτων στωικών θα τροποποιηθεί ελαφρά από τον Επίκτητο.

Στη συνέχεια, αφού κοκκινίσει ο ίδιος (επειδή η δύναμη της φύσης είναι μεγάλη), προσφεύγει στο να πει ότι δεν μπορούμε να προσθέσουμε τίποτα στην ηδονή εκείνου που δεν έχει καθόλου πόνο. Αλλά η κατάσταση της αταραξίας καθόλου δεν ονομάζεται ηδονή. Οπωσδήποτε, λέει, δεν με απασχολεί καθόλου το όνομα. Αλλά αυτά είναι δύο πράγματα εντελώς διαφορετικά. Καλά!

θα απαντήσει, θα βρω ανθρώπους λιγότερο θυμωμένους και λιγότερο μικρολόγους από σας, που θα τους πείσω εύκολα σε ότι θέλω. Αλλά, εάν είναι ακραία ηδονή η παντελής απουσία πόνου, γιατί να μην πούμε ότι είναι ακραίος πόνος η παντελής απουσία ηδονής; Διότι, λέει, δεν είναι η ηδονή, αλλά η απουσία πόνου, που είναι αντίθετη με τον πόνο.

## Κεφάλαιο 10

### **Η απουσία πόνου δεν μπορεί να είναι αντικείμενο επιθυμίας.**

Διάφορες αντιφάσεις που ο Κικέρων νομίζει ότι αντιλαμβάνεται στην θεωρία του Επίκουρου.

- Τα παιδιά και τα ζώα, που παίρνει για παράδειγμα ο Επίκουρος, δεν επιδιώκουν την απουσία πόνου ή την ηδονή της ηρεμίας, αλλά την ηδονή της κίνησης.

Αλλά δεν αντιλαμβάνεται ότι αυτό θα ήταν τότε μεγάλο επιχείρημα εναντίον του ότι αυτή η ηδονή, χωρίς την οποία δεν υπάρχει, λέει, καμία ευτυχία, και που την βάζει στην ευχαρίστηση της γεύσης, της ακοής, και των άλλων αισθήσεων που δεν θα μπορούμε να εκφράσουμε χωρίς να θίξουμε τον ξεπεσμό. Δεν αντιλαμβάνεται, αυτός ο σοβαρός και αυστηρός φιλόσοφος, ότι αυτό το αγαθό, το μόνο που αναγνωρίζει, δεν είναι καν επιθυμητό, επειδή, κατ' αυτόν, δεν έχουμε ανάγκη αυτού του είδους την ηδονή, όταν δεν δοκιμάζουμε πόνο<sup>214</sup>. Τι αντίφαση<sup>215</sup>!

Αν είχε μάθει να δίνει ορισμούς και να διαιρεί, εάν γνώριζε τη δύναμη και τη χρήση των όρων, ποτέ δεν θα αντιμετώπιζε τέτοιες δυσκολίες. Αλλά βλέπεις τι κάνει. Ονομάζει ηδονή αυτό που κανείς ποτέ δεν το έχει ονομάσει έτσι,

---

<sup>214</sup> Χωρίς αμφιβολία, από τη στιγμή που δεν έχουμε πόνο, δεν έχουμε πλέον τίποτα να επιθυμήσουμε, σύμφωνα με τον Επίκουρο, επειδή η απουσία πόνου είναι η υπέρτατη ηδονή. Αλλά μπορούμε τουλάχιστον να επιθυμήσουμε να είμαστε χωρίς πόνο, μπορούμε να επιθυμήσουμε να μην έχουμε πλέον τίποτα να επιθυμήσουμε.

<sup>215</sup> Δεν είναι τόσο χονδροειδής αντίφαση όσο τη λέει ο Κικέρων. Δες το έργο μας *Histoire de la morale utilitaire*, t. I.



εννοώ την αταραξία, και αυτό που όλοι ονομάζουν ηδονή, και που είναι εντελώς διαφορετικό από την αταραξία, θέλει να μην είναι παρά το ίδιο πράγμα.

Κάποτε φαίνεται να κάνει ελάχιστα στην περίπτωση αυτών των ηδονών που ονομάζει ηδονές εν κινήσει, που ακούγοντας τον να μιλά θα τον έπαιρνες για τον Κούριο<sup>216</sup>. Και κατά καιρούς τις υμνεί τόσο ώστε να λέει ότι δεν αντιλαμβάνεται ότι μπορεί να υπάρχει άλλο αγαθό. Τέτοια γλώσσα θα ήταν καλύτερα να καταστέλλεται από την λογοκρισία παρά να αντικρούεται από φιλόσοφο διότι η ανηθικότητα της ομιλίας του φτάνει μέχρι την διαφθορά των ηθών. Δεν μέμφεται καθόλου την πολυτέλεια, αρκεί να έχει όρια και να είναι απαλλαγμένη από πόνο. Εδώ μοιάζει να ψάχνει για συνενόχους. Γίνετε φιλόσοφοι, λέει στους ανθρώπους, και τότε όλες οι ηδονές θα επιτρέπονται σε σας<sup>217</sup>.

Κατ' αυτόν, πρέπει να ξαναπάμε στην γέννηση των ζώων για να βρούμε τη πηγή του πραγματικού αγαθού. Μόλις το ζώο γεννηθεί, προτιμά την ηδονή, την επιθυμεί ως αγαθό, και φοβάται τον πόνο ως κακό. Και τότε, μην έχοντας καθόλου διαφθαρεί ακόμη, κρίνει τέλεια τα αγαθά και τα κακά. Να τι είπες Τορκουάτε. Και οι δικοί σας έτσι μιλούν. Τι ψευδαίσθηση! Με την *καταστηματική* ηδονή, ή με την *κινητική* ηδονή, όρους που τους διδασκόμαστε στην σχολή του Επίκουρου, ένα παιδί στην κούνια θα κρίνει για το μεγαλύτερο από τα αγαθά και για το μεγαλύτερο από τα κακά; Εάν κρίνει με την *καταστηματική* ηδονή, τότε η φύση δεν θέλει κάτι άλλο παρά την ίδια της την αυτοσυντήρηση, και συμφωνούμε σ' αυτό. Εάν, όπως λες, κρίνει με την *κινητική* ηδονή, δεν θα υπάρξει καθόλου αισχρή ηδονή στη οποία δεν θα πρέπει να παραδοθούμε. Πρόσθεσε ότι αυτό το νεογέννητο παιδί δεν θα ξεκινήσει καθόλου από την υπέρτατη ηδονή, που είναι, σύμφωνα με σας, η απουσία πόνου.

Ο ίδιος ο Επίκουρος ποτέ δεν χρησιμοποίησε το παράδειγμα ούτε παιδιών ούτε ζώων, που ονομάζει καθρέφτη της φύσης, για να δείξει ότι η φύση μας

---

<sup>216</sup> Ο Κούριος, ο νικητής των Σαμνιτών. Οι πρέσβεις των Σαμνιτών ήρθαν να τον βρουν τη στιγμή που έψηνε γογγύλια για το δείπνο του, και καθώς τον πίεζαν να δεχθεί ένα δώρο, τους απάντησε: «Προτιμώ να διοικώ πλούσιους παρά να είμαι πλούσιος».

<sup>217</sup> Ο Κικέρων είναι καλόπιστος εδώ; Οι αρχαίοι πίστευαν ότι τους επιτρεπόταν, στη συζήτηση, ή όπως έλεγαν, στην «αντιδικία» να ερμηνεύουν με τέτοιο τρόπο με την πιο κακή έννοια τη σκέψη των αντιπάλων τους.

δίδαξε να επιθυμούμε την ηδονή της παντελούς απουσίας πόνου: διότι αυτό το είδος της ηδονής δεν μπορεί να διεγείρει καμιά επιθυμία, και η κατάσταση της πλήρους στέρησης δεν μπορεί να προξενήσει καμιά εντύπωση στο πνεύμα<sup>218</sup>. Σε αυτό το σημείο ο Ιερώνυμος έκανε τεράστιο λάθος: Μόνο η αισθητή ηδονή είναι ικανή να σπρώξει σε συμπεριφορά. Έτσι, κάθε φορά που, με το παράδειγμα παιδιών και ζώων, ο Επίκουρος θέλει να αποδείξει ότι στεκόμαστε φυσικά στην ηδονή, μιλά πάντα για την κινητική ηδονή, και ποτέ για την καταστηματική ηδονή, που δεν είναι παρά η απουσία πόνου. Αλλά, υπάρχει συνέπεια να ξεκινήσει η φύση με ένα είδος ηδονής, και να θέσει ως υπέρτατο αγαθό κάποια άλλη<sup>219</sup>;

## Κεφάλαιο 11

### **Τα όντα δεν τείνουν από τη φύση τους προς την ηδονή, αλλά στην αυτοσυντήρηση τους.**

1<sup>ο</sup> Το επιχείρημα που αναφέρεται στο ένστικτο των ζώων είναι χωρίς αξία: διότι η ανθρώπινη λογική είναι πάνω από το ένστικτο των ζώων.

2<sup>ο</sup> Τα όντα δεν τείνουν από τη φύση τους προς την ηδονή: την συναντούν στη συνέχεια, καθώς επιδιώκουν μόνο την αυτοσυντήρηση της ζωής τους.

Διαφορετικές απόψεις των φιλοσόφων για το υπέρτατο αγαθό.

Δεν λαμβάνω καθόλου υπόψη την κρίση των ζώων. Θέλω να μην είναι καθόλου διεφθαρμένη, αλλά ίσως είναι λανθασμένη: και σαν ένα κλαδί, αν και

---

<sup>218</sup> « Ω, η μεγάλη ευτυχία την οποίαν απολαμβάνουν αυτοί εδώ οι άνθρωποι – θα πει ο Πλούταρχος μιλώντας για τους επικούρειους- νοιώθοντας ευχαρίστηση για το ότι δεν αντέχουν καθόλου το κακό! Δεν έχουν την ευκαιρία να δοξαστούν ονομάζοντας του εαυτούς τους ίσους με τους αθάνατους θεούς! Να βάζουν φωνές οργής, να αφήνονται σε όλες τις βακχικές εκρήξεις, με τη σκέψη της αριστείας του αγαθού το οποίο απολαμβάνουν, επειδή, με τη ντροπή όλων των άλλων θνητών, έχουν ανακαλύψει μόνοι μια θεϊκή ευδαιμονία, η οποία συνίσταται στην κατάργηση κάθε κακού! Έτσι η ευτυχία τους ίση με αυτή των προβάτων και των γουρουινιών επειδή την κάνουν να συνίσταται στις απολαύσεις του σώματος ή σε αυτές της ψυχής μέσω του σώματος. Σε ότι αφορά τα ζώα τα οποία είναι λίγο πιο πολύ ευγενικά και τα οποία έχουν περισσότερο μυαλό, η αποφυγή του κακού δεν είναι καθόλου το αποκορύφωμα του καλού τους: επειδή, όταν είναι κορεσμένα, κανένα τους δεν αρχίζει να τραγουδά, κάποια άλλα να πετούν και να βγάζουν κάθε είδους κραυγές και ήχους, παίζοντας από χαρά στην καρδιά τους, για την ευχαρίστηση που παίρνουν, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο ότι, από τη στιγμή που βγήκαν από το κακό, η φύση τα παρακινεί να αναζητήσουν και να επιδιώξουν ακόμη το αγαθό». Πλούταρχος, *Ότι ουδ' ηδέως*, κλπ.

<sup>219</sup> Η κινητική ηδονή, δηλαδή η ατελής και αναμειγμένη με κόπο ηδονή η οποία προκύπτει από την ικανοποίηση μιας ανάγκης, είναι πράγματι, σύμφωνα με τον Επίκουρο, «η ηδονή με την οποίαν αρχίζει η φύση». Είναι, λέει ο ίδιος, η «ρίζα» της ηδονής, αλλά δεν έπεται καθόλου, σύμφωνα με τον Επίκουρο, ότι θα ήταν εδώ η υπέρτατη ηδονή και το υπέρτατο αγαθό. Ο πραγματικός σκοπός προς τον οποίον τείνει πάντοτε η φύση, ακόμη και αν δεν τον πετυχαίνει με την πρώτη προσπάθεια, είναι, σύμφωνα με τον Επίκουρο, η καταστηματική ηδονή.

δεν έχει καμφθεί καθόλου επίτηδες, ίσως έγινε στραβό στο δένδρο. Ομοίως, παρ' ότι η φύση των ζώων δεν έχει διαφθαρεί από την υπακοή, ίσως υπάρχει από μόνη της<sup>220</sup>.

Κατά τα άλλα, η φύση δεν φέρνει καθόλου πρώτα ένα παιδί στην ηδονή, αλλά μόνο στην ίδια του την αυτοσυντήρηση: επειδή, μόλις γεννηθεί, αγαπάει τον εαυτό του, και ότι είναι δικό του, πρώτα τα δύο βασικά μέρη τα οποία το αποτελούν, το πνεύμα και το σώμα, και κατόπιν τα διάφορα μέρη τους, επειδή υπάρχουν χωρίς αμφιβολία κύρια μέρη, στο ένα και στο άλλο: και όταν αποκτήσει κάποια μικρή γνώση, και όταν αρχίσει να διακρίνει, τότε συμπεριφέρεται σύμφωνα με αυτά που η φύση έχει βάλει αρχικά μέσα του, και προσπαθεί να αποφύγει ότι είναι αντίθετο από αυτά<sup>221</sup>.

Το να γνωρίζουμε εάν, σ' αυτές τις πρώτες αρχές της φύσης, υπάρχει κάποιο συναίσθημα ηδονής, είναι μεγάλο ερώτημα. Αλλά να πιστεύουμε ότι, εάν υπήρχε αυτό, δεν θα υπήρχε τίποτα πιο πάνω από την ηδονή, και θα ήταν προτιμότερη από τις λειτουργίες της ψυχής, από αυτές των αισθήσεων, από την διατήρηση όλου του σώματος, και από την υγεία, είναι κατά την άποψη μου μεγάλη ανοησία: και να σε τι συνίσταται όλη η φιλονικία για τα αληθινά αγαθά και τα αληθινά κακά. Ο Πολέμων<sup>222</sup>, και πριν από αυτόν ο Αριστοτέλης, πίστευαν ότι τα πρώτα από τη φύση επιθυμητά αγαθά ήταν αυτά για τα οποία μόλις σουμίλησα. Και είναι αυτό στο οποίο έδωσαν θέση στην αρχαία ακαδημία και στους περιπατητικούς και τοποθέτησαν το υπέρτατο αγαθό στο να ζούμε σύμφωνα με τη φύση, δηλαδή να ακολουθούμε συγχρόνως την φύση και την αρετή. Ο Καλλιφών σ' αυτά

<sup>220</sup> Εδώ ο Κικέρων συναντά μια βαθιά ιδέα, την οποίαν θα αναπτύξει καλύτερα πιο κάτω: δεν είναι στη φύση να πρέπει ο νους να αναζητήσει τον νόμο του.

<sup>221</sup> Εδώ είναι το μεγάλο επιχείρημα των στωικών ενάντια στους επικούρειους. Οι επικούρειοι έλεγαν: «η ηδονή είναι ο φυσικός σκοπός των όντων, επειδή όλα τα όντα, από τη στιγμή που θα γεννηθούν, τείνουν προς την ηδονή». Οι στωικοί απαντούσαν: αυτό που αναζητούν όλα τα ζώα, από τη γέννηση τους και πριν ακόμη γνωρίσουν την ηδονή, είναι η αυτοσυντήρηση τους. αναζητώντας με αυτό τον τρόπο την αυτοσυντήρηση τους και να παρακάμψουν τις αιτίες της καταστροφής, συναντούν την ηδονή, αλλά δεν την επεδίωκαν. Ο πραγματικός σκοπός των όντων, είναι να συντηρήσουν τη φύση τους, να ζήσουν σύμφωνα με τη φύση τους:

*ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζεῖν.*

Κατά βάθος, αυτή η συζήτηση ανάμεσα στους επικούρειους και τους στωικούς δεν προχωρούσε καθόλου. Δεν αφορούσε, στο πρόβλημα του υπέρτατου αγαθού, να μάθουν ποιο είναι ο φυσικός σκοπός του όντος αλλά ποιος είναι ο ηθικός και υποχρεωτικός σκοπός του.

<sup>222</sup> Ο Πολέμων, μαθητής του Ξενοκράτη, ο ένας από τους δασκάλους του Ζήνωννα ( Διογ. Λαερ., IV, 3. VII, 1, 25). Είχε γράψει ένα βιβλίο *Περὶ τοῦ κατὰ φύσιν βίου*, και ὀριζε το υπέρτατο αγαθό: να ζούμε σύμφωνα με τη φύση, αλλά λάμβανε αυτό τον τύπο πολύ πιο γενικό από τους στωικούς. ( Δες *de Finibus* IV, 6. Κλήμης Αλεξαν., *Στρωμ.* VII)

προσθέτει την ηδονή. Ο Διόδωρος, την απουσία πόνου. Και σε όλα αυτά τα πράγματα από κοινού και οι μεν και οι δε έχουν συνδέει το υπέρτατο αγαθό. Ο Αρίστιππος δεν το έχει συνδέσει παρά με την ηδονή. Οι στωικοί θέλουν να συνίσταται στην *συμμόρφωση με τη φύση*, αυτό που λένε ότι ανήκει μόνο στην αρετή και στην **ηθική αξία**, και εξηγούν *να ζούμε με τέτοια ευφυΐα για τα πράγματα που έρχονται φυσικά, ώστε να μπορούμε να επιλέξουμε αυτά που συμμορφώνονται με τη φύση, και να απορρίπτουμε αυτά που είναι αντίθετα*.

Έτσι υπάρχουν τρεις ορισμοί για το υπέρτατο αγαθό που εξαιρούν την **ηθική αξία**: Αυτός του Αρίστιππου ή του Επίκουρου, αυτός του Ιερώνυμου και αυτός του Καρνεάδη. Υπάρχουν άλλοι τρεις που προσθέτουν κάτι άλλο στην **ηθική αξία**: Αυτοί του Πολέμωνα, του Καλλιφώνα, του Διόδωρου. Τέλος υπάρχει μόνο ένας ορισμός, αυτός του Ζήνωνα, που δεν αποδέχεται παρά μόνο την αρετή ή την **ηθική αξία**<sup>223</sup>. Διότι από πολύ παλιά ο Πύρρων<sup>224</sup>, ο Αρίστων ο Χίος<sup>225</sup>, ο Ήριλλος ο Καρχηδόνιος<sup>226</sup>, εγκαταλείφθηκαν. Οι άλλοι

---

<sup>223</sup> Ο ορισμός του Ζήνωνα περιείχε ακόμη μια άλλη ιδέα, αυτή της φύσης η οποία γίνεται αντιληπτή ως ο υπέρτατος τύπος με τον οποίον πρέπει να προσαρμόζουμε την συμπεριφορά μας. Είναι αυτή η ιδέα ένα είδος φυσικού αγαθού που προηγείται της βούλησης, η οποία, καθώς έρχεται να προστεθεί στην ιδέα του ηθικού αγαθού, έκανε την αδυναμία του στωικού συστήματος.

<sup>224</sup> Ο Πύρρων, ο Ηλείος, ο ιδρυτής της σκεπτικής σχολής, άνθισε περί το 340 π.Χ. – Λίγα πράγματα γνωρίζουμε για τη ζωή του. Ακολούθησε τον Αλέξανδρο στην εκστρατεία της Ασίας. Στην επιστροφή του, δέχθηκε από τους συμπολίτες του τον τίτλο του μεγάλου ιερέα. Μια μέρα, λένε, καθώς ταξίδευε στην ανοικτή θάλασσα, εμφανίστηκε καταιγίδα. Μέσα στο γενικό συναγερμό, ο Πύρρων, δείχνοντας στους επιβάτες ένα γουρούνι που έτρωγε ήσυχα: «να, λέει, ποια πρέπει να είναι η ασφάλεια του σοφού». ( Διογ, Λαερ., 1. ΙΧ.) – Το σύστημα του Πύρρων, το οποίο διηύθυνε ο μαθητής του ο Τίμων ο Φλιάσιος, είναι ο απόλυτος σκεπτικισμός: παίρνοντας τα επιχειρήματα των σοφιστών και το Δημόκριτου, προσπαθεί να αποδείξει ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τίποτα το αληθινό, και ότι τα αντίθετα μπορούν να επιβεβαιωθούν εξίσου όλα τα πράγματα, ιδιαίτερα στην ηθική. Η ανθρώπινη λογική δεν έχει παρά έναν σκοπό, την ευτυχία, και για να επιτύχουμε αυτή την ευτυχία, πρέπει να προσέξουμε τρία πράγματα: πρώτον τη φύση των πραγμάτων, κατόπιν τη σχέση τους με εμάς, τέλος τα αποτελέσματα (αισθητά) αυτών των σχέσεων ( Αριστ. Αρ. Ευσ., *Praep. Ev.*, XIV, 18). Σε ότι αφορά μια ηθική η οποία, απέχοντας από το να είναι το αποτέλεσμα αυτών των αισθητών σχέσεων, θα ήταν ο κανόνας τους, θα ήταν προηγούμενη και ανώτερη από αυτές, ο Πύρρων την αρνείται με όλες του τις δυνάμεις. «Δεν υπάρχει τίποτα, έλεγε, ωραίο ή άσχημο, δίκαιο ή άδικο, και το ίδιο για όλα τα πράγματα: τίποτα δεν υπάρχει στην πραγματικότητα, αλλά υπάρχει σύμφωνα με το νόμο ή τη συνήθεια με την οποία συμπεριφέρονται οι άνθρωποι πάντοτε». Έτσι ο άνθρωπος είναι αβέβαιος σε σχέση με όλα τα πράγματα, και αυτή η καθολική αβεβαιότητα γίνεται καθολική αδιαφορία. Είναι μέσα σε αυτή την αδιαφορία για όλα, στην διακοπή κάθε κρίσης που συνίσταται το υπέρτατο αγαθό: *έποχή, άφασία, άρρεψία* ( αμφιβολία), *άκαταληψία*.

<sup>225</sup> Ο Αρίστων ο Χίος, ήταν για κάποιο διάστημα μαθητής του Ζήνωνα του στωικού. Πίστευε, όπως ο Ζήνων, ότι όλα είναι αδιάφορα, εκτός από την φαυλότητα και την αρετή. Αλλά απομακρύνθηκε από αυτόν στο ότι δεν δεχόταν κανένα βαθμό αξίας (*άξια, άπαξία*) ανάμεσα στα αδιάφορα πράγματα, τα οποία πρέπει να μένουν τέτοια, όχι μόνο για τη βούληση (*βούλησις*), αλλά ακόμη για τις φυσικές τάσεις (*όρμαι και άφορμαί*): λάμβανε τον όρο *άδιαφορία* με την απόλυτη έννοια της. Ο Αρίστων είναι ένας από τους πρώτους ο οποίος έχει

προσάρμοσαν τον τελικό σκοπό τους στις αρχές τους: ο Αρίστιππος, στην ηδονή, ο Ιερώνυμος, στην απουσία πόνου, ο Καρνεάδης, στην απόλαυση των φυσικών αγαθών.

Για τον Επίκουρο, που κάνει την ηδονή αντικείμενο των πρώτων επιθυμιών μας, αν ήθελε να μιλήσει γι' αυτήν του Αρίστιππου, όφειλε σαν και αυτόν να την ορίσει ως το υπέρτατο αγαθό. Και αν ήθελε να μιλήσει γι' αυτήν του Ιερώνυμου, όφειλε να κάνει αυτό το είδος της ηδονής αντικείμενο των πρώτων επιθυμιών.

## ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

### ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ

#### ΤΟ ΥΠΕΡΤΑΤΟ ΑΓΑΘΟ

##### Κεφάλαιο 12

##### **Το λογικό μόνο μπορεί να κρίνει το υπέρτατο αγαθό.**

Η αρχή στην οποία στηρίζεται, σε τελευταία ανάλυση, η θεωρία του Επίκουρου, είναι ότι οι αισθήσεις είναι κριτές του αγαθού και του κακού. Αλλά, εάν ανήκει στις αισθήσεις να κρίνουν για το γλυκό και για το πικρό, για το λείο και για το τραχύ, το καλό και το κακό είναι έξω από την κλίση τους. Εδώ μόνο το λογικό μπορεί να έχει γνώμη, ή, έχει την ιδέα ενός αγαθού ανώτερου από την ηδονή: την **ηθική αξία**.

Οι ίδιες οι αισθήσεις, λέει ο Επίκουρος, κρίνουν ότι η ηδονή είναι το αγαθό και ο πόνος είναι το κακό<sup>227</sup>. Έτσι αποδίδουμε στις αισθήσεις μεγαλύτερη αρμοδιότητα από αυτή που τους ανήκει. Επειδή οι νόμοι μας κάνουν να κρίνουμε τις ιδιωτικές υποθέσεις, δεν μπορούμε να κρίνουμε παρά αυτό που είναι στην αρμοδιότητα μας. Και είναι ανώφελο ο δικαστής, απαγγέλλοντας μία απόφαση, να συνηθίζει να λέει: «*Μου ανήκει η αρμοδιότητα να δικάζω*»,

---

συγκρίνει τη ζωή με μια κωμωδία όπου λίγο ενδιαφέρουν οι ρόλοι οι οποίοι έχουν δοθεί στον καθένα υπό την προϋπόθεση ότι τους παίζουν καλά. ( Δες το εγχειρίδιο μας του *Επίκτητου*, σελ. 21). Η διαλεκτική των στωικών έμοιαζε, σύμφωνα με αυτόν, με μεταξωτά υφάσματα όπου κάποιος ανησυχεί χωρίς όφελος. Η μόνη επιστήμη αξία του ονόματος της, είναι η ηθική. (Δες Διογ. Λαερ., VII. 22).

<sup>226</sup> Ο Ήριλλος ο Καρχηδόnius, μαθητής του Ζήνωννα, τον οποίον εγκατέλειψε αργότερα, όπως ο Αρίστων. Έθετε το υπέρτατο αγαθό στην επιστήμη.

<sup>227</sup> Δες πιο πάνω, 1. Κεφ. I, IX.

Διότι, εάν η υπόθεση είναι έξω από την αρμοδιότητά του, τίποτα δεν δικάζεται ακόμη και αν δεν το έλεγε. Ποια είναι τα πράγματα που τίθενται στη κρίση των αισθήσεων; Αυτό που είναι γλυκό ή πικρό, λείο ή τραχύ, κοντινό ή μακρινό, κινούμενο ή ακίνητο, στρογγυλό ή τετράγωνο.

Αλλά ποια απόφαση θα απαγγείλει τότε το λογικό, με την επιστήμη των θείων και των ανθρωπίνων πραγμάτων που είναι η πραγματική σοφία, και με τις αρετές που το λογικό θεωρεί ως ανώτερες όλων, και που τις κάνετε ακόλουθες και υπηρέτριες της ηδονής; Θα απαγγείλει χωρίς αμφιβολία, πρώτον ότι εδώ δεν πρέπει να υπάρχει καθόλου θέμα ηδονής, όχι μόνο για να τεθεί στο θρόνο του υπέρτατου αγαθού, αλλά ακόμα ούτε να έχει οποιαδήποτε θέση δίπλα στην **ηθική αξία**. Δεν θα παραχωρήσει καθόλου καμιά υπεροχή, ούτε στην γνώμη του Ιερώνυμου, ούτε σ' αυτή του Καρνεάδη, και ποτέ δεν θα εγκρίνει να υφίσταται το υπέρτατο αγαθό ούτε στην ηδονή, ούτε στην απουσία πόνου, ούτε σε οτιδήποτε άλλο όπου δεν μπαίνει η **ηθική αξία**. Έτσι δεν θα του απομείνει πλέον παρά να εξετάσει δύο γνώμες. Και τότε, ή θα αναγνωρίσει ότι δεν υπάρχει κανένα αγαθό παρά μόνο αυτό το οποίο βρίσκεται στην **ηθική αξία**, κανένα κακό παρά μόνο αυτό το οποίο είναι αισχρό. Και ότι όλα τα υπόλοιπα ή δεν έχουν καμιά αξία, ή ότι δεν υπάρχει κάποιο αρκετά σημαντικό ώστε να πρέπει να είναι ούτε επιθυμητό ούτε προς αποφυγή, αλλά μόνο να επιλέγεται ή να απορρίπτεται, κατά περίπτωση<sup>228</sup>. Ή θα προτιμήσει την γνώμη που συνδέει με την **ηθική**

---

<sup>228</sup> Είναι η γνώμη των στωικών, την οποίαν θα εκθέσει ο Κικέρων στο τρίτο βιβλίο του *De Finibus*. Σύμφωνα με τους στωικούς, δεν υπάρχει τίποτα, εκτός από την εντιμότητα και το καθήκον, τα οποία θα είναι άξια επιθυμίας ή αποφυγής. Πάντως, πέραν από αυτή την ανώτερη σφαίρα του καθήκοντος και της αρετής, υπάρχουν, σύμφωνα με τους στωικούς, ορισμένα πράγματα τα οποία, χωρίς να αποτελούν αντικείμενο επιθυμίας (*expetenda*), μπορούν να είναι αντικείμενο επιλογής (*eligenda*). Δεν τα αναζητούν, αλλά στην ανάγκη τα λαμβάνουν. Το ίδιο συμβαίνει με την υγεία, με τον πλούτο: είναι εδώ πράγματα τα οποία οι στωικοί ονόμαζαν *προηγμένα*, *producta*, *commoda*, για να τα διακρίνουν από τα *αποπροηγμένα*, *remota*, *incomoda*. Είναι πλεονεκτήματα και ανέσεις, όχι πραγματικά αγαθά. Πρέπει να δρουν χάριν αυτών, θα πει ο Επίκτητος, όπως οι άνθρωποι δρουν στις δημόσιες διανομές των σύκων και των φουντουκιών: τα παιδιά σπρώχνονται και παλεύουν για να τα αποκτήσουν. Οι άνθρωποι δεν τα αναζητούν καθόλου, αλλά, εάν πέσουν κάποια στα ρούχα τους τα μαζεύουν. Η θεωρία του Άριστου, για την οποίαν μιλά ο Κικέρων, ήταν πιο απόλυτη από την στωική θεωρία: καταργώντας όλους τους βαθμούς τους οποίους οι στωικοί άφηναν να υπάρχουν ανάμεσα στα αισθητά πράγματα, διαγράφοντας κάθε διάκριση ανάμεσα στα *προηγμένα* και τα *αποπροηγμένα*, δεν δεχόταν παρά δυο πράγματα: από τη μια μεριά το ηθικό αγαθό, το οποίο πρέπει να αναζητούμε, και τα εξωτερικά πράγματα σε σχέση με μας (πλούτη, τιμές, κλπ.), τα οποία δεν πρέπει καθόλου να είναι για μας αντικείμενο προτίμησης και επιλογής. Το υπέρτατο αγαθό, σύμφωνα με αυτόν, ήταν η απόλυτη αδιαφορία της βούλησης σε σχέση με τα αισθητά πράγματα: *αδιαφορία* (δες *De Fin.*, III, 11, 12. IV, 43. *Acad.*, II, 130. *De Off.*, I, 6).

**αξία** τα πλεονεκτήματα μιας ευτυχισμένης ζωής, εμπλουτισμένης με όλα αυτά τα πρωταρχικά αγαθά που η φύση δίνει και επιτρέπει<sup>229</sup>. Αλλά θα αποφασίσει ακόμα καλύτερα γι' αυτές τις δυο γνώμες, αφού πρώτα εξετάσει εάν διαφέρουν στα πράγματα ή στις λέξεις<sup>230</sup>.

## Κεφάλαιο 13

### **Το λογικό αποκλείει από το υπέρτατο αγαθό κάθε στοιχείο που θα μπορούσε να αλλάξει την ιδέα της αρετής.**

1° Πρέπει να αποκόψουμε από την φιλοσοφία κάθε γνώμη που αποκόπτει την αρετή από το υπέρτατο αγαθό. Ο άνθρωπος, θνητός θεός, γεννήθηκε για άλλα πράγματα παρά για ζωώδεις ηδονές.

- Κριτική στον Αρίστιππο, τον Ιερώνυμο, τον Καρνεάδη.

2° Πρέπει επίσης να απορρίψουμε τις θεωρίες που προσθέτουν στην **ηθική αξία** την ηδονή, που αυτή περιφρονεί, ή την απουσία πόνου, η οποία δεν είναι αγαθό. Κριτική στον Καλλιφώντα και τον Διόδωρο.

3° Πρέπει τέλος να απορρίψουμε τα συστήματα τα οποία, όπως του Πύρρωνα, του Αρίστωνα ή του Ήριλλου, δεν υπολογίζουν καθόλου τις φυσικές μας κλίσεις, και δεν μπορούν να συμπεράνουν από την ιδέα τους για το υπέρτατο αγαθό κανένα πρακτικό κανόνα συμπεριφοράς.

Επίσης αυτό είναι που θέλω να κάνω, ακολουθώντας το δρόμο που το λογικό φαίνεται να με οδηγεί<sup>231</sup>. Και για να μειώσω τις φιλονικίες, αρχίζω λέγοντας ότι πρέπει αποκόψουμε τελείως από τη φιλοσοφία τις γνώμες αυτών που αποκόβουν την αρετή από το υπέρτατο αγαθό. Και κυρίως αυτή του Αρίστιππου και των κυρηναικών, των ομοϊδεατών του, που δεν ντρέπονται καθόλου να την κάνουν να βρίσκεται μέσα στην ηδονή εκείνη που γαργαλά τις αισθήσεις, κατακρίνοντας την απουσία αυτή του πόνου για την οποία μιλά ο Επίκουρος.

Αυτοί εκεί δεν έχουν αντιληφθεί, πως η φύση έχει φτιάξει κατά κάποιο τρόπο μόνη της το άλογο για τους αγώνες, το βόδι για το όργωμα και τον σκύλο για το κυνήγι, και δημιούργησε τον άνθρωπο, ως θνητό θεό, για δυο πράγματα σύμφωνα με τη σκέψη του Αριστοτέλη: για την νόηση και για την πράξη. Αυτοί, αντίθετα, ισχυρίζονται ότι αυτό το θείο πλάσμα δεν γεννήθηκε παρά

---

<sup>229</sup> Είναι η θεωρία των περιπατητικών και των ακαδημαϊκών, τις οποίες θα εκθέσει και θα υιοθετήσει ο ίδιος ο Κικέρων.

<sup>230</sup> Η θεωρία των στωικών και αυτή των περιπατητικών δεν διέφεραν μόνο στις λέξεις, ότι και να λέει ο Κικέρων, αλλά ακριβώς στα πράγματα.

<sup>231</sup> Αυτό το κεφάλαιο δεν είναι παρά διεύρυνση του προηγούμενου κεφαλαίου.

για να τρώει και για να αναπαράγεται, όπως τα ζώα. Δεν νομίζω ότι υπάρχει τίποτα πιο ανόητο.

Να οι προσεγγίσεις του Αρίστιππου, που θεωρούσε αυτό που όλοι αντιλαμβάνονται ως ηδονή<sup>232</sup> όχι μόνο ως το υπέρτατο αγαθό, αλλά ως το μόνο πραγματικό αγαθό. Χωρίς αμφιβολία οι φιλόσοφοί σας καθόλου δεν συμμερίζονται αυτό το λάθος. Αλλά το λάθος του, το δικό του, είναι πραγματικά ασυγχώρητο. Πράγματι, η ίδια η όψη του ανθρώπινου σώματος, και η ευφυΐα με την οποία ο άνθρωπος είναι προικισμένος, κάνουν φανερό ότι δεν έχει γεννηθεί μόνο για να απολαμβάνει τις ηδονές των αισθήσεων. Δεν πρέπει να σταθούμε πολύ περισσότερο σοβαρά στον Ιερώνυμο, ο οποίος τοποθετεί το υπέρτατο αγαθό στην απουσία πόνου, όπως κάνουν κάποτε, και πολύ συχνά μάλιστα οι επικούρειοι: διότι, εάν ο πόνος είναι κάτι κακό, δεν συνεπάγεται ότι για να ζούμε ευτυχισμένα είναι αρκετό να μην έχουμε καθόλου πόνο. Και πρέπει να πούμε στον Αιννία:

Είναι αρκετά μεγάλο αγαθό όσο η απουσία του κακού<sup>233</sup>.

Εμείς, κρίνουμε την ευτυχία της ζωής, όχι μόνο από την απομάκρυνση του πόνου, αλλά από την απόκτηση του αληθινού αγαθού. Και εφαρμόζουμε για την επιδίωξη του, όχι την μαλθακότητα και την ηδονή, όπως ο Αρίστιππος, ούτε την απουσία πόνου, όπως ο Ιερώνυμος, αλλά την άσκηση ενάρετων πράξεων και σοφών διαλογισμών.

Αυτό που μόλις είπα για το υπέρτατο αγαθό σύμφωνα και με τον έναν και με τον άλλον, μπορεί να λεχθεί και για την γνώμη του Καρνεάδη, παρ' ότι την προώθησε περισσότερο για να υπερνικήσει τους στωικούς, με τους οποίους ήταν σε πόλεμο, παρά για να υποστηρίξει τις ίδιες του τις αντιλήψεις. Διότι το υπέρτατο αγαθό για το οποίο μιλά έχει τέτοια φύση, που συνδεόμενο με την αρετή, όχι μόνο θα του άξιζε να γίνει αποδεκτό, αλλά θα μπορούσε να καλύψει την ευτυχία στη ζωή. Και εδώ είναι το αντικείμενο του θέματος.

Όσο γι' αυτούς που προσθέτουν στην αρετή, ή την ηδονή που η αρετή επικρίνει, ή την απουσία πόνου, που δεν έχει τίποτα κακό από μόνη της, αλλά που ποτέ δεν μπορεί να είναι το υπέρτατο αγαθό, προσθέτουν σ' αυτήν

---

<sup>232</sup> Δηλαδή η ηδονή των αισθήσεων.

<sup>233</sup> Είναι χωρίς αμφιβολία στίχος από μια τραγωδία της *Εκάβης* του Ευριπίδη, μεταφρασμένη από τον Αιννία. Βρίσκουμε πράγματι στην *Εκάβη* του Ευριπίδη (622, 623) αυτά τα λόγια:

Κείνος όλβιώτατος.

ὄτω κατ' ἤμαρ τυγχάνει μηδέν κακόν.



πράγματα που δεν αξίζουν τον κόπο, και δεν αντιλαμβάνομαι γιατί είναι σ' αυτό το θέμα τόσο οικονόμοι και τόσο φιλάργυροι<sup>234</sup>. Όπως εάν έπρεπε να αγοράσουν με τα χρήματά τους για να ντύσουν με κάτι την αρετή, της δίνουν μόνο πράγματα χωρίς αξία, και της δίνουν μόνο ένα ή δύο, αντί να την συνοδεύσουν με όλα αυτά που είναι σύμφωνα με τις αρχικές απαιτήσεις της φύσης.

Ο Πύρρων και ο Αρίστων<sup>235</sup> θεωρώντας χωρίς αξία αυτές τις φυσικές αρχές, στο βαθμό που δεν δημιουργείται καμία διαφορά μεταξύ του να είναι κάποιος καλά και του να είναι άρρωστος, έχουμε σταματήσει να φιλονικούμε μαζί τους εδώ και πολύ καιρό. Θέλοντας να αναγάγουν τα πάντα μόνο στην αρετή, μέχρι να της αφαιρέσουν την επιλογή των πραγμάτων και να μην της αφήσουν ούτε αρχή ούτε υπόσταση, έχουν καταστρέψει την ίδια την αρετή που επεδίωκαν να αγκαλιάσουν. Ο Ήριλλος, που θέλησε να τα περιλάβει όλα στην επιστήμη, είχε πραγματικά ως θέμα κάποιο αγαθό, αλλά όχι το υπέρτατο αγαθό, ούτε το αγαθό το οποίο θα μπορούσε να χρησιμεύσει για όλη μας την συμπεριφορά στη ζωή. Και αυτόν επίσης τον εγκαταλείψαμε, και από την εποχή του Χρύσιππου, κανείς δεν φιλονίκησε μαζί του.

## Κεφάλαιο 14

### Ορισμός της ηθικής αξίας.

Αφού βάλλουμε κατά μέρος όλες οι άλλες θεωρίες, δεν μένει πλέον παρά αυτή του Επίκουρου: η συζήτηση περιλαμβάνει, και ασχολείται με την ηδονή και την αρετή.

-Ορισμός της ηθικής αξίας: Αυτό το οποίο είναι αξιόπαινο από μόνος του.

-Τέσσερις αρετές συνεπάγονται από την ηθική αξία: φρόνηση, δικαιοσύνη, ανδρεία, εγκράτεια ή αυτοκυριαρχία.

Δεν απομένει να φιλονικήσουμε παρά με σας τους άλλους. Διότι με τους ακαδημαϊκούς, που δεν επιβεβαιώνουν ποτέ τίποτα, καθώς απελπίζονται

---

<sup>234</sup> Πρόκειται για τον Καλλιφώνα και τον Διόδωρο.

<sup>235</sup> Είναι κρίμα που ο Κικέρων πλησιάζει και συγχέει εδώ τις δυο θεωρίες του Αρίστων και του Πύρρων οι οποίες μπορούσαν καταλήξουν στο ίδιο πρακτικό αποτέλεσμα, αλλά ξεκινούσαν από πολύ διαφορετικές βασικές αρχές. Οι πυρρώνιοι αμφέβαλαν για τα πάντα, ακόμη και για την αρετή του ηθικού καλού. Ο Αρίστων δεν ήθελε να πιστεύει παρά σε ένα μόνο αγαθό, το ηθικό αγαθό. Η καθολική αδιαφορία των μεν προερχόταν από καθολικό σκεπτικισμό τους, η αδιαφορία των άλλων προερχόταν από την αποκλειστική πίστη τους σε μια ανώτερη πραγματικότητα: την αρετή.

επειδή δεν μπορούν να γνωρίσουν την αλήθεια, και οι οποίοι δεν ακολουθούν παρά μόνο αυτό που τους φαίνεται πιο πιθανό, δεν γνωρίζουμε πώς να συμπεριφερθούμε. Αλλά, ενάντια στον Επίκουρο, είμαστε τόσο περισσότερο αμήχανοι, όσο συνδέει μεταξύ τους δύο είδη ηδονής, τα οποία αυτός και οι φίλοι του υποστηρίζουν με θέρμη και τα οποία στη συνέχεια απέκτησαν πολλούς υπερασπιστές, και συνέβη, δεν ξέρω πως, ο κριτής που έχει την μικρότερη υπευθυνότητα και την μεγαλύτερη εξουσία, εννοώ τον λαό, ενισχύει εξαιρετικά την παράταξη τους. Εντούτοις εάν δεν τους διαψεύσουμε, πρέπει να εγκαταλείψουμε κάθε αίσθημα αρετής, τιμής, αληθινής δόξας. Έτσι, αφήνοντας κατά μέρος όλες τις άλλες απόψεις, από δω και πέρα, εγώ δεν θα φιλονικήσω με σένα, Τορκουάτε, αλλά η αρετή θα φιλονικήσει με την ηδονή. Δεν πρόκειται για αδιάφορη πάλη, σύμφωνα με τον μεγαλοφυή Χρύσιππο, και από αυτή την πάλη εξαρτάται το θέμα του υπέρτατου αγαθού<sup>236</sup>. Είμαι τουλάχιστον πεπεισμένος ότι, εάν μπορέσω να επιτύχω να αποδείξω ότι υπάρχει κάποιο πράγμα **ηθικής αξίας**, το οποίο αξίζει να επιδιώκεται γι' αυτό το ίδιο, θα ανατρέψω εξ' ολοκλήρου όλες σας τις αρχές. Θα το προσπαθήσω λοιπόν με λίγα λόγια, όπως το απαιτεί ο χρόνος, και στη συνέχεια θα εξετάσω όλους σου τους λόγους, Τορκουάτε, αν μπορέσω να τους θυμηθώ.

Με την λέξη **ηθική αξία**, εννοούμε αυτό το οποίο είναι τέτοιο ώστε, αφαιρώντας κάθε είδος χρησιμότητας, και χωρίς καμία άποψη οφέλους, μπορούμε να το συνδέσουμε με την εκτίμηση και την δόξα. Και, αν και αυτός ο ορισμός δίνει μια ιδέα πάνω κάτω, το γνωρίζουμε ακόμα καλύτερα από την καθολική μαρτυρία της γνώμης και από το παράδειγμα τόσων ενάρετων ανθρώπων οι οποίοι, χωρίς καμία άλλη αφορμή παρά από αυτή του ωραίου, της δικαιοσύνης και της **ηθικής**, έκαναν πολλά πράγματα από τα οποία έβλεπαν εύκολα ότι δεν είχαν κανένα όφελος να περιμένουν. Ποια είναι, πράγματι, η βασική ανωτερότητα του ανθρώπου από τα ζώα; Είναι αυτή η ευγενική παρουσία της φύσης, το λογικό. Αυτή η ευφυΐα ζωντανή και διαπεραστική, η οποία εξετάζει, η οποία διεισδύει ταυτοχρόνως σε περισσότερα πράγματα. Αυτή η οξύνοια του πνεύματος η οποία αντιλαμβάνεται τις αιτίες και τα αποτελέσματα, η οποία δημιουργεί τις

---

<sup>236</sup> Ψευδαίσθηση σε κάποιο απόσπασμα της διατριβής του Χρύσιππου *Περί τελών*.

σχέσεις, που συνδέουν διαφορετικά πράγματα, η οποία συνδέει το μέλλον με το παρόν, και η οποία αντιλαμβάνεται την κατάσταση όλης της ροής της ζωής. Με το λογικό ο άνθρωπος επιδιώκει την συναναστροφή των άλλων ανθρώπων, και συμμορφώνεται με τους τρόπους τους, τη γλώσσα τους, τις συνήθειες τους. Με τρόπο που, από την φιλία των γονιών του και της οικογένειάς του, περνά σ' αυτήν των συμπολιτών του, και τελικά απλώνεται σε όλους τους θνητούς.

Ο άνδρας, όπως τον παρουσίαζε ο Πλάτων στον Αρχύτα, πρέπει να θυμάται ότι δεν γεννήθηκε μόνο για τον εαυτό του, αλλά για τους δικούς του και για την πατρίδα του, και ότι δεν μένει παρά ένα μικρό μέρος του εαυτού του που του ανήκει<sup>237</sup>.

Επί πλέον, καθώς είναι φυσική η επιθυμία του να ανακαλύψει την αλήθεια (κάτι που φαίνεται εύκολα, καθώς στον ελεύθερο χρόνο μας, ψάχνουμε μάλιστα να μάθουμε τα ουράνια μυστήρια), από αυτό προκύπτει ότι μας αρέσει ότι είναι αληθινό, όπως η πίστη, η απλότητα, η σταθερότητα, και ότι μισούμε ότι είναι ψεύτικο και μας ξεγελά, όπως η απάτη, η ψευδορκία, η κακοήθεια, η αδικία. Τελικά το λογικό έχει από μόνο του δεν ξέρω ποια φοβερή και υπερήφανη δύναμη, δημιουργημένη περισσότερο να διατάζει παρά να υπακούει, και που θεωρεί όλα τα ανθρώπινα ατυχήματα, όχι μόνο υποφερτά, αλλά εύκολα υποφερτά, πραγματική δύναμη της ψυχής, που δεν φοβάται τίποτα, δεν σταματά σε κανέναν, και κρατά πάντα την νίκη. Σ' αυτά τα τρία είδη της ηθικής αξίας<sup>238</sup>, πρέπει να προσθέσουμε και ένα τέταρτο που απολαμβάνει την ίδια ομορφιά και συνδέεται και με τα άλλα τρία: την τάξη και την αναλογία, με την οποία μεταφέρουμε ευαίσθητα πράγματα στα ηθικά πράγματα, και η οποία, γεννημένη από τις τρεις πρώτες αρετές, ρυθμίζει κατά τέτοιο τρόπο τις συζητήσεις και τις πράξεις ώστε να αποφεύγουμε να συμπεριφερόμαστε στην τύχη, να μην βλάπτουμε κανέναν ούτε με λόγια ούτε με κάτι άλλο, και να συγκρατιόμαστε πολύ ώστε να μην κάνουμε τίποτα και να μην πούμε τίποτα που να μοιάζει ανάξιο ενός ευγενικού χαρακτήρα<sup>239</sup>.

---

<sup>237</sup> Δες τις επιστολές που αποδίδονται στον Πλάτωνα (ΙΧ).

<sup>238</sup> Η δικαιοσύνη, η φρόνηση, η ανδρεία.

<sup>239</sup> Σε όλο αυτό το απόσπασμα, ο Κικέρων εμφανίζεται αποκλειστικά στωικός και πλατωνικός.

## Κεφάλαιο 15

### Η ηθική αξία σύμφωνα με τον Επίκουρο.

Σύμφωνα με τον Επίκουρο η ηθική αξία δεν είναι τίποτα, ή είναι πολύ απλά αυτό που υμνεί το πλήθος, και δεν επιδιώκουμε την ηθική αξία παρά μόνο αποβλέποντας στην ευχαρίστηση του εγκωμίου.

-Αντίφαση του Επίκουρου με τον εαυτό του.

Αυτή ακριβώς είναι, Τορκουάτε, η ηθική αξία, που υφίσταται στις τέσσερις αρετές για τις οποίες μίλησες και συ. Ο Επίκουρός σας λέει ότι δεν γνωρίζει τι είναι αυτή, ούτε τι εννοούν όσοι παίρνουν την ηθική αξία ως μέτρο για το υπέρτατο αγαθό. Ισχυρίζεται ότι το να ανάγουμε κάθε πράγμα στην ηθική αξία χωρίς να την συνδέουμε με την ηδονή, είναι κούφια λόγια χωρίς νόημα (αυτά είναι τα ίδια του τα λόγια), και ότι δεν θα μπορούσε να αντιληφθεί τι εννοούμε με την λέξη ηθική αξία.

Πράγματι, ακολουθώντας τη χρήση, λέει, δεν ονομάζουμε ηθική αξία πάρα αυτό που η κοινή γνώμη εκτιμά και δοξάζει<sup>240</sup>. Αυτή η δόξα, προσθέτει, πολλές φορές ίσως είναι στην πραγματικότητα πιο ευχάριστη από ορισμένες ηδονές. Αλλά ποτέ δεν την επιδιώκουμε παρά μόνο για την ίδια την ηδονή.

Βλέπεις πόσο διαφέρουμε στις απόψεις μας; Ένας ευγενής φιλόσοφος που συγκλόνισε, όχι μόνο την Ελλάδα και την Ιταλία, αλλά σχεδόν όλα τα βαρβαρικά έθνη, λέει ότι δεν μπορεί να αντιληφθεί τι είναι η ηθική αξία χωρίς την ηδονή, εκτός ίσως αν δεν ακούει να μιλούν γι' αυτά τα εγκώμια που δίνει ο λαϊκός θόρυβος: και εγώ λέω ότι αυτό ακριβώς είναι συχνά ντροπή, και ότι, αν καμιά φορά δεν είναι, δεν οφείλεται στα χειροκροτήματα του κόσμου. Όχι, το καλό, το δίκαιο, το δοξασμένο, δεν έχει ονομαστεί ηθική αξία επειδή το υμνεί το πλήθος, αλλά επειδή έτσι είναι στην πραγματικότητα, ακόμα και αν οι άνθρωποι, ή δεν θα την γνώριζαν καθόλου, ή δεν θα μιλούσαν καθόλου γι' αυτήν, δεν θα άφηνε να υμνείται και να εκτιμάται για την ίδια της την ομορφιά. Επίσης αυτή η δύναμη της φύσης, στην οποία δεν μπορούμε να αντισταθούμε, έκανε να πει ο Επίκουρος σε άλλο σημείο, αυτό που ήδη είπες και συ, ότι δεν μπορούμε να ζούμε ευχάριστα, εάν δεν ζούμε ηθικά<sup>241</sup>.

<sup>240</sup> Δες *Διατριβαί* του Επικούρου, II, XXII, 21: «Εάν θέσω το συμφέρον μου και το εγώ μου από τη μια μεριά, και την ηθική αξία από την άλλη, είναι τότε που επιβεβαιώνω τα λόγια του Επικούρου, ο οποίος ισχυρίζεται ή ότι η ηθική αξία δεν υπάρχει, ή ότι, εάν υπάρχει, είναι αυτό το οποίο εκτιμά το κοινό». (ή μηδέν είναι τὸ καλόν, ἢ, εἴ ἄρα, τὸ ἔνδοχον.

<sup>241</sup> Δες πιο πάνω 1, I ; XVIII.

**Ηθικά** σημαίνει εδώ το ίδιο πράγμα με το *ευχάριστα*; Αυτό θα σήμαινε ότι δεν μπορούμε να ζούμε με **ηθική αξία**, εάν δεν ζούμε με **ηθική αξία**. Ή θέλει να πει, *εάν δεν υμνούμαστε από το πλήθος*; Θα σήμαινε ότι χωρίς τα εγκώμια του πλήθους δεν μπορούμε να ζούμε ευχάριστα. Και τότε, τι ντροπή! Εξαρτά την ευτυχία των σοφών από την γνώμη των ανόητων. Τι εννοεί λοιπόν εδώ με τη λέξη **ηθική αξία**; Σίγουρα, τίποτα που να αξίζει από μόνο του να εγκωμιάζεται: διότι, εάν εννοεί μόνο αυτό που η ηδονή κάνει να επιδιώκουμε, τι το εγκωμιαστικό υπάρχει σ' αυτό που παρέχει η αγορά; Δεν είναι πλέον άνθρωπος, που θέλει να εννοήσει με την **ηθική αξία** την επιδοκιμασία του κόσμου, ούτε να ισχυρισθεί ότι χωρίς αυτή την επιδοκιμασία θα ήταν αδύνατο να είναι κανείς ευτυχισμένος, επειδή δίνει αρκετή σημασία **στην ηθική αξία** για να πει ότι είναι μια κατάσταση ευτυχίας. Και δεν μπόρεσε να εννοήσει με τη λέξη αυτή αυτό που είναι σωστό, δίκαιο, και εγκωμιαστικό από τη φύση του, από την ουσία του και από αυτό το ίδιο<sup>242</sup>.

## Κεφάλαιο 16

### **Η φρόνηση και η δικαιοσύνη δεν έχουν τελικό σκοπό τους την ηδονή.**

Η φρόνηση είναι αγαπητή για αυτή την ίδια, όχι γιατί είναι εργάτρια της ηδονής. Λόγια του Πλάτωνα.

- Η δικαιοσύνη δεν βρίσκεται στη γνώμη των ανθρώπων, αλλά στην πραγματικότητα των πραγμάτων.

- Δεν είναι ο φόβος της τιμωρίας.

- Διάφορα παραδείγματα.

Επίσης, όταν λες ότι ο Επίκουρος δεν έπαυε να φωνάζει ότι δεν μπορούμε να ζούμε ευχάριστα εάν δεν ζούμε με **ηθική αξία**, με φρόνηση και δικαιοσύνη, νομίζω, Τορκουάτε, ότι κάνεις λάθος, και η αξία των πραγμάτων που συνηθίζουμε να αντιλαμβανόμαστε με αυτά έδινε τόση δύναμη στα λόγια σου, που σε έκανε περισσότερο υπερήφανο, και που επιμένοντας με ζέση, και κοιτάζοντας με, φαινόσυνα να μου λες: βλέπεις λοιπόν ότι ο Επίκουρος εγκωμιάζει κατά καιρούς την **ηθική αξία** και την δικαιοσύνη. Να είσαι καλά που χρησιμοποιείς αυτούς τους όρους, χωρίς τους οποίους δεν θα υπήρχε ούτε φιλοσοφία ούτε φιλόσοφοι! Ναι, είναι οι όροι φρόνηση, δικαιοσύνη,

---

<sup>242</sup> Εντούτοις δεν είναι καθόλου αυτό που εννοούσε ο Επίκουρος.

ανδρεία και εγκράτεια, εντούτοις τόσο λίγο οικείοι στον Επίκουρο, που έκαναν τόσο μεγάλους άνδρες να επιδοθούν στην μελέτη της φιλοσοφίας. Αν και η όραση, λέει ο Πλάτων, είναι η πλέον ευφυής αίσθηση, το μάτι δεν γνωρίζει να ανακαλύψει την σοφία. Τι φλογερούς έρωτες θα διέγειρε, εάν ήταν ορατή<sup>243</sup>! Γιατί; είναι επειδή είναι επιτήδεια να σφυρηλατεί ηδονές; Γιατί εξυμνούμε και τη δικαιοσύνη; και από που προέρχεται το αρχαίο αυτό ρητό, *θα μπορούσαμε να παίξουμε μαζί του στο σκοτάδι*<sup>244</sup>; Αυτή η λέξη έχει πολύ ευρεία σημασία. Μας διδάσκει ότι δεν είναι καθόλου η υπόληψη των ανθρώπων, αλλά αυτή των ίδιων των πραγμάτων που πρέπει να ρυθμίζει τις πράξεις μας. Όσο γι' αυτό που είπες, ότι οι κακοί βασανίζονται όχι μόνο από τις τύψεις της ίδιας της συνείδησής τους, αλλά και από τον τρόμο της τιμωρίας που οι νόμοι τους επιβάλλουν, ή ότι φοβούνται ότι θα υποφέρουν αργά ή γρήγορα: γιατί δεν μίλησες παρά μόνο για έναν άνθρωπο αδύναμο και δειλό, πάντα έτοιμο να βασανίζεται ο ίδιος; Φαντάσου έναν επιδέξιο άνθρωπο, που ανάγει το κάθε τι στους τελικούς σκοπούς, έναν άνθρωπο πονηρό, πανούργο, διεφθαρμένο, ικανό να εξαπατά στα κρυφά, χωρίς μάρτυρα, χωρίς συνεργό: τι θα κάνει σ' αυτόν ο φόβος της τιμωρίας; Πιστεύεις ότι θα ήθελα να μιλήσω για τον Πραίτορα Λ. Τούμπουλο<sup>245</sup>, που, ήταν πρόεδρος στο δικαστήριο που δίκάζαν φόνους, πήρε τόσο ανοιχτά χρήματα από αυτούς που έπρεπε να δικάσει, που την επόμενη ο Π. Σκέβολα, δικαστής, έφερε την υπόθεση στο λαό για να μάθει εάν δεν ήθελε να τον καταδιώξει; Αφού η σύγκλητος, σύμφωνα με το διάταγμα του λαού, έδωσε εντολή στον Σεπίωνα, σύμβουλο, να εξιχνιάσει την υπόθεση, ο Τούμπουλος αμέσως αποδέχθηκε να πάει μόνος του εξορία, χωρίς να τολμήσει να υπερασπίσει τον εαυτό του. Η διαφθορά ήταν τόσο εμφανής.

## Κεφάλαιο 17

**Η δικαιοσύνη δεν έχει τελικό σκοπό της την ηδονή.**

**(συνέχεια).**

<sup>243</sup> *Φαίδρος*, p. 250d. Το ίδιο απόσπασμα στο *De Officiis*. 1, 15.

<sup>244</sup> Παροιμία η οποία παρατίθεται επίσης στο *De Officiis*, III, 18 ( *Δες ib*, III, 23. *De Divinat.*, II, 41). Το παιχνίδι για το οποίο πρόκειται ονομαζόταν *μίκρα*, παίζεται ακόμη και σήμερα με το όνομα μόρα, από το οποίο έχουμε κάνει το *μουρ*. Είναι να μαντέψουν τον αριθμό των δακτύλων τα οποία υψώνει κάποιος γρήγορα.

<sup>245</sup> Ο Λ. Τούμπουλος ήταν πραιίτωρ το έτος 142 π. Χ.- *Δες De nat. Deorum*, III, 31.

## Ο επιτήδειος άδικος.

Δεν πρέπει σ' αυτή τη συζήτηση να ασχολούμαστε παρά με αυτούς που είναι συγχρόνως άδικοι και επιτήδαιοι. Αυτοί, κάνοντας άδικες πράξεις, γνωρίζουν να αποφεύγουν τις κυρώσεις.

- Παράδειγμα του Σεξτίλιου Ρούφου, νόμιμα άδικου.

- Αν και ο άδικος δεν θα απέφευγε την τιμωρία, ο Επίκουρος θα μπορούσε να τον διδάξει να την περιφρονεί, όπως περιφρονεί κάθε άλλο πόνο.

Δεν πρόκειται λοιπόν μόνο για έναν άνδρα απλά κακό για τον οποίο πρέπει να μιλήσουμε, αλλά για έναν άνδρα κακό και επιτήδειο, όπως ο Κουίντος Πομπήιος<sup>246</sup> στη συνθήκη της Νουμαντίας, ούτε για έναν άνδρα που φοβάται τα πάντα, αλλά για έναν άνδρα που δεν υπολογίζει καθόλου τις επικρίσεις της συνείδησης του, που δεν δυσκολεύεται να σωπάσει. Διότι, ένας κακός άνδρας, καλυμμένος και κρυμμένος, απέχει κατά πολύ από το να αφηθεί να αποκαλυφθεί, θα κάνει τόσο καλά που θα φανεί αποτροπιασμένος από το έγκλημα κάποιου άλλου. Και σε αυτό συνίσταται η επιδεξιότητα των πανούργων.

Θυμάμαι όταν είχα παραβρεθεί σε μια γνωμοδότηση που έκανε ο Σεξτίλλος Ρούφος: Φερόταν ως κληρονόμος του Φάντιου Γάλλου, στην διαθήκη του οποίου είχε γραφεί ότι είχε παρακαλέσει τον Σεξτίλλο να δώσει όλη τη κληρονομιά στη κόρη του Φάντια. Ο Σεξτίλλος το αρνείτο, και μπορούσε να το αρνηθεί ατιμώρητα, γιατί ποιος θα μπορούσε να τον πείσει; Αλλά κανείς μας δεν τον πίστευε, και ήταν πιο αληθοφανές ότι το ψέμα ήταν από την πλευρά εκείνου που είχε συμφέρον να πει ψέματα, παρά από την πλευρά ενός ανθρώπου που πιστοποιούσε ότι είχε παρακαλέσει τον Σεξτίλιο για ένα πράγμα για το οποίο έπρεπε να τον παρακαλέσει. Ο Σεξτίλιος προσέθετε ότι έχοντας ορκιστεί να τηρεί τον νόμο Βοκόνια<sup>247</sup>, δεν θα τολμούσε να

<sup>246</sup> Ο Πομπήιος, ο πρώτος ύπατος της οικογένειας των Πομπήιων, αφού νικήθηκε από του Νουμαντίνους και αναγκάστηκε να συνάψει με αυτούς μια επονείδιστη συνθήκη, αρνήθηκε αυτή τη συνθήκη ενώπιον της Συγκλήτου.

<sup>247</sup> Νόμος που εισάχθηκε το έτος 584 της Ρώμης από τον Βοκόνιο Σάξα, και ο οποίος εξαιρούσε τα κορίτσια από τις μεγάλες κληρονομίες των πατεράδων τους. Δες για το νόμο Βοκόνια, Montesquieu, *Esprit des lois*, I. XXVII. Ο Κικέρων στο έργο *de Republica*, δανείζει τα λόγια του στον Καρνεάδη: «εάν ήθελα να περιγράψω τα διάφορα είδη νόμων, θεσμών, ηθών, συνηθειών, όχι μόνο σε πολλά έθνη, αλλά μόνο σε μια πόλη, αλλά μόνο σε αυτή την πόλη, θα έδειχνα να αλλάζουν χίλιες φορές. Για παράδειγμα, αυτός ο ερμηνευτής του δικαίου τον οποίον έχουμε εδώ, ο Μανίλιος, σύμβουλος στις κληρονομίες και τα κληροδοτήματα των γυναικών, θα σας απαντούσε με τελείως άλλον τρόπο από αυτόν που συνήθιζε να απαντά στην νεανική του ηλικία, πριν να εισαχθεί ο νόμος Βοκόνια: αυτός ο νόμος, που εκδόθηκε για το συμφέρον των ανδρών, είναι σε σχέση με τις γυναίκες γεμάτος αδικία. Γιατί πράγματι μια

εναντιωθεί σ' αυτόν, στο βαθμό που δεν θα έκρινε διαφορετικά. Ήμουν πολύ νέος τότε, αλλά υπήρχαν σε αυτή την συνεδρίαση πολύ σημαντικά πρόσωπα, και κανείς δεν είχε την άποψη να δώσει περισσότερα στη Φάντια από αυτό που έπρεπε να πάρει από το νόμο. Ο Σεξτίλιος είχε εκεί μια μεγάλη κληρονομιά, από την οποία δεν θα κρατούσε ένα σηρτέτιο, εάν είχε υπακούσει στην γνώμη αυτών που υποστήριζαν ότι πρέπει πάντα να προτιμάμε την ηθική αξία από την ωφέλεια. Φαντάζεσαι αν μετά από αυτό υπήρξαν κάποιες τύψεις, κάποιες ανησυχίες; Τίποτα λιγότερο. Δεν ήθελε παρά να γίνει πλούσιος, έγινε, και κατά συνέπεια, ήταν πολύ άνετος: επειδή υπολόγιζε πολύ το χρήμα, και μάλιστα το χρήμα που δεν ήταν καθόλου κερδισμένο παράνομα, αλλά σύμφωνα με το νόμο. Και δεν πρέπει και σεις, οι άλλοι να εκτίθεστε σε κάθε είδους κίνδυνο για να αποκτήσετε πλούτη, επειδή προσφέρουν τις μεγαλύτερες ηδονές;

Εάν οι φιλόσοφοι μας, που θεωρούν τα δίκαια και ηθικά πράγματα, ως επιθυμητά γι' αυτά τα ίδια, υποστηρίζουν ότι πρέπει να εκτιθέμεθα σε κάθε κίνδυνο για τον έρωτα αυτού που είναι δίκαιο και ηθικό, οι δικοί σου, που τα μετρούν όλα με την ηδονή μόνο πρέπει να εκτίθενται σε όλα για τον έρωτα της ηδονής<sup>248</sup>. Όσο περισσότερο η υπόθεση θα είναι σημαντική και η κληρονομιά πολύ σημαντική, τόσο περισσότερο τα χρήματα που θα μπορούσαμε να πάρουμε θα προκαλέσουν ηδονή. Και, αν ο Επίκουρός σας, θέλει να τηρήσει τις αρχές του για το υπέρτατο αγαθό, θα πρέπει να πράξει όπως ο Σκιπίωνας, όταν του πρότειναν να ξαναπεράσει τον Αννίβα από την Ιταλία στην Αφρική: και αυτός ο μεγάλος άνδρας, που δεν είχε άλλο σκοπό από την τιμή, δεν φοβήθηκε να αντιμετωπίσει με θάρρος τους πιο φρικτούς κινδύνους, έτσι ο σοφός σας, όταν θα διεγερθεί από κάποιο μεγάλο όφελος, θα παλέψει για την ευχαρίστησή του, ενάντια στην τύχη.

Εάν το έγκλημά του δεν αποκαλύπτεται καθόλου, θα το επιδοκιμάσει: εάν συλληφθεί επ' αυτοφώρω, θα περιφρονήσει την τιμωρία των νόμων, διότι είναι προετοιμασμένος να μην ενδιαφέρεται καθόλου για το θάνατο, είναι προετοιμασμένος για την εξορία, και ακόμα και για τον πόνο, που τον

---

γυναίκα δεν θα μπορούσε να κατέχει; Γιατί μια Εστιάδα θα μπορούσε να καταστήσει ένα κληρονόμο, μια μητέρα δεν θα μπορούσε; ....» ( *Rep.* III, VII)-Υπάρχουν ακόμη στην εποχή μας νόμοι εντελώς όμοιο με τον νόμο Βοκόνια.

<sup>248</sup> Σε όλα, εκτός από την θυσία της ίδιας της ηδονής.



θεωρείτε ως ανυπόφορο, όταν τον αντιμετωπίζετε ως συνεργό των κακών, αλλά που βρίσκετε εύκολο να τον υπομένετε όταν λέτε ότι ο σοφός σας έχει πάντα περισσότερη ηδονή από πόνο<sup>249</sup>.

Κεφάλαιο 18

**Η δικαιοσύνη δεν έχει τελικό σκοπό της την ηδονή.**

**( συνέχεια).**

**Η δυνατή και κρυφή αδικία.**

Νέα παραδείγματα του Κράσσου, του Πομπήιου, του Σέξτου Πεδούκεου.

- Επιχείρημα του Καρνεάδη.

- Πρακτική ασυνέπεια των επικούρειων.

Για να μην αφήσω τίποτα χωρίς να το εξετάσω, σκέψου ότι ένας κακός άνθρωπος είναι όχι μόνο επιδέξιος και επιτήδειος, αλλά επίσης και εξίσου ισχυρός όσο ο Κράσσος, ο οποίος τουλάχιστον περιοριζόταν στο δικό του το καλό, ή, αν θέλεις, τόσο ισχυρός όσο είναι σήμερα ο δικός μας ο Πομπήιος, στον οποίο οφείλουμε όλα όσα δίκαια έκανε, διότι θα μπορούσε να είναι άδικος χωρίς να υποστεί τιμωρία. Επιπλέον σκέψου πόσα άδικα πράγματα μπορούμε να κάνουμε τα οποία να μην είναι αντικείμενο διόρθωσης.

Εάν ο φίλος σου, πεθαίνοντας, σε παρακαλέσει να αφήσεις την κληρονομιά του στην κόρη του, αλλά δεν υπάρχει τίποτα γραπτό, όπως έκανε ο Κ. Φάντιος, και εάν για το θέμα αυτό δεν έχει μιλήσει σε κανένα, τι θα κάνεις; Εσύ, Τορκουάτε, θα την απέδιδες, και ίσως και ο Επίκουρος επίσης θα την απέδιδε, όπως έκανε ένας από τους πιο σοφούς και τους πιο έντιμους ανθρώπους στον κόσμο, ο Σέξτος Πεδούκεος<sup>250</sup>, ο οποίος μας άφησε στον γιό του μια εικόνα των προσόντων του και των αρετών του. Ο Κ. Πλότιος, ευγενής Ρωμαίος ιππότης από την πόλη της Νουρσίας, έχοντας αφήσει όλα του τα υπάρχοντα σ' εκείνον, χωρίς να ξέρουμε με ποιους όρους, πήγε αμέσως να βρει την χήρα του, που δεν γνώριζε τίποτα για τη βούληση του συζύγου της, της την εξέθεσε, και ξανάβαλε όλη την κληρονομιά στα χέρια της. Αλλά, εσένα, Τορκουάτε, που με μεγάλη βεβαιότητα θα έκανες το ίδιο, σε ρωτώ: Δεν καταλαβαίνεις ότι η φύση πρέπει να έχει μεγάλη δύναμη, επειδή,

---

<sup>249</sup> Αυτό το επιχείρημα είναι πολύ ζουμερό ενάντια στους επικούρειους.

<sup>250</sup> Ο Σέξτος Πεδούκεος ήταν πράιτωρ στη Σικελία ενώ ο Κικέρων ήταν εκεί ταμίας. Ο γιός του Πεδούκεου φαίνεται να συνδεόταν στενά με τον Κικέρωνα και τον Αττικό.

εσείς που ανάγετε τα πάντα στην ίδια σας την άνεση, ή όπως συνηθίζετε να λέτε, στην ηδονή, θα κάνατε πράγματα όπου είναι φανερό ότι η ηδονή θα έπαιζε μικρότερο ρόλο από το καθήκον, και όπου η ορθή φύση θα υπερείχε μιας διεφθαρμένης λογικής;

Αν γνωρίζατε, λέει ο Καρνεάδης, ότι υπήρχε ένα φίδι σε κάποιο μέρος, και ότι ένας άνδρας που δεν ήξερε τίποτα γι' αυτό, και ότι θα κερδίζατε από το θάνατό του, ήθελε να καθίσει πάνω, θα κάνατε άσχημα να μην τον εμποδίσετε: εντούτοις θα μπορούσατε ατιμώρητα να μην τον προειδοποιήσετε, γιατί ποιος θα μπορούσε να σας πείσει; Αλλά ας σταματήσουμε εδώ: είναι σαφές ότι, εάν η πιστότητα και η δικαιοσύνη δεν προέρχονται από την ίδια τη φύση, και αν αντίθετα ανάγουμε τα πάντα στην δική μας ωφέλεια, δεν θα γνωρίζουμε ότι υπάρχουν άνθρωποι με καλοσύνη. Έχω ασχοληθεί αρκετά αναλυτικά με αυτά τα θέματα, με τη φωνή του Λέλιου, στα βιβλία μου *Περί Δημοκρατίας*<sup>251</sup>.

## Κεφάλαιο 19

### **Η εγκράτεια και η ανδρεία δεν έχουν τελικό σκοπό τους την ηδονή.**

Υπάρχουν πράγματα που είναι από μόνα τους αισχρά, ακόμα και αν παραμείνουν μυστικά. Υπάρχουν πράξεις ανδρείας που δεν μπορούμε να τις εκπληρώσουμε αποβλέποντας στην ηδονή ή την ωφέλεια. Παραδείγματα του Τορκουάτου, του Πούμπλιου Δέκιου Μους.

Κάνε χρήση των αρχών αυτών στην μετριοφροσύνη, στην εγκράτεια, που είναι ο μετριασμός της πλεονεξίας, και που την υποτάσσει στην λογική. Αυτό θα είναι να αρκεστούμε στη ντροπή, παρά να αποκτήσουμε χωρίς μάρτυρα μια αισχρή ηδονή, ή καλύτερα δεν υπάρχουν πράγματα που είναι από μόνα τους αισχρά, όταν δεν συνοδεύονται από καμία δυσφήμιση; Και οι σπουδαίοι άνδρες, οι γενναίοι άνδρες, πηγαίνουν στη μάχη και δίνουν όλο τους το αίμα για την πατρίδα τους, αφού έχουν μετρήσει τις ηδονές που μπορεί να τους αποφέρουν; Δεν είναι περισσότερο ένας ευγενικός έρωτας, ένας ευγενικός ενθουσιασμός; Εάν αυτός ο σπουδαίος Τορκουάτος, τόσο αυστηρός στην διοίκηση, μπορούσε να μας ακούσει, ποιόν από τους δυο μας πιστεύεις ότι θα άκουγε με μεγαλύτερη ευχαρίστηση ή εμένα, που έλεγα ότι ποτέ δεν

---

<sup>251</sup> Δες *de Republica*, 1. III.

υπολόγιζε την δική του ωφέλεια σ' αυτό που έκανε, και δεν υπολόγιζε παρά μόνο τη δημοκρατία, ή εσένα, που υποστήριζες ότι δεν έκανε τίποτα παρά μόνο για τον εαυτό του; Εάν μάλιστα είχες τολμήσει να εξηγήσεις πιο καθαρά, θα έλεγες ότι δεν έκανε τίποτα παρά μόνο για την ηδονή; Και πως νομίζεις ότι θα το έπαιρνε;

Έστω, ότι ο Τορκουάτος, εάν το θέλεις, υπολόγιζε την ωφέλεια του (επειδή, μιλώντας για ένα τόσο μεγάλο άνδρα, προτιμώ να χρησιμοποιήσω τη λέξη ωφέλεια από τη λέξη ηδονή). Αλλά ο σύντροφός του ο Πούμπλιος Δέκιος<sup>252</sup>, αυτός που έφερε πρώτος την υπατεία στην οικογένεια του, είχε και αυτός υπόψη του την ηδονή όταν θυσιάστηκε, και όταν έσπρωξε με ορμή το άλογο του ανάμεσα στα στρατεύματα των Λατίνων; Πότε και που θα μπορούσε να ικανοποιήσει την ηδονή του, όταν έτρεχε προς βέβαιο θάνατο, και έτρεχε με μεγαλύτερη ορμή από αυτή που ζητά ο Επίκουρος για την επιδίωξη της ηδονής; Εάν αυτή η πράξη δεν ήταν πραγματικά εγκωμιαστική, ούτε ο γιός του, στην τέταρτη υπατεία του, δεν θα τον είχε μιμηθεί, ούτε το εγγόνι του, που, κατά την υπατεία του, διοίκησε το στρατό ενάντια στο Πύρρο, και σκοτώθηκε γενναία στη μάχη, δεν θα ήταν το τρίτο θύμα από την γενιά του, που θα θυσιαζόταν για την σωτηρία της δημοκρατίας.

Συντομεύω τα παραδείγματα αυτά. Οι Έλληνες μου παρέχουν μερικά: Ο Λεωνίδας, ο Επαμεινώνδας, και τρεις τέσσερις άλλοι<sup>253</sup>, αλλά αν ήθελα να συλλέξω αυτά των Ρωμαίων, ναι, η ίδια η ηδονή θα ερχόταν να παραδοθεί στην αρετή για να αλυσοδεθεί. Δεν έχουμε χρόνο. Και άλλωστε, όπως ο Α. Βάριος<sup>254</sup>, αυστηρός και άκαμπτος δικαστής, όταν έφεραν μάρτυρες σε μια υπόθεση και ήθελαν και άλλους ακόμα, έλεγε σ' αυτόν που δίκαιζε μαζί του: *ή αυτοί οι μάρτυρες είναι αρκετοί, ή δεν γνωρίζω τι εννοούμε με τη λέξη αρκετοί*. Ομοίως, νομίζω ότι έχεις αναφέρει αρκετές σημαντικές μαρτυρίες<sup>255</sup>. Αλλά εσύ, Τορκουάτε, εσύ που είσαι τόσο αντάξιος των προγόνων σου, άραγε η

---

<sup>252</sup> Γνωρίζουμε τον θάνατο του Πούμπλιου Δέκιου Μους. Σε έναν πόλεμο εναντίων των Λατίνων, ο χρησμός τον οποίον είχε συμβουλευτεί απάντησε ότι ο στρατός του οποίου ο στρατηγός θα θυσιαζόταν στους θεούς ψυχές των νεκρών θα έφερνε την νίκη. Ο Δέκιος θυσιάστηκε, και ο Ρωμαϊκός στρατός ενθουσιασμένος κέρδισε τη μάχη.

<sup>253</sup> Ο Κικέρων είναι άδικος απέναντι στους Έλληνες.

<sup>254</sup> Άγνωστο πρόσωπο.

<sup>255</sup> Δεν είναι οι μαρτυρίες οι οποίες θα χρειάζονταν σε αυτή τη φιλοσοφική συζήτηση, είναι επιχειρήματα.

ηδονή που σε οδήγησε, πολύ νέο ακόμη, να συλλάβεις τον ύπατο Π. Σύλλα και να τον παραδώσεις στον πατέρα σου<sup>256</sup>;

Ο πατέρας σου λοιπόν ήταν και αυτός φιλήδονος; Τι προσωπικότητα! Τι ύπατος! Τι πολίτης σ' όλη του τη ζωή και κυρίως μετά την υπατεία του! Εγώ ο ίδιος, με την υποστήριξή του, σε ολέθριες συνθήκες, σκεφτόμουν περισσότερο την δημοκρατία από τον εαυτό μου.

Αλλά πόσο πολύ μου άρεσε να σε ακούω, όταν τοποθετούσες από τη μια μεριά έναν άνθρωπο να πλέει στις ηδονές, χωρίς το παραμικρό συναίσθημα, χωρίς τον παραμικρό φόβο για πόνο, και από την άλλη έναν ανθρωπό παραδομένο σε κάθε είδους πόνους, χωρίς καμία ανακούφιση και χωρίς καμία ελπίδα, όταν ρωτούσες στη συνέχεια εάν μπορούμε να φανταστούμε έναν άνθρωπο, ή περισσότερο ευτυχισμένο από τον πρώτο, ή περισσότερο δυστυχισμένο από τον άλλο, και στο τέλος να συμπεραίνεις ότι ο πόνος είναι το μεγαλύτερο κακό, και η ηδονή το μεγαλύτερο καλό<sup>257</sup>!

## Κεφάλαιο 20

### Πορτραίτο του φιλήδονου.

Ο Κικέρων απαντά στον Τορκουάτο, που, αφού έκανε το πορτραίτο του τέλειου επικούρειου, ερωτούσε εάν ήταν δυνατό να φανταστούμε μια κατάσταση πιο ευτυχισμένη και πιο επιθυμητή.

-Πορτραίτο του Λούκιου Θόριου Μπάλμπου, ανθρώπου πλούσιου, γεμάτου υγεία, του τύπου του ανθρώπου ο οποίος είναι ολοκληρωμένος επικούρειος.

-Ο Θόριος Μπάλμπος ήταν λιγότερο ευτυχισμένος, πίνοντας πάνω σε κρεβάτι από τριαντάφυλλα, από τον Ρέγκουλο που πέθανε στην Καρθαγνή για την πατρίδα του.

Γνώρισες τον Λούκιο Θόριο Μπάλμπο<sup>258</sup>, από το Λανούβιο. Ζούσε κατά τέτοιο τρόπο, που δεν θα μπορούσαμε να φανταστούμε ηδονή πιο εξάισια ούτε πιο επιθυμητή από αυτές που απολάμβανε. Του άρεσαν οι ηδονές, γνώριζε να τις διαλέγει με γούστο, ήταν πλούσιος. Η δεισιδαιμονία ήταν τόσο μακριά από την ψυχή του, που περιφρονούσε όλες αυτές τις μικρές θυσίες,

---

<sup>256</sup> Είναι κατά την περίοδο που ήταν ύπατος ο Τορκουάτος που έγινε η πρώτη συνωμοσία του Κατιλίνα και του Πείσωνα. ( Δες *Pro Sylla et in Pisonem*).

<sup>257</sup> Αυτή η τελευταία παράγραφος θα έπρεπε να ανήκει μάλλον στο επόμενο κεφάλαιο.

<sup>258</sup> Αυτός ο Θόριος Μπάλμπος είναι άγνωστος. Έχει βρεθεί το όνομα του σε ασημένιο νόμισμα του Λανούβιου.

όλους αυτούς τους ναΐσκους της πατρίδας του, και φοβόταν τόσο λίγο τον θάνατο, που σκοτώθηκε στο στρατό, πολεμώντας για τη Ρώμη.

Έδινε όρια στις επιθυμίες του, όχι σύμφωνα με την διαίρεση του Επίκουρου, αλλά με τον κορεσμό. Όμως φρόντιζε για την υγεία του: έκανε μέτρια εξάσκηση ώστε η πείνα και η δίψα να μπορούν να νοστιμίσουν τα γεύματά του. Έτρωγε μόνο πράγματα ελαφρά και ευκολοχώνευτα, έπινε εξαιρετικό κρασί, αλλά χωρίς να επιτρέπει στον εαυτό του βλαβερές υπερβολές. Δινόταν εξ' άλλου σε όλες αυτές τις ηδονές χωρίς τις οποίες ο Επίκουρος λέει ότι δεν αντιλαμβάνεται να υπάρχει ευτυχία. Δεν είχε καμία έλλειψη άνεσης. Ήταν μάλιστα ικανός να υποφέρει πόνο χωρίς φόβο, και ήταν διατεθειμένος να συμβουλευέται τους γιατρούς παρά τους φιλοσόφους. Σταθερή υγεία, ζωηρό χρώμα, όλα τα μέσα για ευχαρίστηση, τελικά, μια ζωή γεμάτη ηδονές, τίποτα δεν του έλειπε.

Να ένας άνδρας ευτυχισμένος σύμφωνα με σας: το δικό σας σύστημα σας αναγκάζει να το πιστέψετε. Κι' εγώ δεν τολμώ να σου πω ποιόν προτιμώ από αυτόν. Η ίδια η αρετή θα σου το πει για μένα, και δεν θα διστάσει ούτε για μια στιγμή να προτιμήσει τον Μάρκο Ρέγκουλο από αυτόν. Γύρισε εθελοντικά από τη Ρώμη στην Καρθαγένη, χωρίς να είναι αναγκασμένος παρά από την υπόσχεση που είχε δώσει στους εχθρούς: και στο μέσο όλων αυτών που τον έκαναν να υποφέρει από τις αγρύπνιες και την πείνα, η αρετή δεν αφήνει να τον ανακηρύξουν πιο ευτυχισμένο από τον Θέριο που έπινε πάνω σ' ένα κρεβάτι από τριαντάφυλλα<sup>259</sup>.

Ο Ρέγκουλος είχε χρηματίσει δύο φορές ύπατος, είχε διοικήσει μεγάλους στρατούς, είχε θριαμβεύσει: εντούτοις τίποτα από όλα αυτά δεν θεωρούσε τόσο ένδοξο όσο την κατάσταση που ήταν γενναιόδωρα εκτεθειμένος, ώστε να μην αθετήσει καθόλου τον λόγο του. Και αυτή η κατάσταση, που μας φαίνεται σήμερα άθλια, ήταν απολαυστική γι' αυτόν που υπέφερε. Δεν είμαστε ευτυχισμένοι, μόνο από τη χαρά και τις ηδονές, από τα παιχνίδια και τα γέλια, συνηθισμένη συντροφιά της ματαιοπονίας: οι μεγάλες ψυχές είναι ευτυχισμένες από την καρτερία τους και το σθένος τους.

Η Λουκρητία, την οποίαν πρόσβαλε ο γιός ενός βασιλιά, πήρε μάρτυρες τους Ρωμαίους και αυτοκτόνησε. Ο αποτροπιασμός που ο λαός αισθάνθηκε έγινε

---

<sup>259</sup> Σύγκρινε το πορτρέτο του δίκαιου και του άδικου στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα.

αιτία ώστε η Ρώμη, διαμέσου του Βρούτου, να απελευθερωθεί. Και για να τιμήσουν τη μνήμη αυτής της γυναίκας, από τον πρώτο χρόνο, και ο άνδρας της και ο πατέρας της τοποθετήθηκαν ύπατοι. Εξήντα χρόνια μετά, ο Λ. Βιργκίνιος, ο οποίος ήταν άνθρωπος του λαού, προτίμησε να σκοτώσει ο ίδιος την ίδια του την κόρη, παρά να υποφέρει να αφηθεί η κόρη του στην κτηνωδία του Άππιου Κλαύδιου, ο οποίος ήταν τότε πανίσχυρος.

## Κεφάλαιο 21

### **Η ηδονή και οι αρετές. -Ο Πίνακας του Κλεάνθη.**

Πρέπει οι επικούρειοι, ή να καταδικάσουν τις καθαρά ανιδιοτελείς έννοιες, ή να εγκαταλείψουν το σύστημά τους.

-Θα έπρεπε να αισθάνονται ντροπή υποστηρίζοντας τον Επίκουρο.

-Η πιστή εικόνα της επικούρειας θεωρίας σχηματίστηκε από τον Κλεάνθη, ο οποίος έδειχνε στους ακροατές του τη ηδονή καθισμένη σε θρόνο και έχοντας γύρω της τις αρετές για υπηρέτριες.

Πρέπει, Τορκουάτε, ή να καταδικάσετε τις πράξεις αυτές, ή να εγκαταλείψετε το θέμα της ηδονής. Και ποιο είναι, μετά από όλα αυτά, αυτό το θέμα προς χάριν του οποίου δεν μπορούμε να προβάλλουμε κανέναν από τους μεγάλους άνδρες της αρχαιότητας; Ενώ, για μάρτυρες και σύμφωνους με τη δική μας, δημιουργούμε για σας μεγάλες προσωπικότητες, που πέρασαν όλη τους τη ζωή σε δοξασμένες πράξεις, και που δεν ήθελαν ούτε να ακούσουν να αναφέρεται η ηδονή: εσείς οι άλλοι οι επικούρειοι, μένετε άφωνοι εκεί πέρα στις φιλονικίες σας. Ποτέ δεν άκουσα στην σχολή του Επίκουρου να αναφέρονται, ούτε ο Λυκούργος, ούτε ο Σόλων, ούτε ο Μιλτιάδης, ούτε ο Θεμιστοκλής, ούτε ο Επαμεινώνδας, που είναι στο στόμα όλων των άλλων φιλοσόφων: και σήμερα που ασχολούμαστε με αυτά τα θέματα, ο Απτικός, τόσο βαθιά γνώστης της αρχαιότητάς μας, μπορεί να μας δώσει παραδείγματα όχι λιγότερο ένδοξα.

Δεν είναι καλύτερα να πείτε κάτι γι' αυτούς από το να γεμίζετε τόσους τόμους μόνο της Θεμίστας<sup>260</sup>; Είναι προνόμιο των Ελλήνων: εμείς τους οφείλουμε την φιλοσοφία και όλες τις ωραίες γνώσεις, αλλά δεν είναι λιγότερο αλήθεια ότι έχουν αποκτήσει ελευθερίες που για μας είναι απαγορευμένες. Οι στωικοί

---

<sup>260</sup> Η Θεμίστα, από την Λάμψακο, γυναίκα του Λεοντέα, προς την οποίαν ο Επίκουρος έγραψε επιστολές, δες Διογένη Λαέρτιο, Χ, 25. Ο Επίκουρος της αφιέρωσε ένα βιβλίο με τον τίτλο *Νεοκλής*.

και οι περιπατητικοί διαφωνούν: οι πρώτοι λένε ότι δεν υπάρχει τίποτα καλό εκτός από εκείνο που είναι ηθικό<sup>261</sup>, οι άλλοι λένε ότι δεν μπορούμε να εγκωμιάσουμε υπερβολικά, να εκτιμήσουμε υπερβολικά, να εξυψώσουμε υπερβολικά αυτό που είναι ηθικό, αλλά που δεν αφήνει να δούμε και άλλα αγαθά ακόμη, που είναι είτε σε μας είτε έξω από μας<sup>262</sup>. Η μάχη μεταξύ τους είναι ευγενική και η φιλονικία σημαντική, επειδή αναφέρεται όλη στην αρετή. Αλλά όταν φιλονικούμε με τους επικούρειους, πρέπει κατ' ανάγκη να ακούμε συχνά να μιλούν για αισχρές ηδονές για τις οποίες ο ίδιος ο Επίκουρος μιλά πολύ συχνά.

Πίστεψε με, Τορκουάτε, αυτή εδώ δεν είναι γνώμη που μπορείς να υπερασπίσεις, εάν θελήσεις να σκεφθείς τον ίδιο σου τον εαυτό, τα ίδια σου τα συναισθήματα, όλη σου τη συμπεριφορά. Θα αισθάνεσαι ντροπή να υπερασπίζεσαι τη θέση του, όταν θα σκέφτεσαι τον πίνακα που έκανε ο Κλεάνθης<sup>263</sup> για την ηδονή. Ήθελε να φαντάζονται οι ακροατές του, να απεικονίζεται η Ηδονή σε έναν πίνακα, ντυμένη εξαίσια σαν βασίλισσα, και καθισμένη σε θρόνο με τις Αρετές γύρω της, σαν ακόλουθές της, που, δεν πρόσεχαν άλλο από το να την υπηρετούν, εάν ο πίνακας μπορούσε να το επιτρέψει, πλησίαζαν κατά καιρούς στ' αυτή της για να την προειδοποιήσουν να μην κάνει κάτι που θα μπορούσε να πληγώσει το πνεύμα των ανθρώπων, ή που θα μπορούσε να τους προκαλέσει πόνο: «Εμείς οι άλλες Αρετές, έμοιαζαν να λένε, δεν έχουμε φτιαχτεί παρά για να σε υπηρετούμε, αυτό είναι το καθήκον μας<sup>264</sup>».

## Κεφάλαιο 22

### **Η επικούρεια ηθική καταλήγει στην υποκρισία.**

Ο φόβος της τιμωρίας δεν μπορεί να θεμελιώσει την αρετή.

---

<sup>261</sup> Δες τα βιβλία III και IV του *De finibus*.

<sup>262</sup> Δες το βιβλίο V.

<sup>263</sup> Ο Κλεάνθης ο Άσσιος, στην Αιολίδα, περί το 310 περίπου, προοριζόταν για το επάγγελμα του αθλητή, όταν γνώρισε τον Ζήνωνα στην Αθήνα. Περιορισμένος από τη φτώχεια είχε τεθεί στην υπηρεσία των κηπουρών της Αθήνας, περνούσε τις νύχτες να ποτίζει τα φυτά, τις μέρες να παρακολουθεί τον Ζήνωνα και να μελετά. Διαδέχθηκε τον Ζήνωνα στην διδασκαλία της στοάς.

<sup>264</sup> Αυτός ο εντυπωσιακός πίνακας παριστάνει με τον πιο πιστό τρόπο το ωφελιμιστικό σύστημα όπως το αντιλαμβάνονταν ο Επίκουρος, όπως θα το αντιληφθούν ο Χομπς, ο Μπένεθαμ και ο Στούαρτ Μιλ. Δες τα Αποσπάσματα και τα Τεκμήρια.

-Ο επικούρειος θα προτιμήσει πάντοτε να φαίνεται άνθρωπος του αγαθού ενώ δεν είναι, από το να είναι και να μην φαίνεται καθόλου.

-Ο ίδιος ο Τορκουάτος δεν θα τολμούσε να αποκαλύψει σε όλους τις αρχές της ηθικής του, που γίνονται κατ' ανάγκη οι αρχές των πράξεων του.

Αλλά, ο Επίκουρος, θα μου πεις, και σ' αυτό είσαι δυνατός, αρνείται ότι μπορούμε να ζούμε ευχάριστα, εάν δεν ζούμε ηθικά, πόσο θα ήθελα να μάθω τι δέχεται ή τι αρνείται. Όχι, εδώ πρόκειται να δούμε τι πρέπει να πει ένας άνθρωπος που τοποθετεί το υπέρτατο αγαθό στην ηδονή. Ε! Τι επιχείρημα μου φέρνεις για να αποδείξεις ότι ο Θόριος<sup>265</sup>, ο Κ. Χίρριος Ποστούμιος, και ο Οράτα, ο δάσκαλός όλων, δεν έζησαν ευχάριστα; Ο ίδιος ο Επίκουρος υποστηρίζει ότι η ζωή των φιλήδονων δεν είναι καθόλου κατακριτέα, υπό την προϋπόθεση ότι δεν είναι καθόλου αδύνατοι για να αφεθούν να πέσουν σε κενές πλεονεξίες και σε κενούς φόβους<sup>266</sup>. Και υποσχόμενος το φάρμακο για τις πρώτες και για τους δεύτερους, υπόσχεται κάθε ελευθερία στην ηδονή. Λέει, πράγματι, ότι δεν βρίσκει να υπάρχει κανένα θέμα ψόγου στη ζωή ενός φιλήδονου ο οποίος δεν επιθυμεί ούτε φοβάται τίποτα. Δεν είναι λοιπόν δυνατό όταν ανάγεις τα πάντα στην ηδονή, να μην εγκαταλείπεις την αρετή: επειδή αυτός που δεν απέχει από την αδικία παρά μόνο για προσωπική του ωφέλεια δεν αξίζει καθόλου το όνομα δίκαιου ανθρώπου. Γνωρίζεις τους στίχους:

*Δεν είναι καθόλου ευσεβής αυτός που είναι ευσεβής μόνο από φόβο.*

Δεν υπάρχει σίγουρα τίποτα πιο αληθινό, διότι ένας άνθρωπος που δεν είναι δίκαιος παρά μόνο από φόβο, δεν είναι καθόλου δίκαιος, και θα πάψει να είναι δίκαιος μόλις πάψει να φοβάται. Αλλά, θα πάψει να φοβάται, εάν μπορέσει να κρύψει την αδικία του, ή εάν είναι αρκετά ισχυρός για να την υποστηρίξει. Θα προτιμήσει πάντοτε να φαίνεται άνθρωπος του καλού χωρίς να είναι, από το να είναι και να μην φαίνεται<sup>267</sup>. Έτσι βλέπεις ότι αντί για μια πραγματική και σταθερή δικαιοσύνη, μας προτείνετε μια ψεύτικη και

<sup>265</sup> Ο Κικέρων έχει μιλήσει λίγο πιο πάνω γι' αυτόν τον Θόριο. Ο Χίρριος ( Πλίνιος, IX, 55) ήταν ο πρώτος ο οποίος έκανε ένα βιβάρι από σμέρνες και σολομούς. Για τον Οράτα, ο οποίος ονομαζόταν Σέργιος, ο Πλίνιος λέει ( L. IX, ch. 55) ότι ήταν ο πρώτος μάντρωσε στρείδια και εφεύρε τα κρεμαστά λουτρά. Δες Varron, *de re rustica*, 3. Macrobe, *Satutnales*, L. III, ch. 15 και *Valère Max.* L. IV, c. I.

<sup>266</sup> Δες πιο πάνω, κεφ. VII και VIII.

<sup>267</sup> Είναι ο σωκρατικός λόγος ανεστραμμένος: «πρέπει να προσπαθεί, όχι να φαίνεται άνθρωπος του αγαθού, αλλά να είναι».



πλασματική, και μας προστάζετε, κατά κάποιο τρόπο, να περιφρονούμε την αλάνθαστη μαρτυρία της συνείδησής μας, για να υπακούσουμε στις αβεβαιότητες της γνώμης<sup>268</sup>. Μπορούμε να πούμε για όλες τις άλλες αρετές αυτά που μόλις σου είπα για τη δικαιοσύνη: το να τις θεμελιώνουμε στην ηδονή είναι σαν να τις θεμελιώνουμε στον αέρα, όπως κάνετε εσείς. Θα μπορούσαμε τότε, για παράδειγμα, να θαυμάζουμε στον αρχαίο Τορκουάτο μια πραγματική ψυχική δύναμη; Ακόμα και αν δεν μπορώ να σε διαφθείρω όπως λες: μου αρέσει να μιλώ για μεγάλους άνδρες της οικογένειάς σου και του ονόματος σου, και μάλιστα έχω πάντα στα μάτια μου πόσα, σε εποχές που όλοι ξέρουν, σημεία φιλίας μου έδωσε ο Α. Τορκουάτος που θα μου είναι πάντοτε αγαπητά. Εντούτοις θα έπρεπε να μου είναι πολύ λιγότερο αγαπητά, εάν πίστευα ότι με αυτά δεν κοίταζε παρά μόνο την ωφέλεια του και όχι τη δική μου<sup>269</sup>, εκτός αν επανέλθεις να πεις ότι όλοι έχουν πάντοτε συμφέρον να κάνουν το καλό. Εάν το πεις αυτό, έχω κερδίσει, διότι δεν ισχυρίζομαι άλλο πράγμα στην φιλονικία μας, από το ότι ο καρπός του καθήκοντος είναι το ίδιο το καθήκον<sup>270</sup>. Αλλά δεν βρίσκεται εκεί αυτό που χρειάζεται ο σοφός σας. Θέλει να βγάλει την ηδονή από όλα τα πράγματα, σαν μισθό που απαιτεί<sup>271</sup>.

Επανέρχομαι στον αρχαίο Τορκουάτο. Εάν αυτό έγινε προσβλέποντας στην ηδονή που θα λάμβανε, όταν έδωσε μάχη εναντίον των Γαλατών κοντά στο Άνιο, και αν του άρπαξε το περιλαίμιο στο οποίο χρωστά το προσωνύμιο του για κάποια άλλη αιτία παρά για να κάνει μία πράξη άξια ενός γενναίου άνδρα, δεν είναι πλέον τέτοιος για μένα. Πως εάν η μετριοφροσύνη, η τιμή, η ντροπαλότητα, με μία λέξη η εγκράτεια, δεν διατηρούνται παρά από τον φόβο της τιμωρίας ή της δυσφήμισης, και εάν δεν διατηρούνται, τρόπος του λέγειν,

---

<sup>268</sup> Οι κριτικές του Κικέρωνα είναι συχνά επιφανειακές, αλλά όταν πρόκειται για το θέμα της δικαιοσύνης και των κοινωνικών αρετών, ξαναπαίρνει το πλεονέκτημα. Η επικούρεια φιλοσοφία μπορεί ακόμη υποστηρίζεται όταν πρόκειται για ατομικές αρετές: το ατομικό συμφέρον συμφωνεί αρκετά καλά με τη φρόνηση, την εγκράτεια, την ανδρεία. Αλλά δεν θα μπορούσε να παράγει την δικαιοσύνη. Η ωφελμιστική ηθική, θεμελιωμένη στην υπόθεση του καθολικού εγωισμού, δεν μπορεί να ερμηνεύσει ούτε να εμπνεύσει την ανιδιοτέλεια την οποίαν απαιτεί η ανθρώπινη κοινωνία.

<sup>269</sup> Σκέψη πολύ σωστή: η ηθική της ωφέλειας καταργεί κάθε ευγνωμοσύνη.

<sup>270</sup> Είναι η γνωστή θεωρία των στωικών την οποίαν ο Σενέκας θα εκφράσει λέγοντας: *gratuito est virtus, virtutis praemium ipsa virtus*.

<sup>271</sup> Θέλει να βγάλει την ηδονή από εξωτερικά πράγματα, αντί να την βγάλει, όπως οι στωικοί από την δική του τη συνείδηση, και παραγνωρίζει την ουσία της αρετής, η οποία είναι να μη θέλουμε καθόλου μισθό.

από την δική τους ιερότητα<sup>272</sup>, σε ποιες μοιχείες, σε ποιες αισχρές κραιπάλες δεν θα αφηνόμαστε να οδηγηθούμε, από τη στιγμή που θα είμαστε σίγουροι του μυστικού ή της ατιμωρησίας!

Αλλά τι σημαίνει, κατά την άποψή σου, Τορκουάτε, ότι έχοντας το όνομα, την αξία και την φήμη αυτού που είσαι, δεν θα τολμούσες να παραδεχθείς μπροστά σε όλους ότι σε κάνει να συμπεριφέρεσαι και να σκέφτεσαι, ποιο είναι το σχέδιό σου, ο σκοπός σου, αυτό που κρίνεις ότι είναι το πιο εξαιρετικό στην ζωή; Όταν θα αναλάβεις υπηρεσία, και θα ανέβεις στο δικαστήριο, θα πρέπει να διακηρύξεις στο λαό ποιοι θα είναι οι κανόνες της δικαιοδοσίας σου, και ίσως ακόμα ακολουθώντας το έθιμο, θα πεις κάτι για τους προγόνους σου και για τον εαυτό σου: Και λοιπόν! Θα διακηρύξεις άραγε τότε ότι, σε όλη τη διάρκεια της δικαστικής σου θητείας, δεν θα πράξεις τίποτα παρά μόνο για την αγάπη της ηδονής, και ότι δεν έχεις ποτέ μέχρι τώρα πράξει τίποτα παρά μόνο για τον ίδιο σκοπό; Με θεωρείς λοιπόν τόσο στερημένο από αίσθηση, μου λες, ότι θα μιλήσω με αυτό τον τρόπο μπροστά σε ένα πλήθος αδών; Αλλά πες το τουλάχιστον όταν θα βρίσκεσαι στο δικαστήριο για να απονεμίεις δικαιοσύνη. Ή εάν φοβάσαι τον κόσμο από τον οποίο θα περιτριγυρίζεσαι τότε, πες το στη Σύγκλητο. Δεν θα κάνεις τίποτα από αυτά, και γιατί, εάν δεν πρόκειται για αισχρή ομολογία; Μας περνάς λοιπόν, τον Τριάριο και μένα, για ανθρώπους στους οποίους μπορεί κανείς να πει τα πάντα<sup>273</sup>;

## Κεφάλαιο 23

### **Η επικούρεια θεωρία στηρίζεται στην υποκρισία.**

Δεν είναι δύσκολο να αντιληφθείς την επικούρεια θεωρία, αλλά οι υπερασπιστές της δεν τολμούν να δείξουν παρά μόνο ένα μέρος της.

Αλλά έστω, είναι η λέξη της ηδονής που στερείται ευγένειας, ίσως εμείς δεν την αντιλαμβανόμαστε. Να η συνηθισμένη απάντησή σας. Τι δυσκολία,

---

<sup>272</sup> Ωραία ιδέα, την οποίαν ο Κικέρων δεν ξέρει να την αναπτύξει.

<sup>273</sup> Επιχείρημα *ad hominem* το οποίο δεν έχει μεγάλη φιλοσοφική αξία. Ο Κικέρων αναζητούσε να ντροπιάσει τους επικούρειους με τις δικές τους δόξες. Σε αυτό δεν είχε άδικο, αλλά συχνά ξεπερνούσε το μέτρο. Σε μια επιστολή στον Κάσσιο, φτάνει μέχρι το σημείο να του πει: « Η φιλοσοφία σου είναι για την κουζίνα, *in culina*». Ο Κάσσιος, στην απάντησή του, διαμαρτύρεται, υπογραμμίζει αυτά τα λόγια και προσθέτει: « Αυτούς τους οποίους αποκαλείς *φιλήδονους*, είναι *φιλόκαλοι* και *φιλοδίκαιοι*». ( Επιστολές, ΙΧ, 18, 19).

πράγματι, τι σκοτάδι! Τι! Όταν μιλάμε για τα άτομα και για μετακόσμια<sup>274</sup>, πράγματα που δεν υπάρχουν ούτε μπορούν να υπάρξουν, θα αντιληφθώ καλά τι σημαίνουν, και δεν θα μπορέσω να αντιληφθώ τι είναι αυτή η ηδονή, που ακόμη και τα σπουργίτια τη γνωρίζουν; Αλλά τι θα πεις εάν σε κάνω να παραδεχθείς ότι, όχι μόνο γνωρίζω τι είναι αυτή η ηδονή γενικά; που δεν είναι άλλο πράγμα από μία ευχάριστη κίνηση των αισθήσεων, αλλά ότι γνωρίζω επίσης τι είναι αυτή η ηδονή για την οποία ακούτε να μιλούν, τόσο αυτή για την οποία μόλις μίλησα, την οποία ονομάζετε κινητική ηδονή, και που μπορεί να δεχθεί διάφορες διαφοροποιήσεις, όσο και εκείνη την οποίαν ονομάζετε καταστηματική ηδονή, που δεν μπορεί να δεχθεί αύξηση, και που την τοποθετείτε στην απουσία του πόνου<sup>275</sup>;

Θέλω να αφορά μόνο αυτήν την τελευταία: σε ποια συνάθροιση θα τολμούσες ποτέ να πεις ότι δεν κάνεις τίποτα παρά για να μην έχεις κανένα πόνο<sup>276</sup>; Ότι εάν αυτό δεν σου φαίνεται ακόμα αρκετά ηθικό να το πεις, πες ότι δεν θα πράξεις τίποτα, ούτε στην δικαστική σου θητεία, ούτε σε όλη τη διάρκεια της ζωής σου, παρά μόνο για την δική σου ωφέλεια, τίποτα παρά μόνο γι' αυτό που σου αρμόζει, τελικά τίποτα παρά για την αγάπη του εαυτού σου. Ποιες φωνές δεν θα υψωθούν τότε εναντίον σου, και ποια ελπίδα θα σου απομείνει να αποκτήσεις την υπατεία, για την οποία φαίνεται ότι είσαι προορισμένος; Τι! Θα ακολουθήσεις μυστικά, και δεν θα αφήσεις να δουν παρά μόνο οι πιο στενοί σου φίλοι, τα συναισθήματά που δεν θα τολμούσες να μαρτυρήσεις δημόσια; Αντίθετα, έχεις πάντα στο στόμα, όπως οι περιπατητικοί και οι στωικοί, τις λέξεις «για αμεροληψία, για καθήκον, για ευθύτητα και ηθική αξία», λες «ότι δεν πρέπει να κάνουμε τίποτα που να μην είναι αντάξιο του κράτους, αντάξιο του λαού των Ρωμαίων, ότι πρέπει να αψηφήσουμε όλους του κινδύνους για τη δημοκρατία, να πεθάνουμε για την πατρίδα».

Όταν μιλάς έτσι μέσα στα δικαστήρια, στη σύγκλητο, σε θαυμάζουμε, τόσο βλάκες είμαστε, και συ γελάς μόνος σου: επειδή, σε όλα αυτά, καμιά

---

<sup>274</sup> Τα μετακόσμια (τὰ μετακόσμια, τὰ μεταξύ κόσμων διαστήματα, *intermundia*) είναι τα κενά διαστήματα τα οποία, σύμφωνα με τον Επίκουρο, χωρίζουν τους διαφορετικούς κόσμους οι οποία σχηματίζονται από την ένωση των ατόμων. Εκεί οι θεοί, ακίνητοι ανάμεσα στις κινήσεις των σφαιρών, απολαμβάνουν την αιώνια ευδαιμονία της ηρεμίας.

<sup>275</sup> Ο Κικέρων επανέρχεται συνεχώς στις ίδιες ιδέες.

<sup>276</sup> Ακόμη μια επανάληψη.

αναφορά στην ηδονή, ούτε σ' αυτήν που την ονομάζετε *κινητική*, και που όλη η πόλη, όλη η ύπαιθρος, όλοι αυτοί που μιλούν την γλώσσα μας, ονομάζουν ηδονή όπως ακριβώς και συ, ούτε σ' αυτήν που είναι *καταστηματική*, και που ποτέ κανείς δεν την ονόμασε ηδονή, παρά μόνο εσείς.

## Κεφάλαιο 24

### **Κριτική της επικούρειας φιλίας.-Η ωφέλεια και η φιλία.**

Δεν μένει πλέον, στην επικούρεια θεωρία, θέση για την φιλία.

-Η πραγματική φιλία προϋποθέτει ότι αγαπάμε τους άλλους γι' αυτούς τους ίδιους, όχι για τον εαυτό μας.

-Εάν μόνο η ωφέλεια δημιούργησε την φιλία, μια μεγαλύτερη ωφέλεια θα την διαλύσει.

Βλέπεις, εάν κάνεις καλά να μιλάς σαν και μας, όταν σκέφτεσαι τόσο διαφορετικά. Θα ήταν ανέντιμο από μέρους σου να διαμορφώσεις το πρόσωπό σου και την συμπεριφορά σου, για να φανείς πιο σοβαρός, και να μην φοβηθείς να παρουσιάσεις τον εαυτό σου κατά τέτοιο τρόπο στις συζητήσεις σου, ώστε να μιλάς κατά ένα τρόπο και να σκέφτεσαι κατά έναν άλλο τρόπο, θα αλλάξεις ακόμα και συναισθήματα όπως τα ρούχα, θα έχεις σπίτι σου κρυφές απόψεις, και θα εξαπατάς τον λαό κρατώντας την αλήθεια για τον εαυτό σου! Ακόμα μια φορά, είναι σωστό αυτό; Για μένα, δεν πιστεύω σε καλές γνώμες παρά μόνο σ' αυτές που έχουν ποιότητα της ψυχής, που είναι αξιέπαινες, που είναι δοξασμένες, τις οποίες μπορούμε να τις παρουσιάσουμε στη σύγκλητο, στο λαό, σε κάθε είδους συνάθροιση, και που δεν εκθέτουν έναν άνδρα να σκέφτεται χωρίς ντροπή αυτό που ντρέπεται να πει.

Αλλά ποια θέση θα έμενε για την φιλία; Μπορούμε να είμαστε φίλοι με κάποιον άλλον χωρίς να τον αγαπούμε γι' αυτόν τον ίδιο; Το ρήμα αγαπώ (*amo*), από το οποίο προέρχεται η λέξη φιλία (*amicitia*), είναι άλλο πράγμα από το να θέλουμε κάθε καλό για κάποιον, ακόμα και αν δεν μας ανταποδώσει τίποτα; Δεν θα μου είναι άχρηστο, θα πεις, να είμαι ανιδιοτελής φίλος. Πες καλύτερα ότι φαίνεται να αγαπάς, διότι η φιλία είναι πραγματική ή δεν υπάρχει. Δεν μπορείς να έχεις το ενδιαφέρον ενός φίλου παρά μόνο αν

τον έχεις στην καρδιά σου, και δεν είναι από υπολογισμό αυτό που σου δίνει τρυφερότητα.

Αλλά δένομαι για την ωφέλεια, θα πεις. Η φιλία σας υφίσταται λοιπόν όταν βρίσκετε σ' αυτήν ωφέλεια, και αν η ωφέλεια δημιουργεί την σχέση, το μειονέκτημα της ωφέλειας θα φέρει και την διάλυση. Παρόλα αυτά τι θα κάνεις όταν ο φίλος σου, όπως συμβαίνει συχνά, φτάσει να μην μπορεί πια να σου είναι χρήσιμος; Θα τον εγκαταλείψεις αμέσως; Τι φιλία! Θα εξακολουθήσεις να τον αγαπάς; Τότε αυτό θα είναι σύμφωνο με σένα τον ίδιο, με σένα που έχεις υποστηρίξει ότι η φιλία δεν είναι επιθυμητή παρά μόνο για την ωφέλεια που λαμβάνουμε απ' αυτήν; «αλλά αν πάψω να είμαι φίλος του, θα έχω να φοβηθώ το μίσος του κόσμου». Γιατί, εάν δεν είναι διότι το πράγμα είναι από μόνο του αισχρό; Και αν επιμένεις, στη συνέχεια αυτού του φόβου, θα πρέπει, για να αποτινάξεις μια ανώφελη σχέση, να εύχεσαι ο θάνατος να σε ελευθερώσει από τον φίλο σου. Διότι εάν, όχι μόνο δεν θα λάβεις καμία ωφέλεια, αλλά ότι επί πλέον οι υποθέσεις σου θα υποφέρουν, ότι θα έπρεπε να δώσεις μεγάλες λύπες γι' αυτόν, και ακόμα να εκθέσεις τη ζωή σου, τότε δεν θα σκεφτόσουνά ότι ο καθένας έχει γεννηθεί για τον εαυτό του; Θα έδινες τον εαυτό σου όμηρο σε ένα τύραννο για να σώσεις τη ζωή του φίλου σου, όπως αυτός ο πυθαγόρειος που ξανάπεσε στα χέρια του τυράννου της Σικελίας<sup>277</sup>; Νέε Πυλάδη, θα έλεγες ότι είσαι ο Ορέστης, με σκοπό να πεθάνεις στη θέση του; Ή αν ήσουν ο Ορέστης, θα πρόδιδες τον εαυτό σου για να σώσεις τον Πυλάδη; Και αν δεν μπορούσες να επιτύχεις, θα ζήτηγες να πεθάνεις μαζί του<sup>278</sup>;

## Κεφάλαιο 25

### **Κριτική της επικούρειας φιλίας (συνέχεια).**

#### **Οι φίλοι του Επίκουρου.**

---

<sup>277</sup> Γνωρίζουμε την ιστορία του Δάμωνα και του Πυθία. Ο Πυθίας, καταδικασμένος σε θάνατο από τον Διονύσιο τον τύραννο, ζήτησε μερικές μέρες παράταση: Ο Δάμων ο πυθαγόρειος έμεινε όμηρος στα χέρια του τυράννου, και ο Πυθίας έμεινε ελεύθερος, αλλά γύρισε την συγκεκριμένη μέρα για να ξαναπάρει τη θέση του και να υποστεί την τιμωρία. Ο τύραννος συγκινημένος του έδωσε χάρη.

<sup>278</sup> Δες, στα Αποσπάσματα του Επίκουρου, αυτά που αφορούν την φιλία. Δες επίσης τα Αποσπάσματα του Ελβέτιου και του Μπένθαμ. Ο Επίκουρος έχει πει: «Πρέπει μερικές φορές να πεθάνουμε για τον φίλο μας».

Αν και η θεωρία του Επίκουρου καταργεί την αληθινή φιλία, ο Επίκουρος και οι οπαδοί του δεν σταματούν να την εξυμνούν και να την ασκούν. Αυτή η πρακτική αντίφαση δεν συγχωρεί ούτε δικαιώνει την ηθική τους θεωρία.

Ναι, χωρίς αμφιβολία, θα το έκανες, Τορκουάτε, γιατί πιστεύω ότι δεν υπάρχει τίποτα το εγκωμιαστικό και το δοξασμένο παρά ο φόβος της οδύνης ή του θανάτου που θα σε εμπόδιζε να το κάνεις. Αλλά εδώ δεν πρόκειται γι' αυτό που θα έκανες από μεγαλείο ψυχής, εδώ πρόκειται για την γνώμη σου. Αυτή που υποστηρίζεις, και οι διδαχές που εγκρίνεις, ανατρέπουν ολοσχερώς την φιλία, παρόλο που ο δάσκαλός σας δεν παύει να την εξυψώνει μέχρι τον ουρανό. Αλλά λες ότι αυτός ο ίδιος ήταν πολύ σταθερός στις φιλίες του: για ακόμη μια φορά, δεν αρνούμαι ότι δεν υπήρξε έντιμος άνδρας, άνδρας ήπιος και γεμάτος ανθρωπισμό<sup>279</sup>, το θέμα δεν είναι το ήθος του, είναι οι δοξασίες του. Αφήνω στους Έλληνες την παραφορά τους και την τραχύτητα στις λογομαχίες, και τις ύβρεις με τις οποίες ξεφτιλίζουν αυτούς που δεν συμφωνούν μαζί τους<sup>280</sup>. Αλλά εάν είναι αλήθεια ότι ήταν πιστός στις φιλίες του (διότι δεν επιβεβαιώνω τίποτα εδώ), δεν έκανε παρά ένα κακό σύστημα.

«Αλλά είχε, λες, πολλούς οπαδούς.» Δίκαια, ίσως, αλλά η μαρτυρία του πλήθους είναι επιχείρημα αρκετά αδύναμο, επειδή, σε όλες τις τέχνες, σε όλα τα είδη σπουδών, σε όλα τα είδη της επιστήμης, όπως και ακόμα και στην αρετή, τίποτα δεν είναι πιο σπάνιο από το να διαπρέπεις.

Ακόμα και με αυτό ότι ο Επίκουρος ήταν άνδρας καλός, ότι υπήρχαν πάντα και υπάρχουν ακόμα πολλοί από αυτούς που ακολουθούν τη φιλοσοφία του πιστοί στις φιλίες τους, σοβαροί και σταθεροί στην συμπεριφορά τους, και οδηγούμενοι όχι σύμφωνα με την ηδονή, αλλά σύμφωνα με το καθήκον, αναγνωρίζουμε πόσο η αρετή κυριαρχεί πάνω στις ηδονές. Πράγματι, κάποιος ζουν με τρόπο που αντικρούουν την άποψη τους με τη ζωή τους. Ενώ πολλοί άλλοι ομιλούν πολύ καλύτερα από αυτά που πράττουν, αυτοί, αντίθετα, πράττουν πολύ καλύτερα από αυτά που λένε.

---

<sup>279</sup> Ο Σενέκας και ο Διογένης Λαέρτιος δίνουν την ίδια μαρτυρία για τον Επίκουρο.

<sup>280</sup> Υπαινιγμός για τις ύβρεις με τις οποίες οι περιπατητικοί, οι ακαδημαϊκοί και κυρίως οι στωικοί χαρακτήριζαν συχνά τον Επίκουρο.

## Κεφάλαιο 26

### Κριτική της επικούρειας φιλίας (συνέχεια).

#### Οι τρεις επικούρειες θεωρίες για την φιλία.

1<sup>ο</sup> Θεωρία του Επίκουρου: -Αγαπάμε τους φίλους μας για τον εαυτό μας.  
- Αντικρούεται από τα προηγούμενα επιχειρήματα.

2<sup>ο</sup> Θεωρία των συγχρόνων επικούρειων: -Στο τέλος αγαπάμε τους φίλους μας για αυτούς τους ίδιους. - Είναι μια ασυνέπεια στο σύστημα του Επίκουρου.

3<sup>ο</sup> Θεωρία άλλων επικούρειων: -Η φιλία γεννιέται από ένα είδος ανεκδήλωτης συμφωνίας με την οποία οι φίλοι δένονται σε μια αμοιβαία ανιδιοτέλεια.- Αυτή η θεωρία, τοποθετώντας πάντα το θεμέλιο της φιλίας στην ωφέλεια, κάνει ώστε, όταν αλλάζει η ωφέλεια, να σταματά η φιλία και να διαλύεται η συμφωνία.

Αλλά όλα αυτά δεν συμβαδίζουν με το σκοπό μας. Ας σταματήσουμε σ' αυτό που είπες για την φιλία. Μου φάνηκε ότι δεν αναγνώρισα παρά μία θεμελιώδη αρχή του Επίκουρου: ότι η φιλία ήταν αξεχώριστη από την ηδονή, επειδή, χωρίς την φιλία, δεν θα μπορούσαμε να ζήσουμε με ασφάλεια, ούτε χωρίς φόβο, ούτε με ηδονή<sup>281</sup>. Νομίζω ότι έχω απαντήσει αρκετά σ' αυτό. Αυτό που είπες στη συνέχεια είναι πιο ηθικό, και δεν είναι του Επίκουρου, απ' ό,τι γνωρίζω, αλλά κάποιων νέων επικούρειων: ότι πρώτα αναζητούμε να κάνουμε φίλους για την δική μας ωφέλεια, αλλά ότι, από τη στιγμή που η ωφέλεια εδραιώνεται από τη συνήθεια, τους αγαπάμε για αυτούς τους ίδιους, χωρίς καμία βλέψη ωφέλειας. Παρά το ότι θα μπορούσαμε ακόμα να αποσιωπήσουμε εδώ περισσότερες από μία αντιρρήσεις, εν τούτοις παίρνω αυτό που μου δίνουν. Εάν αυτό δεν είναι αρκετό γι' αυτούς, είναι αρκετό για μένα. Τους αρμόζει επιτέλους να κάνουν κάτι καλό χωρίς καμία βλέψη ωφέλειας<sup>282</sup>.

Ακόμα είπες ότι άλλοι, ανάμεσά σας, λένε ότι οι συνετοί υποχρεώνονται, από ένα είδος συμφωνίας, να έχουν οι μεν για τους δε τα ίδια συναισθήματα που έχουν για αυτούς τους ίδιους, ότι αυτό μπορεί να γίνει, ότι αυτό γίνεται συχνά, και ότι τίποτα δεν μπορεί να συμβάλει περισσότερο στην ηδονή. Αλλά, εάν μπόρεσαν να κάνουν τη συνθήκη να αγαπιούνται αμοιβαία χωρίς κανένα

---

<sup>281</sup> Δες πιο πάνω, 1. Ι, κεφ. XX.

<sup>282</sup> Ίσως αυτή η θεωρία για την φιλία δεν περιείχε την αντίφαση την οποίαν νόμιζε ότι είχε αντιληφθεί ο Κικέρων. Ίσως πρέπει να δούμε τον σπόρο, των θεωριών του Στούαρτ Μιλλ και της αγγλικής σχολής. Σύμφωνα με τον Στούαρτ Μιλλ αυτό που αγαπάμε και αυτό που πρώτα αναζητάμε για άλλο πράγμα, για την ηδονή, καταλήγει, προς χάριν της συνήθειας και του συνειρμού των ιδεών, να μοιάζει αγαπητό και επιθυμητό για αυτό το ίδιο. Δες τα Αποσπάσματα, και πιο πάνω, 1. Ι, κεφ. XX.

συμφέρον, γιατί δεν κάνουν αυτό να αγαπούν το ίδιο, χωρίς κανένα συμφέρον, τη δικαιοσύνη, την εγκράτεια και όλες τις άλλες αρετές; Κατά βάθος, εάν δεν συνάπτουν φιλία παρά αποβλέποντας στην ωφέλεια που μπορεί να επιστραφεί, και αν δεν είναι η ίδια η φιλία που επιδιώκουμε με τη φιλία, ποιος αμφιβάλλει ότι με την ευκαιρία δεν καταλήγουμε να προτιμάμε τα αγαθά μας, τα εισοδήματά μας, όλα μας τα συμφέροντα από τους φίλους μας; Θυμήσου ακόμα σ' αυτό το σημείο, είσαι ο κύριος σ' αυτά, τα ωραία πράγματα που ο Επίκουρος είπε για να εξυμνήσει την φιλία: δεν ψάχνω αυτό που είπε, αλλά αυτό που μπορεί να πει σύμφωνα με το σύστημα του. «κάνουμε φίλους για την ωφέλεια!» Πιστεύεις λοιπόν ότι ο Τριάριος θα μπορούσε να σου είναι περισσότερο χρήσιμος από τους σιτοβολώνες που έχεις στις Πουζόλες<sup>283</sup>.

Συγκεντρώστε όλοι τις κοινές σας θέσεις. «Οι φίλοι μας προστατεύουν!» Αλλά δεν βρίσκετε αρκετή προστασία σε σας τους ίδιους, στους νόμους, και στους δεσμούς και στις συνήθειες που έχετε εξάλλου; Για την περιφρόνηση, δεν έχετε να την φοβηθείτε. Εύκολα θα ξεφύγετε από το μίσος και φθόνο των συμπολιτών σας: Ο Επίκουρος εδώ ακριβώς δίνει τις συνταγές. Αλλά εσύ που κάνεις τόσο ευγενική χρήση των μεγάλων σου αγαθών, δεν έχεις ανάγκη, για την άμυνά σου, από αυτή τη φιλία του Πυλάδη<sup>284</sup>, η ευμένεια του κοινού, σου χρησιμεύει σαν τείχος προστασίας. «Αλλά δεν χρειάζεται, θα πεις, κάποιος έμπιστος όλων των ευχάριστων ή θλιμμένων ιδεών μας, με μια λέξη των μυστικών μας;» Εμπιστέψου τες στον ίδιο σου τον εαυτό, ή, εάν θέλεις έναν έμπιστο, ένας συνηθισμένος φίλος σου είναι αρκετός. Ας δεχθούμε εντούτοις ότι όλα αυτά μπορούν να είναι χρήσιμα: ποια σύγκριση υπάρχει, για την ωφέλεια, με τόσο μεγάλη περιουσία; Έτσι βλέπεις ότι, εάν θεμελιώσεις την φιλία στην ίδια τη φιλία, δεν υπάρχει πιο εξαιρετικός δεσμός, αλλά αν την στηρίξεις στην ωφέλεια, τα εισοδήματα από τα χωράφια σου υπερέχουν από τους πιο στενούς δεσμούς<sup>285</sup>. Πρέπει να είμαι εγώ ο ίδιος

<sup>283</sup> Οι Πουζόλες ήταν η μεγάλη εμπορική αποθήκη της Ιταλίας με τη Σικελία, την Αφρική και την Αίγυπτο. Οι σιτοβολώνες για τους οποίους μιλά ο Κικέρων χρησίμευαν να δέχονται τους σπόρους τους οποίους προμήθευε κυρίως η Αίγυπτος.

<sup>284</sup> Υπαινιγμός σε αυτό το οποίο έχει λεχθεί πιο πάνω, κεφ. XXIV.

<sup>285</sup> Ο Επίκουρος είχε προσπαθήσει να αρνηθεί αυτή τη συνέπεια. Σύμφωνα με αυτόν, η ωφέλεια την οποίαν παίρνουμε από την φιλία έπρεπε να ξεπερνά τόσο την ωφέλεια την οποίαν παίρνουμε από τον πλούτο, όσο οι ηδονές της ψυχής ξεπερνούν αυτές του σώματος.



αυτόν που αγαπάς, και όχι ότι είναι δικό μου, για να μπορούμε να είμαστε αληθινοί φίλοι<sup>286</sup>.

## ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

### ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑ ΘΕΩΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΤΥΧΙΑ

#### Κεφάλαιο 27

#### **Για την βεβαιότητα και τη διάρκεια της ευτυχίας, σύμφωνα με τον Επίκουρο.**

Η πραγματική ευτυχία είναι αυτή που εξαρτάται μόνο από μας, ο Επίκουρος τοποθετώντας την ευτυχία στην ηδονή, την κάνει να εξαρτάται από εξωτερικά πράγματα, έτσι της αφαιρεί τον βασικό της χαρακτήρα: την ανεξαρτησία. – Αλλά, θα πει ο Επίκουρος, αυτό που δεν εξαρτάται από τον σοφό, είναι η διάρκεια, ή η διάρκεια δεν έχει σχέση με την ευτυχία: η ίδια η ευτυχία δεν μπορεί να μειωθεί επειδή υπάρχει όριο στη διάρκειά της. -Απάντηση του Κικέρωνα: Η διάρκεια προσθέτει στον πόνο, συνεπώς θα προσθέτει στην ευχαρίστηση. Αυτό που κάνει την υπεροχή της ευδαιμονίας των θεών από αυτή των ανθρώπων, είναι η αιωνιότητά της.

Αλλά έχω επεκταθεί πολύ σε ένα πράγμα πολύ φανερό<sup>287</sup>: διότι, αφού απέδειξα ότι δεν μπορούμε να έχουμε ούτε αρετή ούτε φιλία εάν ανάγουμε τα πάντα στην ηδονή σου, νέες αποδείξεις φαίνονται ανώφελες. Εντούτοις, για να απαντήσω σε όλα, θα εξετάσω με λίγα λόγια το υπόλοιπο της ομιλίας σου. Επειδή ο σκοπός της φιλοσοφίας είναι η ευτυχία, και επειδή γι' αυτό το λόγο οι άνθρωποι την μελετούν<sup>288</sup>, επειδή, ανάμεσα σε πολλές άλλες απόψεις, η δική σας την τοποθετεί στην ηδονή, όπως τοποθετεί την δυστυχία της ζωής στον πόνο, πρέπει να δούμε πρώτα τι είναι, σύμφωνα με σας, να ζει κανείς ευτυχισμένα.

Θα συμφωνήσεις, πιστεύω, ότι, εάν είναι αλήθεια ότι υπάρχει ευτυχία, πρέπει να εξαρτάται από τον σοφό. Ευτυχία που θα μπορούσαμε να την χάσουμε δεν θα ήταν η πραγματική ευτυχία. Αλλά, ποιος μπορεί να ελπίζει ότι θα

<sup>286</sup> «Me ipsum ames oportet, non mea, si very amici future sumus». – Επιτυχημένος τύπος.

<sup>287</sup> Ο Κικέρων προετοιμάζεται πάντοτε πάρα πολύ να πιστέψει στην μαρτυρία των πραγμάτων τα οποία βεβαιώνει.

<sup>288</sup> Η ίδια η λέξη της φιλοσοφίας καθόριζε εντούτοις άλλο πράγμα από την αναζήτηση της ευτυχίας.

απολαμβάνει πάντα μια φθαρτή και εύθραυστη ευτυχία<sup>289</sup>; Αλλά αυτός που δυσπιστεί για την ισοβιότητα της ευτυχίας του, φοβάται κατ' ανάγκη ότι θα γίνει δυστυχισμένος χάνοντας την. Αλλά, δεν μπορούμε να ονομάσουμε ευτυχισμένο κανένα με το φόβο πολύ μεγάλων κακών. Κανείς λοιπόν δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένος<sup>290</sup>.

Πράγματι δεν πρέπει καθόλου να κρίνουμε την ευτυχία, για κάποια περίοδο της ζωής, αλλά για το σύνολο της ζωής. Δεν μπορούμε να ονομάσουμε μια ζωή ευτυχισμένη, εάν δεν είναι εξαιρετικά και απόλυτα ευτυχισμένη, ούτε να πούμε κάποιον ευτυχισμένο τη μία στιγμή, και δυστυχισμένο κάποια άλλη: διότι αυτός που νομίζει ότι μπορεί να γίνει δυστυχής δεν θα είναι ευτυχισμένος. Αλλά εφ' όσον, με την φρόνηση, κάνει τη ζωή ευτυχισμένη, είναι το ίδιο σταθερή όσο η ίδια φρόνηση της οποίας είναι κατασκευάσμα. Και έτσι δεν υπάρχει πλέον ανάγκη να περιμένουμε το τέλος της ζωής για να κρίνουμε την ευτυχία, όπως ο Σόλων, στον Ηρόδοτο, το διδάσκει στον Κροίσο<sup>291</sup>.

---

<sup>289</sup> Η ευτυχία, όπως την αντιλαμβάνονται οι επικούρειοι.

<sup>290</sup> Στην θεωρία του Επίκουρου. Αυτός ο συλλογισμός του Κικέρωνα πρέπει να είναι δανεισμένος από κάποιο έργο των στωικών. Σύμφωνα με τους στωικούς, πράγματι, η ίδια η ουσία της ευτυχίας, είναι ότι εξαρτάται από μας. Το να την κάνουμε να εξαρτάται από εξωτερικά πράγματα, για παράδειγμα από την ηδονή και τον πόνο που τα γεγονότα μπορούν να μας δώσουν ή να μας αφαιρέσουν, είναι να την παραγνωρίζουμε και να την αρνούμαστε. Η πραγματική ευτυχία κατοικεί στην πραγματική ελευθερία της ψυχής και στην συνείδηση αυτής της ελευθερίας. Η ευτυχία η οποία γίνεται κατανοητή με αυτό τον τρόπο μπορεί να είναι απόλυτη, επειδή δεν εξαρτάται παρά από μας.

<sup>291</sup> Θυμόμαστε τη διήγηση του Ηρόδοτου. Ο Κροίσος ρώτησε τον Σόλωνα ποιος ήταν, κατά τη γνώμη του, ο πιο ευτυχισμένος στον κόσμο. Ο Σόλων του κατονόμασε πρώτα τον Τέλλο τον Αθηναίο, κατόπιν τον Κλέοβι και τον Βίωνα. Ο βασιλιάς, που περίμενε να τον κατονομάσει, θύμωσε ( Ηρόδοτος, I, 32): « Αθηναίε, λέει, ενδιαφέρεσαι λοιπόν ελάχιστα για την ευτυχία μου, ώστε να με κρίνεις ανάξιο να συγκρίνομαι με απλούς πολίτες; - Κύριε, απάντησε ο Σόλων, με ερωτάς τι σκέπτομαι για την ανθρώπινη ζωή, θα μπορούσα λοιπόν να απαντήσω διαφορετικά, εγώ που γνωρίζω ότι οι θεοί ζηλεύουν την ευτυχία των ανθρώπων, και ότι τους αρέσει να τους ταράζουν; Επειδή, σε μια μακρά σταδιοδρομία, βλέπουμε να υποφέρουν πολλά δυσάρεστα πράγματα. Δίνω σε έναν άνθρωπο εβδομήντα χρόνια ζωής για το μεγαλύτερο χρόνο της ζωής του. Αυτά τα εβδομήντα χρόνια κάνουν εικοσιπέντε χιλιάδες πεντακόσιες πενήντα μέρες. Αλλά, από αυτές τις εικοσιπέντε χιλιάδες πεντακόσιες πενήντα μέρες δεν θα βρεις ούτε μια που να συμβαίνει ένα όμοιο γεγονός. Πρέπει λοιπόν αντιληφθούμε, Κύριε, ότι ο άνθρωπος υπόκειται σε χίλια απρόοπτα. Έχεις βεβαίως σημαντικά πλούτη, και κυβερνάς πολυάριθμο λαό, αλλά δεν μπορώ να απαντήσω στην ερώτησή σου, επειδή δεν γνωρίζω εάν θα έχει τελειώσει τις μέρες σου στην ευημερία. Τίποτα πιο κοινό από τη δυστυχία μέσα στην αφθονία και την ευτυχία στη φτώχεια. Ο φτωχός, εξάλλου, εάν χρησιμοποιεί όλα του τα μέλη, εάν απολαμβάνει καλή υγεία, εάν είναι ευτυχισμένος με τα παιδιά του, εάν, τελικά, σε όλα αυτά τα πλεονεκτήματα προσθέσει έναν καλό θάνατο, αυτός εκεί ο άνθρωπος είναι αυτός τον ποιόν αναζητάς, είναι αυτός οποίος αξίζει να τον αποκαλούν ευτυχισμένο».

Αλλά, θα έλεγες, ο Επίκουρος υποστηρίζει ότι η χρονική διάρκεια δεν έχει σχέση με την ευτυχία, και ότι η ηδονή την οποία απολαμβάνουμε κάποιες στιγμές δεν είναι κατώτερη αυτή η ίδια από αυτήν που διαρκεί για πάντα<sup>292</sup>.

Περίεργη αντίφαση! Αυτός που τοποθετεί το υπέρτατο αγαθό στην ηδονή, αρνείται ότι η ηδονή μπορεί να είναι μεγαλύτερη σε άπειρο χρόνο παρά σε περιορισμένο χρονικό διάστημα. Γι' αυτόν που τοποθετεί το υπέρτατο αγαθό στην αρετή, είναι καλά θεμελιωμένο να πει ότι η ζωή είναι εξαιρετικά ευτυχισμένη από τη στιγμή που η ζωή είναι εξαιρετική, και ότι έτσι ο χρόνος δεν προσθέτει τίποτα στο υπέρτατο αγαθό. Αλλά αυτός που πιστεύει ότι αυτό που κάνει τη ζωή ευτυχισμένη, είναι η ηδονή δεν μπορεί λογικά να πει το ίδιο πράγμα: επειδή, εάν η διάρκεια της ηδονής δεν προσθέτει τίποτα στην ηδονή, η διάρκεια του πόνου δεν προσθέτει τίποτα και αυτή στον πόνο, και εάν η διάρκεια του πόνου σου αυξάνει τον πόνο, πρέπει απαραίτητα η διάρκεια της ηδονής να αυξάνει επίσης την ηδονή, και να την καθιστά πιο επιθυμητή<sup>293</sup>.

Γιατί λοιπόν ο Επίκουρος, μιλώντας για τον υπέρτατο Θεό, τον αποκαλεί πάντα μακάριο και αιώνιο; Διότι εάν η αιωνιότητα της ευτυχίας δεν έχει σχέση με την ευτυχία, ο Δίας δεν είναι πιο ευτυχισμένος από αυτόν, επειδή απολαμβάνουν και οι δύο το ίδιο υπέρτατο αγαθό, που είναι η ηδονή<sup>294</sup>. «Αλλά ο Επίκουρος υπόκειται στον πόνο». Ο πόνος δεν σημαίνει τίποτα γι' αυτόν, επειδή υποστηρίζει ότι, ακόμα και να τον έκαιγαν, δεν θα σταματούσε να λέει: *Πόσο γλυκό είναι αυτό*<sup>295</sup>!

Πού λοιπόν ο Δίας μπορεί να υπερέχει από αυτόν, εάν δεν υπερέχει στην αιωνιότητα; Πόσο λιγότερο καλό μπορεί να έχει στην αιωνιότητα, εάν δεν είναι η απόλαυση μιας υπέρτατης και αιώνιας ηδονής; Αλλά σε τι χρησιμεύει να μιλάμε υπέροχα, όταν αντιφάσκουμε; Η ευτυχία της ζωής, σύμφωνα με σας, συνίσταται στην ηδονή του σώματος, θα πρόσθετα, και ακόμα σ' αυτή

---

<sup>292</sup> Δες πιο πάνω Ι. Ι, κεφ. ΧΙΧ, παρ. 63. Δες επίσης τα Αποσπάσματα του Επίκουρου.

<sup>293</sup> Επιχείρημα σχεδόν χωρίς αντίκρουση, αλλά το οποίο δεν επιτίθεται παρά σε μια δευτερεύουσα πλευρά της επικούρειας θεωρίας.

<sup>294</sup> Είναι ακριβώς αυτό το οποίο υποστηρίζει ο Επίκουρος: « Η σάρκα φωνάζει να μην πεινάει, να μη διψάει, να μην κρυώνει. Όποιος τα έχει αυτά και ελπίζει ότι θα τα έχει, θα μπορούσε να αναμετρηθεί στην ευτυχία ακόμα και με το Δία». *Σαρκὸς φωνή τὸ μὴ πεινῆν, τὸ μὴ διψῆν, τὸ μὴ ῥίγοῦν ταῦτὰ γὰρ ἔχων τις καὶ ἐλπίζων ἕξειν κἀν Διὶ ὑπὲρ εὐδαιμονίας μαχέσαιο*. (Επικ. Προσφ. 33).- Ο στωικός σοφός θα έλεγε το ίδιο, αλλά δεν θα είχε μάλιστα ανάγκη ψωμιού και νερού.

<sup>295</sup> Δες τα Αποσπάσματα.

του πνεύματος, αρκεί αυτή να εξαρτάται, όπως υποστηρίζετε, από την άλλη. Χρυσός, αυτή η ηδονή, ποιος μπορεί να την εξασφαλίσει για πάντα στον σοφό; Τα πράγματα που δίνουν ηδονή δεν εξαρτώνται από αυτόν, εφ' όσον δεν τοποθετείτε την ευτυχία του στη φρόνηση, αλλά σε πράγματα που υποστηρίζετε ότι η φρόνηση πρέπει να αποκτήσει για την ηδονή, και που, εφ' όσον είναι τελείως ξένα προς την φρόνηση, υπόκεινται στο τυχαίο. Η ευτυχία λοιπόν είναι στα χέρια της τύχης: εντούτοις ο Επίκουρος λέει ότι η τύχη δεν σημαίνει τίποτα για τον σοφό<sup>296</sup>.

## Κεφάλαιο 28

### Για την πιθανότητα της ευτυχίας, κατά τον Επίκουρο.

Μέχρι ποιο σημείο η ευτυχία είναι πάντα προσιτή στον σοφό; - Ο υποτιθέμενος φυσικός πλούτος του Επίκουρου. - Εξέταση της θεμελιώδους επικούρειας αρχής: «Δεν αισθανόμαστε λιγότερη ηδονή για τα πιο ευτελή πράγματα από αυτήν για τα πιο πολύτιμα πράγματα». - Ο φόβος του πόνου στην επικούρεια θεωρία. Εάν η επικούρεια ευτυχία συνίσταται «στο συναίσθημα και την ελπίδα της καλής κατάστασης της σάρκας» είναι ευτυχία εύκολη για να καταστραφεί.

Όλα αυτά, θα πεις, δεν είναι σημαντικά. Ο Επίκουρος μας διδάσκει ότι ο σοφός είναι αρκετά πλούσιος μόνο με τα αγαθά της φύσης, που είναι πάντοτε στα χέρια μας. Έστω, και σκέφτομαι όπως αυτός, αλλά να ακόμα μια αντίφαση. Υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει λιγότερη ηδονή το να τρεφόμαστε με τα πιο ευτελή πράγματα, και να μην πίνουμε παρά νερό, από το να απολαμβάνουμε όλη την πολυτέλεια του τραπεζιού<sup>297</sup>. Εάν έλεγε ότι, για να ζούμε ευτυχισμένα, δεν έχει σημασία με τι ζούμε, θα ήμουν σύμφωνος, και ακόμα θα τον επαινούσα, επειδή ο λόγος του θα ήταν σωστός.<sup>298</sup> Και όταν ο

<sup>296</sup> Δες πιο πάνω. 1, κεφ. XIX, και τα Αποσπάσματα του Επίκουρου.

<sup>297</sup> Δες τα Αποσπάσματα του Επίκουρου.

<sup>298</sup> Είναι ένας από τους γνωστούς λόγους στο Σωκράτη. Δες *les Mémoires*, I, 3: « Ο Σωκράτης δεν έπαιρνε τροφή παρά όταν μπορούσε να τη λάβει με ευχαρίστηση. Και όταν άρχιζε να τρώει, η όρεξη του χρησίμευε για καρύκευμα. Κάθε ποτό του ήταν ευχάριστο, επειδή δεν έπινα χωρίς να διψάει». Ο σοφιστής Αντιφών πήγε μια μέρα να τον δει, και του μίλησε έτσι: «Πίστεια, Σωκράτη, ότι αυτοί οι οποίοι δηλώνουν την φιλοσοφία έπρεπε να είναι πιο ευτυχισμένοι, αλλά μου φαίνεται ότι βγάζεις από την σοφία ένα μέρος πολύ αντίθετο. Με τον τρόπο που ζεις, ένας δούλος τον οποίον μεταχειρίζονται όπως εσύ τον εαυτό σου δεν θα έμενε στον αφέντη του. Η τροφή σου αποτελείται από τα πιο χονδροειδή εδέσματα και τα πιο άσχημα ποτά. Είναι λίγο να σκεπάζεσαι με ένα κακό πανωφόρι το οποίο χρησιμοποιείς χειμώνα καλοκαίρι. Δεν έχεις ούτε παπούτσια ούτε χιτώνα. Επιπλέον, αρνείσαι το χρήμα. –Αντιφώνα, απάντησε ο Σωκράτης, μου φαίνεται ότι πιστεύεις ότι ζω πολύ θλιβερά, και, είμαι βέβαιος, ότι θα προτιμούσες να πεθάνεις παρά να ζεις όπως εγώ. Ας δούμε λοιπόν αυτό το οποίο βρίσκεις τόσο σκληρό στον τρόπο που ζω... Περιφρονείς την τροφή μου. Είναι

Σωκράτης, που δεν έδινε καμιά σημασία στην ηδονή, έλεγε ότι το καλύτερο καρύκευμα του ποτού και του φαγητού είναι η δίψα και η πείνα, το αποδέχομαι, αλλά δεν αποδέχομαι έναν άνδρα που, ανάγοντας τα πάντα στην ηδονή, μιλά όπως ο Πίσων Φρούγκι<sup>299</sup> και ζει όπως ο Γαλλόνιος<sup>300</sup>, διότι δεν μπορώ να πιστέψω ότι εκφράζει τις πραγματικές του σκέψεις.

Λέει ότι τα αγαθά της φύσης είναι στα χέρια μας, γιατί αυτή ικανοποιείται με τα λίγα. Χωρίς αμφιβολία, εάν δεν αποδίδετε τόσο μεγάλη αξία στην ηδονή. Όταν λέει στη συνέχεια *ότι το να τρως τα πιο ευτελή πράγματα δεν δίνουν λιγότερη ευχαρίστηση από τα πιο εξάισια*, όχι μόνο του λείπει η κρίση, αλλά του λείπει και το γούστο. Σ' αυτούς που επικρίνουν την ηδονή ταιριάζει να πουν ότι δεν προτιμούν έναν οξύρυγχο από μία ρέγκα. Αλλά ένας άνδρας που θέτει, όπως αυτός, το υπέρτατο αγαθό στην ηδονή, δεν πρέπει να κρίνει τα πράγματα με την λογική, αλλά με τις αισθήσεις, και πρέπει να θεωρεί ως το καλύτερο αυτό που τις κολακεύει περισσότερο.

Αλλά θέλω να μπορούμε να έχουμε μεγάλες ηδονές για λίγα, και σχεδόν για το τίποτα, θέλω να μη βρίσκουμε λιγότερη ηδονή στο κάρδαμο που ήταν, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, η τροφή των Περσών, παρά στα τραπέζια των Συρακουσών που τα εδέσματά τους κατακρίνει ο Πλάτων<sup>301</sup>, τελικά θέλω να είναι τόσο εύκολη η απόκτηση της ηδονής όσο σε ευχαριστεί να την υποθέτεις: τι θα πούμε για τον πόνο, που τα βάσανά του είναι πολλές φορές τόσο ανελέητα που, εάν ο πόνος είναι το μεγαλύτερο από τα κακά, είναι αδύνατο η ζωή να είναι ευτυχισμένη, μέσα σε μεγάλους πόνους; Ο Μητρόδωρος, που είναι σχεδόν ένας άλλος Επίκουρος, λέει ότι «να είσαι ευτυχισμένος σημαίνει να βρίσκεσαι σε καλή κατάσταση, και να μπορείς να

---

λιγότερο υγιεινή από τη δική σου, λιγότερο θρεπτική, πιο δυσεύρετη, πιο σπάνια και πιο ακριβή; Ή τελικά τα εδέσματα τα οποία σου καρυκεύουν είναι πιο ευχάριστα στη γεύση σου από αυτά που χρησιμοποιώ; Αγνοείς ότι με καλή όρεξη δεν έχουμε ανάγκη από καρυκεύματα;» (*les Mémoires*, I, 6). «Ένας άλλος παραπονιόταν ότι ένοιωθε αηδία στο τραπέζι: - Ο Ακουμένος, του λέει, διδάσκει ένα καλό φάρμακο γι' αυτό το κακό. – ποιο; - Είναι να τρώμε λίγο, τα φαγητά φαίνονται πιο ευχάριστα, ξοδεύουμε λιγότερα, και είμαστε καλά».  
(ομοίως III, 12.)

<sup>299</sup> Καλπούρνιος Πείσων, ο επωνομαζόμενος Φρούγκι λόγω της παροιμιώδους λιτότητας του (δες *Tusc.*, III, 20).

<sup>300</sup> Ο Επίκουρος ζούσε όπως ο Γαλλόνιος; (δες, κεφ. VIII, 24).

<sup>301</sup> Δες Ξενοφών, *Κύρου παιδεία*, I, 11. *Tusc.*, V, 99. Πλάτων, *Επιστολή VII. Tusc.*, V, xxxv, 100.

βεβαιώσεις τον εαυτό σου ότι αυτή θα είναι πάντοτε καλή<sup>302</sup>», αλλά μπορεί κανείς να διαβεβαιώσει τον εαυτό του ότι θα είναι υγιής δεν λέω για ένα ολόκληρο χρόνο, αλλά για μια ολόκληρη μέρα; Φοβόμαστε λοιπόν το μεγαλύτερο από τα κακά, τον πόνο, ακόμα και όταν απουσιάζει, γιατί μπορεί να φτάσει ανά πάσα στιγμή. Και ποια είναι η συμβατή ευτυχία με τον φόβο για το μεγαλύτερο από τα κακά;

Αλλά ο Επίκουρος έδωσε το μυστικό να μην ανησυχούμε για τον πόνο. Είναι κατ' αρχήν παραλογισμός να λες ότι πρέπει να μην ανησυχούμε για ένα πολύ μεγάλο κακό: αλλά ποιο είναι, κατά βάθος, το μυστικό που δίνει; «ένας πολύ μεγάλος πόνος διαρκεί λίγο». Πρώτον, τι εννοείτε με το διαρκεί λίγο; Και κατόπιν, τι με το ένας μεγάλος πόνος; Τι! Ένας πολύ μεγάλος πόνος δεν μπορεί να διαρκέσει περισσότερες μέρες; Πρόσεξε ότι δεν θα μπορούσε να διαρκέσει περισσότερους μήνες, εκτός εάν δεν εννοείς να μιλούν για ένα πόνο που σκοτώνει στο πεδίο. Αλλά ποιος φοβάται έναν τέτοιο πόνο; Ησυχάστε καλύτερα αυτόν τον πόνο που είδα να ανησυχεί έναν από τους φίλους μου τον Κ. Οκτάβιο<sup>303</sup>, γιό του Μάρκου, τον καλύτερο και πιο αγαπητό από τους ανθρώπους. Πόσους πόνους δεν δοκίμασε, όχι μόνο μια φορά και για μικρό χρονικό διάστημα, αλλά με συχνές και μακρές επαναλήψεις! Σε τέτοια παράξενη κατάσταση δεν τον έχω ξαναδεί, καθώς αισθανόταν σε όλο του το σώμα μια φωτιά να τον κατατρώει! Και εντούτοις, καθώς ο πόνος δεν είναι στην πραγματικότητα το υπέρτατο κακό, δεν ήταν δυστυχημένος, υπέφερε. Η δυστυχία θα ήταν να ζει με ντροπή ανάμεσα σε φιλήδονους και ανήθικους.

## Κεφάλαιο 29

### Τα φάρμακα εναντίον του πόνου.

«Εάν ο πόνος είναι οξύς, είναι βραχύς», λέει ο Επίκουρος. Στην πραγματικότητα αυτό δεν είναι αλήθεια.

-Το μόνο φάρμακο εναντίον του πόνου, φάρμακο που δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι επικούρειοι, είναι το μεγαλείο της ψυχής και το ηθικό σθένος.

---

<sup>302</sup> Ο Μητρόδωρος έχει πει πράγματι: «ποιο άλλο αγαθό υπάρχει για την ψυχή από την καλή κατάσταση της σάρκας (*τὸ εὐσταθὲς σαρκὸς κατάστημα*) και μια βέβαιη ελπίδα γι' αυτήν. (*περὶ ταύτης*); Κλήμης Αλεξ. *Στρωμ.*, II, 179 και Πλούτ. *ὅτι οὐδ' ἠδέως*, 1089.

<sup>303</sup> Ο Γναίος Οκτάβιος ήταν ύπατος το έτος 76 π.Χ. «*Homo mitis et captus pedibus*» λέει γι' αυτόν ο Σαλούστιος. (*Αποσπάσματα*)

Έτσι, όταν λέτε ότι ένας μεγάλος πόνος είναι σύντομος και εκείνος που είναι μακροχρόνιος είναι ελαφρύς, δεν καταλαβαίνω καλά τι σημαίνει αυτό, επειδή έχω δει δυνατούς και μακροχρόνιους πόνους.

Υπάρχει κάτι που τους κάνει πιο ανεκτούς έξω από όλα αυτά που προτείνετε, αλλά που δεν θα ξέρατε να το χρησιμοποιήσετε, εσείς που δεν αγαπάτε καθόλου την αρετή γι' αυτή την ίδια. Είναι οι διδαχές, και, για να το πω έτσι, οι νόμοι που το ψυχικό σθένος δίνει στους ανθρώπους για να τους εμποδίσει να γίνονται αδύναμοι στον πόνο. Από αυτό μαθαίνουμε ότι είναι ντροπή, όχι να παραπονιόμαστε, γιατί αυτό είναι μερικές φορές απαραίτητο, αλλά να γεμίζουμε με τις φωνές του Φιλοκλήτη τους βράχους της Λήμνου:

Τα παράπονά του, τα αναφιλητά του, τα μεγάλα βογγητά του.

Απαντώντας στους ανέμους τη φρίκη της οδύνης του.

Ας πάει λοιπόν ο Επίκουρος, αν μπορεί, να του πει τα μαγικά του λόγια,

Αφού, αφήνοντας το σώμα του στους πιο οδυνηρούς πόνους,

Το μαύρο δηλητήριο της ύδρας πέρασε μέσα στις φλέβες του<sup>304</sup>.

Ας του μιλήσει έτσι ο Επίκουρος: «Φιλοκλήτη, εάν ο πόνος είναι οξύς, διαρκεί λίγο». Αλλά ήδη έχουν περάσει δέκα χρόνια που στενάζει στο βάθος του βράχου του. «Εάν είναι μακροχρόνιος είναι ελαφρύς, δίνει διαλύματα ησυχίας». Αλλά είναι συχνοί; Και μετά, τι είδος παύση, όταν η ανάμνηση των περασμένων πόνων είναι ακόμα τόσο πρόσφατη, και όταν βρισκόμαστε κάθε στιγμή με τον τρόπο να μην επιστρέψουν; «Να πεθάνει!» λέει. Θα ήταν ίσως το καλύτερο, αλλά τι γίνεται αυτή η βασική αρχή, ότι υπάρχει πάντοτε στη ζωή του σοφού περισσότερη ηδονή παρά πόνος; Λοιπόν, δεν κάνετε κακά να τον συμβουλεύετε να πεθάνει; Πέστε του καλύτερα ότι είναι ανέπιτιμο για έναν άνθρωπο να παραδίδεται στον πόνο, και να υποκύπτει σ' αυτόν, διότι δεν είναι παρά σκέτη περιπλοχολογία να λες: «εάν είναι μεγάλος είναι βραχύς, εάν είναι μακροχρόνιος είναι ελαφρύς». Η αρετή, το μεγαλείο της ψυχής, η υπομονή, η ανδρεία, να τα φάρμακα για τον πόνο<sup>305</sup>.

---

<sup>304</sup> Στίχοι του Φιλοκλήτη από το Άπτιο, που παρατίθενται στις *Tusculanes*, II, XIV.

<sup>305</sup> Δες πιο πάνω I, XIX.

## Κεφάλαιο 30

### **Μια επιστολή του Επίκουρου όταν πέθαινε.**

Ο Επίκουρος, πεθαίνοντας, έγραφε στον Έρμαρχο ότι οι πιο δυνατοί σωματικοί πόννοι που δοκίμαζε αντισταθμίζονταν από τη χαρά που αισθανόταν στην ψυχή του με την ανάμνηση των ανακαλύψεων του.

-Με την αντίθεση αυτή που θέτει ο Επίκουρος μεταξύ της ψυχικής ευχαρίστησης και της σωματικής οδύνης, είναι ασυνεπής με την ίδια του την θεωρία.

Για να σε πείσω γι' αυτά, χωρίς να προχωρήσω πιο πέρα, άκου την ομολογία του Επίκουρου όταν πέθαινε, και δες πόσο διαφέρουν οι πράξεις του από τα ίδια του τα δόγματά.

Ο Επίκουρος χαιρετά τον Έρμαρχο. «Ζω την πιο ευτυχισμένη μέρα της ζωής μου, και συγχρόνως την τελευταία, όταν σου γράφω αυτά. Έχω τόσο αφόρητους πόνους στα σπλάχνα, που δεν μπορούν να είναι μεγαλύτεροι».

-Σίγουρα να ένας άνδρας δυστυχισμένος, εάν ο πόνος είναι το μεγαλύτερο από όλα τα κακά. Αλλά ας ακούσουμε τον ίδιο: -«Εντούτοις όλα αυτά αντισταθμίζονται από τη χαρά που μου δίνει η ανάμνηση των δογμάτων μου, και των ανακαλύψεων που έχω κάνει. Εσύ, εν τω μεταξύ, σαν σημείο της φιλίας που είχες πάντοτε για μένα από τα νιάτα σου, να θυμάσαι να φροντίζεις τα παιδιά του Μητρόδωρου»<sup>306</sup>. Δεν μου αρέσει καθόλου ένας τέτοιος θάνατος, ούτε αυτός του Λεωνίδα, ούτε αυτός του Επαμεινώνδα. Αυτός εδώ έχοντας νικήσει του Λακεδαιμονίους στην Μαντινεία, και καθώς ένοιωθε να πεθαίνει από σοβαρό τραύμα που είχε δεχθεί, είπε όταν συνήλθε: -Σώθηκε η ασπίδα μου; - Ναι, του απάντησαν οι φίλοι του κλαίγοντας. - Τράπηκαν σε φυγή οι εχθροί;- Ναι του ξαναείπαν. – Ικανοποιημένος από την απάντηση αυτή, έδωσε εντολή να τραβήξουν το ακόντιο που του είχε τρυπήσει το σώμα, και το αίμα ποτάμι που έτρεξε έκανε να ξεψυχήσει αμέσως μέσα στη χαρά και την δόξα. Ο Λεωνίδας, βασιλιάς της Σπάρτης, δεν είχε μαζί του παρά τριακόσιους άνδρες για να υπερασπίσει το πέρασμα των Θερμοπυλών εναντίον του αμέτρητου στρατού των Περσών, το υπερασπίστηκε, και προτίμησε έναν δοξασμένο θάνατο από μια φυγή γεμάτη ντροπή. Ο θάνατος των μεγάλων στρατηγών έχει κάτι πιο λαμπερό από

---

<sup>306</sup> Αυτή η επιστολή η οποία, σύμφωνα με τον Κικέρωνα απευθύνεται στον Έρμαρχο, βρίσκεται στον Διογένη Λαέρτιο ( Χ, 22) απευθυνόμενη στον Ιδομενέα. Ο Έρμαρχος ο Μιτυλήναιος, διαδέχθηκε τον Επίκουρο στη διδασκαλία της σχολής. (δες τα Αποσπάσματα του Διογένη Λαέρτιου).



αυτόν των φιλοσόφων, που πεθαίνουν κανονικά στο κρεβάτι τους. Εντούτοις ο Επίκουρος θέλησε να κάνει τον δικό του δοξασμένο: «Οι αφόρητοι πόνοι μου, λέει, αντισταθμίζονται από τη χαρά μου». Αναγνωρίζω, στον Επίκουρο, τα λόγια ενός φιλοσόφου, αλλά έχεις λησμονήσει αυτό που το δικό σας σύστημά σας υποχρεώνει να λέτε. Εάν τα δόγματα που η ανάμνησή τους σας δίνει χαρά είναι αληθινά, εάν υπάρχει κάποια αλήθεια στις ανακαλύψεις σας και στα κείμενά σας, δεν μπορείτε να έχετε χαρά, επειδή τίποτα σε σας δεν μπορεί πλέον να ανάγεται στην ηδονή του σώματος, και επειδή λέτε πάντοτε ότι ανάγουμε την ηδονή και τον πόνο μόνο στο σώμα, «έχω, λέει, την χαρά του παρελθόντος». Αλλά ποιου παρελθόντος; Εάν πρόκειται για ένα παρελθόν που έχει αναγωγή στο σώμα, αντιλαμβάνομαι ότι οι πόνοι σε σας σας φαίνονται ότι αντισταθμίζονται από τις ανακαλύψεις σας, και όχι από την ανάμνηση των σωματικών σας ηδονών. Εάν πρόκειται για ένα παρελθόν που έχει αναγωγή στο πνεύμα, αντιφάσκετε, διότι πάντοτε αρνείστε ότι μπορεί να υπάρξει οποιαδήποτε ηδονή που να μην ανάγεται στο σώμα. Αλλά γιατί κάνετε σύσταση στη συνέχεια για τα παιδιά του Μητρόδωρου; Και σ' αυτή την φροντίδα, που την βρίσκω τόσο πιστή και γεμάτη φιλανθρωπία, για ποιο λόγο μπαίνει το σώμα<sup>307</sup>;

---

<sup>307</sup> Ο Επίκτητος, στις *Διατριβές* του, και αυτός αντιτίθεται, και ακόμη με μεγαλύτερη δύναμη, στην συμπεριφορά του Επίκουρου στην θεωρία του: «Ο Επίκουρος, όταν θέλει να καταργήσουμε το αμοιβαίο ένστικτο κοινωνικότητας, υποχωρεί στο ίδιο αυτό ένστικτο το οποίο μας καταργεί. Τί λέει λοιπόν; «Ανθρωποι, μην αφήνεστε να εξαπατηθείτε, μην αφήνεστε καθόλου να παρεκκλίνετε από την αλήθεια, μην χάνετε: δεν υπάρχει στα λογικά όντα αμοιβαίο ένστικτο κοινωνικότητας, πιστέψτε με. Αυτοί που σας λένε το αντίθετο σας εξαπατούν και σας εκμεταλλεύονται». Και! Τι σε ενδιαφέρει! Άσε τους άλλους να εξαπατώνται. Θα βρεις εσύ περισσότερο κακό σε αυτό, όταν όλοι θα πιστεύουμε ότι η κοινωνία είναι φυσική ανάμεσα μας, και ότι θα πρέπει να την διατηρήσουμε με κάθε τρόπο; Αντίθετα, θα βρεθείς πολύ καλύτερα και σε μεγαλύτερη ασφάλεια. Άνθρωπε, γιατί ανησυχείς για μας; Γιατί ξαγρυπνάς εξαιτίας μας; Γιατί ανάβεις τη λάμπα σου; Γιατί σηκώνεσαι τόσο πρωί; Γιατί γράφεις τόσο μεγάλα βιβλία, ώστε κανένας από μας να μην εξαπατάται, σκεπτόμενος ότι οι θεοί ασχολούνται με τους ανθρώπους, ή δεν πιστεύει ότι υπάρχει άλλο πραγματικό αγαθό από την ηδονή; Επειδή, εάν τα πράγματα είναι όπως τα λες, πήγαινε να κοιμηθείς, ζήσε τη ζωή ενός σκουληκιού, αυτή που πιστεύεις ότι είναι φτιαγμένη για να ζεις, τρώγε, πίνε, και ροχάλιζε. Τι σε ενδιαφέρει εάν οι άλλοι θα πιστέψουν τα σημεία για τα οποία μιλάς; Τι σε ενδιαφέρει εάν εξαπατώνται ή όχι; Τι δουλειά έχεις με μας; Ασχολήσου με τα πρόβατα, επειδή αφήνονται να τα κουρεύουμε, να τα αρμέγουμε και τελικά να τα σκοτώνουμε. Δεν θα επιθυμούσες εσύ να μπορούσαν οι άνθρωποι να γοητεύονται και να μαγεύονται από τους στωικούς στο σημείο να αποκοιμούνται, και να αφήνονται να κουρεύονται και να αρμέγονται από σένα και από τους όμοιους σου; Τι ανάγκη έχεις να πεις στους μαθητές σου αυτά που τους λες, αντί να τους τα κρύβεις; Δεν θα έπρεπε μάλλον να τους πείθεις, πριν από όλα, ότι έχουμε γεννηθεί για την κοινωνία, και ότι είναι καλό να είμαστε εγκρατείς, για να τηρούν τα πάντα για σένα; Ή θα ήταν καλύτερα να υπάρχουν άνθρωποι με τους οποίους πρέπει να διατηρήσουμε την κοινωνία, και με άλλους με τους οποίους δε πρέπει; Ποιοι είναι λοιπόν αυτοί με τους οποίους πρέπει να την διατηρήσουμε; Αυτοί οι οποίοι τείνουν να την

### Παρέκβαση στην διαθήκη του Επίκουρου.

Εάν μπορούμε να εγκωμιάσουμε την Επιστολή του Επίκουρου προς τον Έρμαρχο, δεν γίνεται το ίδιο με την διαθήκη του. Συζήτηση πάνω σ' ένα άρθρο της διαθήκης.

Γύρισε την απ' όλες τις πλευρές, Τορκουάτε, δεν θα βρεις τίποτα σ' αυτήν την ωραία επιστολή του Επίκουρου που να ταιριάζει με την θεωρία του: αντίθετα, διαψεύδει αυτή την ίδια, και είναι μόνο από τη γνώμη που άφησε για την εντιμότητά του και για το ήθος του, που τα κείμενά του ήταν τόσο διδακτικά. Η φροντίδα που συνέστησε για τα μικρά παιδιά, η φιλία που μακροχρόνια καλλιεργήθηκε, και η προσοχή στις υποχρεώσεις της ζωής στο σημείο του θανάτου, δείχνουν σ' αυτόν φυσική και αφιλοκερδή εντιμότητα, που δεν μπορούσε τότε να εκδηλωθεί ούτε από την ηδονή ούτε από την ελπίδα ανταμοιβής. Έτσι, για να ήμαστε απόλυτα πεπεισμένοι ότι αυτό που είναι δίκαιο και ηθικό είναι επιθυμητό για αυτό το ίδιο, ποια μεγαλύτερη μαρτυρία επιζητούμε από αυτή που μας δίνει με την επιστολή του πεθαίνοντας;

---

διατηρήσουν από τη μεριά τους, ή αυτοί οι οποίοι την παραβιάζουν; Και ποιοι την παραβιάζουν περισσότερο από σας, με τέτοιες θεωρίες; Τι ήταν αυτό που άρπαξε τον Επίκουρο από τον ύπνο, και τον ανάγκασε να γράψει αυτά που έγραψε; Τί ήταν αυτό, εάν δεν είναι αυτό που είναι πιο δυνατό στον άνθρωπο, η φύση, η οποία τον τράβηξε προς το μέρος που ήθελε, παρά την αντίσταση του και τους αναστεναγμούς του; Ο άνθρωπος δεν σου φαίνεται να είναι πλασμένος για την κοινωνία! Καλά! Γράψε το, και μετάδωσε το στους άλλους, ξενύχτα γι' αυτό, και δώσε στον ίδιο τον εαυτό σου διάψευση από τις πράξεις σου και από τις θεωρίες σου! ... Και μετά από αυτά, θα πούμε ότι ο Ορέστης καταδιωκόταν από τις Ερινύες οι οποίες τον τραβούσαν από τον ύπνο, και δεν θα πούμε ότι οι Ερινύες και οι εκδικητικές θεότητες, διαφορετικά, τρομερές, ξυπνούσαν τον Επίκουρο, όταν κοιμόταν, δεν τον άφηναν να ησυχάσει, και τον υποχρέωναν να αποκαλύψει ο ίδιος αυτές τις αθλιότητες του, όπως κάνουν ο θυμός και η μέθη για τους Γαλάτες! Να η αήτητη δύναμη της ανθρώπινης φύσης. Μπορεί το αμπέλι να μεγαλώνει σύμφωνα με τους νόμους, όχι του αμπελιού, αλλά της ελιάς; Και η ελιά, σύμφωνα με τους νόμους, όχι της ελιάς, αλλά του αμπελιού; Αυτό δεν μπορεί ούτε να γίνει, ούτε μπορεί να γίνει αντιληπτό. Ομοίως ούτε ο άνθρωπος δεν μπορεί ποτέ να πάψει να ζει τη ζωή του ανθρώπου. Ο Επίκουρος μπόρεσε να μας αφαιρέσει κάθε τι που είναι ανδροπρεπές σε μας, κάθε τι που είναι του οικοδεσπότη, του πολίτη και του φίλου, αλλά δεν μας αφείρεσε τις ανθρώπινες τάσεις, επειδή δεν το μπορούσε, ούτε επιπλέον που οι δυστυχισμένοι οι ακαδημαϊκοί δεν μπορούν να απαλλαγούν από τις αισθήσεις τους ή να τις κάνουν αδύναμες, παρότι έχουν την καλύτερη επιθυμία του κόσμου. Τι ατυχία! Να ένας άνθρωπος ο οποίος έχει λάβει από τη φύση τα μέτρα και τους κανόνες για να κρίνει την αλήθεια, και δεν εργάζεται για να συμπληρώσει και να εμπλουτίσει με αυτά που τους λείπουν! Πολύ μακριά από αυτά, εάν υπάρχει κάποιο άλλο πράγμα ακόμη το οποίο θα μπορούσε να βοηθήσει να ανακαλύψει την αλήθεια, προσπαθεί να το καταργήσει και να το καταστρέψει!»

Αλλά όπως, αφού μετέφρασα την επιστολή του σχεδόν κατά λέξη, νομίζω ότι πρέπει να την εγκωμιάσω, αν και δεν είναι σύμφωνη με καμία από τις θεωρίες του. Επίσης βρίσκω ότι η διαθήκη του δεν απέχει μόνο σημαντικά από την βαρύτητα μιας φιλοσοφίας, αλλά επιπλέον είναι πολύ διαφορετική ακόμη και από τα ίδια του τα δόγματα. Πράγματι, συχνά έγραφε πολύ εκτενώς, και πολύ ρητά στο βιβλίο που σου ανέφερα,<sup>308</sup> «Ένα τίποτα είναι για μας ο θάνατος, γιατί αυτό που έχει αποσυντεθεί δεν αισθάνεται, και ότι δεν αισθάνεται είναι για μας ένα τίποτα». Ακόμα και εδώ θα μπορούσε να εκφραστεί καλύτερα, επειδή δεν λέει ξεκάθαρα τι εννοεί με αυτό που βρίσκεται σε ολική αποσύνθεση<sup>309</sup>.

Εντούτοις αντιλαμβάνομαι την σκέψη του. Αλλά, το ρωτάω, επειδή με αυτή την αποσύνθεση, δηλαδή με το θάνατο, κάθε είδος συναισθήματος σβήνει, και τότε δεν μένει πλέον τίποτα που να μας ανήκει, γιατί έχει τέτοια φροντίδα να παραγγείλει «στον Αμυνόμαχο και στον Τιμοκράτη<sup>310</sup>, τους κληρονόμους του, να κάνουν κάθε χρόνο, το μήνα Γαμηλιώνα<sup>311</sup>, ότι χρειάζεται για να εορτάζουν την ημέρα των γενεθλίων του, όπως θα το κανονίσει ο Έρμαρχος; Και κάθε μήνα, κάθε εικοστή της σελήνης, θα κάνουν ότι πρέπει για τη συνάθροιση αυτών με τους οποίους φιλοσοφούσε, και για να τιμήσουν την μνήμη του και αυτή του Μητρόδωρου;<sup>312</sup> »

Δεν μπορώ να αρνηθώ ότι αυτό ταιριάζει πράγματι σε έναν πνευματικό και αξιαγάπητο άνδρα, αλλά αρνούμαι ότι αυτό ταιριάζει σε ένα φιλόσοφο, και

---

<sup>308</sup> Οι *Κύριες Δόξεις* (δες πιο πάνω, κεφ. VII, και Διογένης Λαέρτιος, X. 139).

<sup>309</sup> Εννοεί συγχρόνως την ψυχή και το σώμα, που δεν κάνουν παρά ένα πράγμα σύμφωνα με αυτόν.

<sup>310</sup> Ο Τιμοκράτης ήταν αδελφός του Μητρόδωρου. Ο Αμυνόμαχος, ήταν μαθητής και φίλος του Επίκουρου.

<sup>311</sup> Μήνας που ονομάζεται έτσι επειδή ήταν αυτός όπου οι Αθηναίοι είχαν συνήθεια να παντρεύονται.

<sup>312</sup> Απόσπασμα από τη διαθήκη του Επίκουρου, την οποία βρίσκουμε ολόκληρη στον Διογένη Λαέρτιο. Δες τα *Αποσπάσματα*. – οι επιταγές του Επίκουρου ακολουθήθηκαν πιστά από τους μαθητές του, οι οποίοι κάθε χρόνο, την καθορισμένη εποχή συναθροίζονταν για να γιορτάσουν μαζί τη γέννηση του δασκάλου τους. Μας έχει σωθεί μια προσκλητήρια επιστολή σε αυτό το μνημόσυνο συμπόσιο που απευθύνεται από έναν επικούρειο, τον Φιλόδημο, στον μαθητή και φίλο του τον Πείσωνα. (*Ανθολόγιον gr. t. I, p. 397*): « Αύριο, αγαπητέ μου Πείσων, ο φιλόμουσος φίλος σου θα σε φέρει στο φτωχικό του κονάκι από τις τρεις το απόγευμα για να σου παραθέσει δείπνο για την ετήσια επέτειο στις είκοσι του μηνός. Μπορεί να μη γευτείς μαστάρια ζώων και χιώτιο κρασί, όμως θα δεις πιστούς συντρόφους και θ' ακούσεις απαγγελίες και τραγούδια πολύ πιο γλυκά και από αυτά που άκουσαν οι Φαίακες. Και αν κάποια στιγμή γυρίσεις τα μάτια σου προς εμένα. Πείσων, η φτωχική επέτειος θα γίνει πιο πλούσια». (*Φιλόδημος, τα Επιγράμματα*, εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ, 2004 Μετάφραση Γ. Καραμανώλης) (Σ. Μ.)

κυρίως σε έναν φυσικό φιλόσοφο, όπως ήθελε να λέγεται, να υποθέτει ότι υπάρχει μια μέρα γενεθλίων που θα επανέρχεται κάθε χρόνο. Τι! Η μέρα που πέρασε μπορεί να επανέλθει πολλές φορές;

Σίγουρα όχι<sup>313</sup>. Είναι μια μέρα τελείως όμοια; Καθόλου, παρά μόνο όταν μετά από χιλιάδες χρόνια τα άστρα θα επιστρέψουν ταυτόχρονα στο σημείο από το οποίο ξεκίνησαν<sup>314</sup>. Δεν υπάρχει συνεπώς καθόλου γενέθλια ημέρα. Αλλά είναι το όνομα που της δίνουμε. Δεν το γνώριζα; Υπόθεσε ότι υπήρχε κάποια, πρέπει να την γιορτάζουμε και μετά τον θάνατο; Και αυτό θα πρέπει να παραγγέλλεται με την διαθήκη ενός άνδρα που δήλωνε, σαν είδος χρησμού, ότι μετά τον θάνατο δεν έχουμε πλέον σχέση με τίποτα; Αναγνωρίζουμε εδώ τον φιλόσοφο που διέσχισε με το πνεύμα μια απειρία κόσμων και αμέτρητων τόπων που δεν έχουν ούτε παραλίες ούτε όρια<sup>315</sup>; Ο Δημόκριτος παράγγειλε ποτέ κάτι τέτοιο; Δεν μιλάω καθόλου για τους άλλους, μιλάω μόνο γι' αυτόν, γιατί ο Επίκουρος αυτόν κυρίως ακολούθησε.

Εάν ο Επίκουρος έπρεπε να σημειώσει μια μέρα, γιατί περισσότερο αυτή που γεννήθηκε παρά αυτήν όπου έγινε σοφός; Δεν θα γινόταν, θα μου πεις, εάν δεν είχε έλθει στον κόσμο. Ούτε παράλληλα εάν η γιαγιά του δεν είχε έλθει στον κόσμο. Αυτά είναι για τους αδαείς, Τορκουάτε, να θέλουν μετά τον θάνατό τους να γίνονται φαγοπότια για να τιμήσουν τη μνήμη τους. Διάβασε πως αυτά εδώ τα φαγοπότια γίνονται, και σε πόσα αστεία εναντίον σας δεν δίνουν λαβή! Τα ξεπερνώ, γιατί μισώ τις φιλονικίες. Θα σου πω μόνο ότι θα ήταν πολύ καλύτερο οι φίλοι του Επίκουρου από μόνοι τους να γιορτάζουν την γέννησή του, και να μην τους είχε παραγγελθεί με την διαθήκη του<sup>316</sup>.

---

<sup>313</sup> Ο Κικέρων, σε αυτό το απόσπασμα, χαμογελά μάλλον σε βάρος του παρά σε βάρος του Επίκουρου.

<sup>314</sup> Νύξη για το μεγάλο αστρονομικό έτος, στο τέλος του οποίου όλα τα άστρα επιστρέφουν στην πρώτη τους θέση. Δες στο *de Republica* το όνειρο του Σκιπίωνα, και τον *Τίμαιο* του Πλάτωνα.

<sup>315</sup> Είναι ακριβώς, θα μπορούσαν να απαντήσουν οι επικούρειοι, επειδή ο Επίκουρος νομίζει ότι έχει ανακαλύψει την αλήθεια, την οποίαν θέλει με όλα τα μέσα να την θυμίσει στους ανθρώπους και να την κάνει να επιζήσει μετά τον ίδιο του τον θάνατο.

<sup>316</sup> Να ένα ολόκληρο κεφάλαιο αφιερωμένο σε ένα θέμα πραγματικά παιδαριώδες.

## Κεφάλαιο 32

### **Η ευδαιμονία και η ανάμνηση των ηδονών κατά τον Επίκουρο.**

Ο Επίκουρος τοποθετεί μεγάλο μέρος της ευδαιμονίας του σοφού στην ανάμνηση των ηδονών του παρελθόντος, στην λησμονιά των πόνων. Αλλά ούτε η ανάμνηση ούτε η λησμονιά εξαρτώνται από μας.

Αλλά για να επανέλθουμε στο θέμα μας (επειδή μιλούσαμε για τον πόνο, όταν ξεφύγαμε με την Επιστολή σου του Επίκουρου), αυτός, νομίζω, είναι ο συλλογισμός που μπορούμε να κάνουμε. Αυτός που βρίσκεται στο μεγαλύτερο από τα κακά, δεν μπορεί, στην κατάσταση που είναι, να είναι ευτυχισμένος. Και όμως ο σοφός είναι πάντοτε ευτυχισμένος, και εντούτοις κάποτε βρίσκεται στον πόνο. Επομένως ο πόνος δεν είναι το μεγαλύτερο από τα κακά.

Επί τέλους τι είναι αυτή η σκέψη: «Οι ηδονές του παρελθόντος ποτέ δεν φεύγουν για τον σοφό, και ως προς τα κακά, πρέπει να μην τα ξαναθυμάται;<sup>317</sup>» Εξαρτάται λοιπόν από μας να ενθυμούμαστε ή όχι; Ο Θεμιστοκλής κάποια μέρα απάντησε στον Σιμωνίδη ή σε κάποιον άλλον που του υποσχόταν να του διδάξει την τέχνη της μνήμης: «Θα προτιμούσα την τέχνη της λησμονιάς, γιατί ξαναθυμάμαι παρά τη θέλησή μου αυτά που δεν θέλω, και δεν μπορώ να λησμονήσω αυτά που θα ήθελα».

Η απάντηση του Θεμιστοκλή είναι μεγαλοφυής, και κατά βάθος η ανάμνηση και η λησμονιά εξαρτώνται ελάχιστα από μας, αλλά ακόμη το γεγονός είναι ότι πρόκειται για την πράξη ενός αυταρχικού φιλόσοφου να απαγορεύσει σε έναν άνθρωπο να θυμάται. Να μια εντολή που θυμίζει αυτές του δικού σας του Μάνλιου, ή κάτι ακόμα πιο σκληρό<sup>318</sup>: μπορώ να κάνω το αδύνατο; Αλλά δεν υπάρχει κάποια ηπιότητα στα κακά του παρελθόντος; Οι παροιμίες μας είναι πολύ πιο αληθινές από τα δόγματά του, γιατί λέμε συχνά: «οι πόνοι του παρελθόντος είναι ευχάριστοι». Ο Ευριπίδης λέει πολύ καλά σε ένα στίχο του που είναι γνωστός σε όλους, και που θα τον δανειστώ, αν μπορώ:

Είναι γλυκό να σκεφτόμαστε τα κακά που έχουμε υποφέρει<sup>319</sup>.

---

<sup>317</sup> Δες Βιβλίο Ι, κεφ. XVII.

<sup>318</sup> Νύξη στην παροιμία *imperia manliana*, δες πιο πάνω 1. Ι, VII.

<sup>319</sup> ἄλλ' ἤδ' ἔτι σωθέντα μέμνησθαι πόνων. Στίχος του χαμένου έργου Ανδρομέδα του Ευριπίδη. (Δες Nauck, *Fragm. trag. Gr.*, p. 317).

Όσο για τις αναμνήσεις των ηδονών που είχαμε, εάν προτίθεσαι να μιλήσεις για ηδονές σαν και αυτές που μπορούσαν να παρηγορήσουν τον εξόριστο Μάριο, στερημένο από όλα, και κρυμμένο σε έναν βάλτο, δηλαδή την ανάμνηση των τροπαίων του, θα συμφωνούσα. Γιατί η ζωή ενός σοφού δεν θα μπορούσε να είναι απόλυτα ευτυχισμένη μέχρι το τέλος, εάν έχανε εξ' ολοκλήρου την ανάμνηση όλων αυτών των εγκωμιαστικών πράξεων που έκανε.

Αλλά εσείς, δεν τοποθετείτε την ευτυχία παρά στην ανάμνηση των ηδονών, και των σωματικών ηδονών: διότι εάν παραδεχόσασταν άλλες, θα ήταν λάθος να υποστηρίζετε ότι το σώμα συμμετέχει πάντα σε όλες τις πνευματικές ηδονές. Διότι εάν μια σωματική ηδονή εξακολουθεί να προξενεί ευχαρίστηση όταν έχει περάσει, δεν αντιλαμβάνομαι γιατί ο Αριστοτέλης κοροϊδεύει τόσο έντονα την επιγραφή όπου ο Σαρδανάπαλος παινεύεται ότι πήρε μαζί του στον τάφο του όλες τις ηδονές<sup>320</sup>. Πως, λέει, μπόρεσε να αισθανθεί μετά τον θάνατο ηδονές που ακόμα και στην ζωή του δεν μπόρεσε να τις αισθανθεί παρά τη στιγμή που τις απολάμβανε! Συνεπώς οι σωματικές ηδονές είναι περαστικές και φεύγουν στο λεπτό, και συχνά, όπως προσθέτει, αφήνουν μάλλον κάτι για το οποίο μετανιώνουμε παρά κάτι που θυμόμαστε ευχάριστα. Ο Σκιπίων ο Αφρικανός ήταν ευτυχής με πολύ διαφορετικό τρόπο, όταν είπε στην πατρίδα του:

αρκετά Ρώμη, αρκετά ....

Και η συνέχεια που είναι θαυμαστή,  
προσθέτει:

Η δόξα σου είναι ο καρπός των πολεμικών μου πράξεων<sup>321</sup>.

Οι πράξεις που είχε υποφέρει του προξενούν χαρά: Θέλετε, εσείς, η ανάμνηση των ηδονών να προξενήσει την δική μας χαρά. Φέρνει στη σκέψη του πράγματα που δεν έχουν καμία σχέση με τις ηδονές του σώματος: το σώμα είναι το παν για σας.

---

<sup>320</sup> Νύξη σε κάποιο έργο του Αριστοτέλη, που έχει χαθεί ( Δες *Tusc.*, V, 35).

<sup>321</sup> Αυτοί οι στίχοι προέρχονται χωρίς αμφιβολία από το έργο *Annales* του Έννιου.

**Υπάρχουν ανώτερες ηδονές από τις σωματικές ηδονές και οι οποίες δεν προέρχονται από αυτές.**

Κατά τον Επίκουρο, κάθε ηδονή και κάθε πόνος προέρχεται από το σώμα. Κριτική αυτής της θεωρίας.

-Εάν οι ηδονές και οι πόνοι του πνεύματος είχαν την αληθινή τους πηγή στο σώμα, πως είναι δυνατό να είναι μεγαλύτερες από αυτές του σώματος;

Όταν διαβεβαιώνετε ότι όλες οι πνευματικές ηδονές και όλοι οι πνευματικοί πόνοι εξαρτώνται από τις ηδονές και τους πόνους του σώματος, πως μπορείτε να το υποστηρίξετε<sup>322</sup>; Τι, Τορκουάτε! επειδή γνωρίζω σε ποιόν μιλώ, δεν παίρνεις ποτέ ηδονή από τίποτα που δεν έχει σχέση με το σώμα, και τίποτα δεν σου προξενεί ευχαρίστηση από μόνο του; Δεν μιλώ καθόλου για τη δόξα, για την τιμή, την ομορφιά, ακόμα και για την αρετή: να πράγματα πολύ πιο ελαφρά. Όταν γράφεις ένα ποίημα ή μια ομιλία, όταν γράφεις, όταν διαβάζεις, όταν διατρέχεις με τον νου τα γεγονότα και τα διάφορα μέρη, τι λέω; Ένα άγαλμα, έναν πίνακα, ένα ωραίο μέρος, μια γιορτή, ένα κυνήγι, το σπίτι της ευχαρίστησης του Λούκουλλου (γιατί εάν έλεγα το δικό σου, θα υπέκφευγες, θα έλεγες ότι υπάρχει εκεί κάτι το σωματικό), τελικά όλα αυτά, τα ανάγεις αποκλειστικά στο σώμα, και δεν βρίσκεις τίποτα που να σου προξενεί ευχαρίστηση από μόνο του;

Ή είσαι πολύ ισχυρογνώμων, εάν επιμένεις να υποστηρίζεις ότι όλα αυτά που σου ανέφερα ανάγονται στο σώμα, ή, εάν ομολογήσεις ότι όχι, θα πρέπει να εγκαταλείψεις την θεωρία του Επίκουρου για την ηδονή.

Οι πνευματικές ηδονές και οι πνευματικοί πόνοι, εξακολουθείς να λες, είναι πάνω από τις σωματικές ηδονές και τους σωματικούς πόνους, επειδή το πνεύμα αγκαλιάζει το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον, και επειδή το σώμα δεν απολαμβάνει παρά το παρόν, αλλά πως μπορείς να μου αποδείξεις ότι ο φίλος που χαιρέται με κάτι καλό που μου συμβαίνει, έχει μεγαλύτερη χαρά από μένα τον ίδιο; Η ηδονή του πνεύματος, λέτε, προέρχεται από την ηδονή του σώματος, και είναι πιο δυνατή, και έτσι σύμφωνα με σας, έχουμε μεγαλύτερη ευχαρίστηση να συμμετέχουμε στη χαρά κάποιου άλλου από την

---

<sup>322</sup> Η θεωρία του Επίκουρου σε αυτό το σημείο επαναλαμβάνεται συχνά από τις αισθησιοκρατικές σχολές. Υποστηρίζεται ακόμη από την σύγχρονη αγγλική σχολή.

απόλαυση εκείνου του ίδιου<sup>323</sup>. Αλλά, θέλοντας να κάνετε ευτυχισμένο τον σοφό σας με το πλεονέκτημα που του δίνετε να έχει πνευματικές ηδονές πιο δυνατές σε όλα από αυτές του σώματος, δεν λαμβάνετε υπόψη σας ένα πράγμα: ότι με αυτόν τον τρόπο του δίνετε επίσης πνευματικούς πόνους πολύ πιο μεγάλους συχνά από όλους αυτούς του σώματος<sup>324</sup>, και έτσι, κατ' ανάγκη, κάνετε συχνά πολύ δυστυχισμένο αυτόν που θέλετε να τον κάνετε πάντοτε ευτυχισμένο: αδύνατη ευτυχία, στο βαθμό που θα τα ανάγετε όλα στην ηδονή και στον πόνο.

Πρέπει λοιπόν, Τορκουάτε, να βρείτε κάποιο άλλο υπέρτατο αγαθό για τον άνθρωπο, και να αφήσετε την ηδονή για τα ζώα, των οποίων επικαλείσαι εδώ την μαρτυρία. Η ίδια η φύση, προκαλώντας τα να κάνουν πολλά κοπιαστικά πράγματα, όπως να φέρνουν στον κόσμο και να μεγαλώνουν τα μικρά τους, δεν δείχνει ότι τους έχει προτείνει κάτι άλλο εκτός από μόνο την ηδονή; Κάποια νοιώθουν ευχαρίστηση στο τρέξιμο στα ταξίδια. Υπάρχουν άλλα που πετούν πάντοτε σε σμήνη, και που μιμούνται κατά κάποιο τρόπο τις κοινωνίες μας. Αλλά μας αφήνουν να δούμε ίχνη ευσέβειας, αναγνώρισης, μνήμης, ακόμα και πειθαρχίας. Τα ζώα θα έχουν λοιπόν από μόνα τους εικόνες της ανθρώπινης αρετής, ξεχωριστές από την ηδονή: και δεν θα υπάρχει αρετή στους ανθρώπους παρά για την αγάπη της ηδονής! Και θα πιστέψουμε ότι ο άνθρωπος, ο τόσο ανώτερος από όλα τα υπόλοιπα ζώα, δεν δέχτηκε από τη φύση κανένα πλεονέκτημα που να μην ανήκει παρά μόνο σ' αυτόν!

## ΕΠΙΛΟΓΟΣ

### Κεφάλαιο 34

#### **Υπάρχει ανώτερος τελικός σκοπός από την ηδονή, και η ανθρώπινη νόηση οφείλει να τον ακολουθεί**

Ο άνθρωπος δεν μπορεί να βρει το αγαθό του σε αυτό που είναι ο τελικός σκοπός του ζώου.

---

<sup>323</sup> Είναι εντούτοις ένα ψυχολογικό γεγονός το οποίο μπορεί τέλεια να παραχθεί. Το επιχείρημα είναι έξυπνό, αλλά δεν αποδεικνύει τίποτα.

<sup>324</sup> Ο Επίκουρος πρόσεχε πολύ ως προς αυτό, αλλά, σύμφωνα με αυτόν, εξαρτάται από τον σοφό να αποφύγει κάθε ψυχικό πόνο.



- Οι εσωτερικές δυνάμεις του ανθρώπου τον οδηγούν σε έναν σκοπό πιο ευγενικό.
- Η θεωρία του Επίκουρου δεν απευθύνεται στο πιο ανεπτυγμένο τμήμα του εαυτού μας, στην νόηση, αλλά στο κατώτερο τμήμα μας που είναι κοινό με τα ζώα.

Εάν έπρεπε να ανάγουμε αποκλειστικά όλα τα πράγματα στην ηδονή, χωρίς αμφιβολία τα ζώα θα υπερείχαν κατά πολύ από μας, επειδή η φύση, από μόνη της, και χωρίς να τους στοιχίζει τίποτα, τους παρέχει σε αφθονία ό,τι χρειάζονται για να τραφούν, και εμείς, με πολύ εργασία, έχουμε αυτό που μόλις φτάνει για την τροφή μας<sup>325</sup>. Δεν θα μπορέσω λοιπόν ποτέ να πιστέψω ότι το υπέρτατο αγαθό για τους ανθρώπους και τα ζώα είναι το ίδιο. Εάν δεν χρειάζεται να έχουμε, όπως αυτά, ως μόνο αντικείμενο την ηδονή, ποια είναι η ανάγκη για μακροχρόνιες και ανώτερες σπουδές, και διαγωνισμούς ευγενικών γνώσεων, γι' αυτή τη συνοδεία αρετών;

Είναι περίπου όπως εάν ο Ξέρξης, αφού συγκέντρωσε τόσα πλοία και τόσο ιππικό και πεζικό, αφού κατασκεύασε γέφυρα με τα πλοία στον Ελλήσποντο και τρύπησε τον Άθω, αφού ταξίδεψε πεζός πάνω στο στόλο και έπλευσε διασχίζοντας τη γη, βρισκόμενος στο μέσο της Ελλάδας εισβάλλοντας από όλες τις πλευρές με τα στρατεύματά του, απάντησε σε κάποιον που τον είχε ρωτήσει για την αιτία μια τόσο μεγάλης εκστρατείας και ενός τόσο φοβερού πολέμου, ότι είχε έλθει για να βρει μέλι από τον Υμητό.

Δεν θα βρίσκουμε ότι μια τέτοια αιτία δεν θα άξιζε τέτοια πολεμική μηχανή και τόσες προσπάθειες; Και εμείς ακόμα, αφού εργαστήκαμε να κάνουμε τον σοφό να αποκτήσει κάθε είδους γνώσεις και αρετές, όχι για να διασχίσει τη θάλασσα πεζός όπως ο Ξέρξης, ούτε για να ανοίξει ένα βουνό για τα στρατεύματά του, αλλά για να αγκαλιάσει με τη σκέψη του όλο τον ουρανό, όλη τη γη και όλες τις θάλασσες, εάν λέγαμε ότι δεν έχει άλλο σκοπό από την ηδονή, δεν θα λέγαμε ότι δεν έκανε τόσα πολλά παρά για να κατακτήσει λίγο μέλι<sup>326</sup>;

Πίστεψε με, Τορκουάτε, έχουμε γεννηθεί για κάτι πιο ευγενικό και πιο μεγάλο: Εξέτασε όλες τις δυνατότητες της ψυχής, που διατηρούν ανεξίτηλη τη μνήμη πλήθους πραγμάτων, ποιος βλέπει σ' αυτές την συνέπεια κάποιου είδους μαντείας; Ποια γνωρίζει να ρυθμίζει τις επιθυμίες της με την ευκοσμία και την

---

<sup>325</sup> Ίσως εδώ είναι μια νύξη σε ένα πολύ γνωστό απόσπασμα του Λουκρήτιου, Βιβλίο V. Δες τα Απόσπασματα.

<sup>326</sup> Η μορφή είναι πολύ ρητορική, αλλά η σκέψη είναι βαθιά.

αιδώς, ποια σέβεται την δικαιοσύνη σαν πιστός φύλακας της κοινωνίας των ανθρώπων, και ποια, στους κόπους και στους κινδύνους, οπλίζεται με σταθερή περιφρόνηση για τους πόνους και το θάνατο. Εξέτασε στη συνέχεια όλη τη δομή του ανθρωπίνου σώματος, και θα δεις ότι όλα σ' αυτό μοιάζουν να έχουν γίνει για να συντροφεύουν την αρετή, και για να την υπηρετούν. Ότι εάν, σε ότι αφορά το ίδιο το σώμα, υπάρχουν πολλά πράγματα προτιμότερα από την ηδονή, όπως η ομορφιά, η δύναμη, η επιδεξιότητα, η υγεία, κατά μείζονα λόγο μπορούμε να πούμε τόσα για το πνεύμα, για το οποίο οι αρχαίοι πίστευαν ότι υπήρχε κάτι ουράνιο και θείο; Εάν το υπέρτατο αγαθό συνίστατο στην ηδονή, όπως λέτε, θα έπρεπε να ευχόμαστε να μπορούμε να περνάμε τις μέρες και τις νύκτες, χωρίς καμία διακοπή, στην απόλαυση όλων των ηδονών που θα μπορούσαν να σαγηνεύσουν στο έπακρο τις αισθήσεις και να τις μεθύσουν με ηδονές. Αλλά ποιος είναι ο άνθρωπος, αντάξιος αυτού του ονόματος, που θα ήθελε όλη μέρα να απολαμβάνει τέτοια ηδονή; Οι κυρηναϊκοί δεν θα την αρνιόντουσαν. Εσείς είσαστε πιο συγκρατημένοι, αυτοί είναι πιο συνεπείς με τις αρχές τους.

Αλλά, για να μη μιλήσω καθόλου για τις πρώτες γνώμες χωρίς τις οποίες η ανθρώπινη ζωή, όπως έλεγαν οι πρόγονοί μας, ξεπέφτει σε κατάσταση αδράνειας, πιστεύεις ότι αυτοί οι πνευματικοί άνθρωποι, δεν μιλάω για τον Όμηρο τον Αρχίλοχο και τον Πίνδαρο, αλλά τον ίδιο τον Φειδία, τον Πολύκλειτο, τον Ζεύξη, είχαν ποτέ υπόψη τους την ηδονή στην τέχνη τους; Έτσι λοιπόν ένας καλλιτέχνης που θέλει να κατασκευάσει ωραίες μορφές θα έχει ευγενικότερο σκοπό από ένα μεγάλο συμπολίτη του που θα θέλει να κάνει ωραίες πράξεις;

Από πού προέρχεται λάθος τόσο περίεργο και τόσο διαδεδομένο ανάμεσα στους ανθρώπους, εάν δεν είναι από αυτό που αυτός που διακήρυττε ότι το υπέρτατο αγαθό συνίστατο στην ηδονή, δεν συμβουλευτήκε το τμήμα του που όπου υπάρχει η λογική και η φρόνηση, αλλά αυτό που είναι βορά στο πάθος, δηλαδή το πιο αδύνατο μέρος της ψυχής; Στο ζητώ, πράγματι: εάν υπάρχουν θεοί (διότι ο Επίκουρος δέχεται ότι υπάρχουν), πως μπορούν να είναι ευτυχισμένοι, εφ' όσον δεν απολαμβάνουν καμία σωματική ηδονή; Και αν είναι ευτυχισμένοι χωρίς αυτές, γιατί δεν θέλετε να είναι ευτυχισμένος ο σοφός σας με τον ίδιο τρόπο;

## Κεφάλαιο 35

### **Υπάρχει ανώτερος τελικός σκοπός από την ηδονή, και οι ανθρώπινες πράξεις πρέπει να τον πραγματοποιήσουν.**

Ο έπαινος που απονέμουμε στους μεγάλους άνδρες και στις μεγάλες πράξεις είναι έμμεση άρνηση της θεωρίας του Επίκουρου.

- Η θεωρία του οφέλους, οδηγώντας την αρετή σε διακίνηση την καταργεί.

- Πρέπει ο Τορκουάτος, αφού κοιτάξει μέσα του, να επιλέξει, μεταξύ της ηδονής και της αρετής, τον τελικό σκοπό που θα θεωρήσει πιο αντάξιο γι' αυτόν.

Διάβασε, Τορκουάτε, όχι τα εγκώμια για τους ήρωες του Ομήρου, όχι τα εγκώμια για τον Κύρο, τον Αγησίλαο, τον Αριστείδη, τον Θεμιστοκλή, τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο, διάβασε τα εγκώμια για του Ρωμαίους μας, τα εγκώμια για αυτούς της οικογένειάς σου: Δεν θα δεις κανέναν που να έχει εγκωμιασθεί επειδή ήταν εξαιρετικός μάστορας των ηδονών<sup>327</sup>. Δεν είναι εκεί αυτό που φέρουν οι επιγραφές των μνημείων μας, κοίτα αυτό που έφτιαξαν για τον Καλατίνο στην πύλη Καπένα: ΑΥΤΟΣ ΠΟΥ Η ΚΟΙΝΗ ΓΝΩΜΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΕ ΟΤΙ ΗΤΑΝ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΑΠΟ ΟΛΟ ΤΟ ΛΑΟ<sup>328</sup>.

Πιστεύεις ότι όλοι αναγνώρισαν τον Καλατίνο ως τον πρώτο πολίτη, επειδή ήταν περισσότερο από κάθε άλλον γνώστης σε ότι αφορά στην ηδονή; Και ποιοι είναι οι νέοι που ο καλός τους χαρακτήρας μας δίνει λαμπρή ελπίδα; Μιλάμε έτσι γι' αυτούς που μας φαίνονται ότι πρέπει κάποια μέρα να τα θυσιάσουν όλα για την ωφέλεια τους και τις ηδονές τους; Δεν βλέπεις τι αναστάτωση και τι ανατροπή τέτοιες αρχές φέρνουν σε όλη την κοινωνία; Περισσότερη ευεργεσία, περισσότερη αναγνώριση: όλοι οι δεσμοί έχουν κοπεί. Εάν δεν εξυπηρετήσεις παρά μόνο τον εαυτό σου, αυτό δεν είναι ευεργεσία, είναι εμπορία, και δεν οφείλουμε ευγνωμοσύνη σε αυτόν που δεν κάνει τίποτα παρά μόνο για την ωφέλεια του<sup>329</sup>. Πρέπει καθ' όμοιο τρόπο όλες οι αρετές να ξεπέφτουν στην περιφρόνηση, από τη στιγμή που αναγνωρίζουμε την κυριαρχία της ηδονής. Και από τη στιγμή που θεωρούμε

<sup>327</sup> Τη στιγμή που η σκέψη υψωνόταν και γινόταν πιο φιλοσοφική, ξαναπέφτει εκ' νέου. Ο Κικέρων επιστρέφει στα ατελείωτα παραδείγματα, και αρχίζει να διηγείται, αντί να επιχειρηματολογεί.

<sup>328</sup> Ο Καλατίνος ήταν ύπατος το 258, δικτάτωρ το 249.

<sup>329</sup> Αυτή η αντίρρηση θα αναπαράγεται πολύ συχνά ενάντια στους ωφελιμιστές. Στην πραγματικότητα δεν μπορούν να απαντήσουν. Δες τα αποσπάσματα του Ελβέτιου.

την ποιότητα της ψυχής σαν τίποτα, δεν θα είναι εύκολο να αποδείξουμε ότι αισχρές πράξεις δεν μπορούν να αποδοθούν επικριτικά στον σοφό.

Τέλος, για να μην πω περισσότερα γι' αυτό (γιατί ποτέ δεν θα το κάνω), πρέπει η πραγματική αρετή να κλείσει την πόρτα της στην ηδονή. Και για το θέμα αυτό, Τορκουάτε, δεν έχεις τίποτα να περιμένεις από μένα. Ρώτησε την συνείδησή σου, εξέτασε με φροντίδα την ψυχή σου και ρώτησε τον εαυτό σου τι προτιμάς, ή να περάσεις ήσυχα όλη τη ζωή σου με την αίσθηση της ηδονής, χωρίς κανένα πόνο, και, - αυτό που έχετε συνήθεια να προσθέτετε στη σχολή σας, αλλά που δεν είναι δυνατό,- χωρίς κανένα φόβο πόνου, ή αντίθετα να γίνεις χρήσιμος σε όλη τη γη, απλώνοντας τη βοήθειά σου σε όλους αυτούς που την έχουν ανάγκη, οφείλεις να υποφέρεις όλα όσα υπέφερε ο Ηρακλής στους άθλους του. Οι πατεράδες μας δεν χρησιμοποιούσαν αυτόν τον όρο, ακόμα και όταν μιλούσαν για τους θεούς, για να μας διδάξουν ότι η εργασία δεν πρέπει να αποφεύγεται από τους ανθρώπους.

Θα απαιτήσω από σένα να μου απαντήσεις, και θα σε υποχρεώσω σ' αυτό, όσο μου είναι δυνατό, εάν δεν ένοιωθα λύπη να σε ακούω να λες ότι ο ίδιος ο Ηρακλής όλα αυτά που κατόρθωσε με τόση προσπάθεια για την σωτηρία του λαού, τότε δεν είχε άλλο σκοπό παρά μόνο την ηδονή<sup>330</sup>.

Αφούμίλησα έτσι: - Γνωρίζω σε ποιόν αποδίδεις αυτή τη συζήτηση, μου λέει ο Τορκουάτος, και, αν και θα μπορούσα να σου απαντήσω κάτι σ' αυτά μόνος μου, προτιμώ εντούτοις να αναθέσω στους φίλους μας, που είναι πιο έτοιμοι από μένα. - Νομίζω, του λέω, εννοείς τον Σίρωνα και τον Φιλόδημο<sup>331</sup>, τους καλύτερους και τους πιο σοφούς ανάμεσα στους ανθρώπους. - Ακριβώς, απάντησε. Τότε καλά! κάνε όπως σου αρέσει, απάντησα, αλλά δεν επρόκειτο να πει κάτι ο Τριάριος πάνω στη φιλονικία μας;- Όχι, όχι, απάντησε χαμογελώντας ο Τριάριος, Εσύ, τουλάχιστον, η επίθεσή σου είναι ήπια, αλλά αυτός, μας κακομεταχειρίζεται με όλη την

---

<sup>330</sup> Είναι πράγματι αυτό που απάντησε ο Επίκουρος. Αλλά δεν πρόκειται, στο ηθικό πρόβλημα, να γνωρίζουμε αυτό το οποίο έκανε ένας άνθρωπος, αυτός ο άνθρωπος ήταν ο Ηρακλής, αλλά αυτό το οποίο πρέπει να κάνει ο άνθρωπος.

<sup>331</sup> Ο Σίρων (*Epicureus doctissimus*) λέει ακόμη ο Κικέρων, *Acad.*, II, 106) είχε μαθητές τον Βιργίλιο και τον Βάριο. Ο Φιλόδημος, φιλόσοφος και ποιητής, ήταν δάσκαλος και φίλος του Πείσωνα. Βρήκαν από αυτόν, στις στάχτες του Ερκουλάνεουμ, αποσπάσματα για την επικούρεια φιλοσοφία, τη ρητορική, τη μουσική κλπ. Δες πιο πάνω, σελ. 139, ένα επίγραμμα του Φιλόδημου.

σκληρότητα των στωικών. - Θα είμαι περισσότερο τολμηρός στο μέλλον, απάντησε ο Τριάριος: επειδή θα είμαι εφοδιασμένος με όλα αυτά που μόλις άκουσα, αλλά θα σου επιτεθώ μόνο όταν είσαι καλά προετοιμασμένος από αυτούς που θέλεις να συμβουλευτείς.- Εδώ τελείωσε και ο περίπατός μας και η συζήτησή μας.